

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҚОШИДАГИ ФАН ДОКТОРИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ БЕРУВЧИ DSc.27.06.2017. Fil.19.01.
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Қўлёзма ҳуқукида
УЎК: 801.731:821.512.133-102(043.3)**

ЮСУПОВА ДИЛНОВОЗ РАҲМОНОВНА

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ АРУЗГА ДОИР РИСОЛАЛАРНИНГ
ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

**10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва
таржимашунослик**

**Филология фанлари доктори (DSc)
илмий даражасини олиш учун ёзилган
ДИ С С Е Р Т А Ц И Я**

**Илмий маслаҳатчи: Тўйчиева Гулҳумор
филология фанлари доктори**

Тошкент – 2019 йил

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I боб. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АРУЗШУНОСЛИГИНИНГ ИЛМИЙ ТАҲЛИЛИ ВА НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	
1.1. Темурийлар даври арузшунослиги ва унинг илмий таҳлили.....	16
1.2. Рисолалар учун асос бўлган назарий манбалар	45
Биринчи боб бўйича хулосалар.....	65
II боб. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ РИСОЛАЛАРДА ЖУЗВ, РУКН ВА ЗИҲОФ ТАЛҚИНИ	
2.1. Жузв – аруз тизимидаги энг кичик ритмик бирлик сифатида.....	68
2.2. Рисолалардаги зиҳофга доир талқинлар қиёси.....	80
Иккинчи боб бўйича хулосалар.....	112
III боб. БАҲРЛАР ВА УЛАРДАН ҲОСИЛ БЎЛУВЧИ ВАЗНЛАР ҚИЁСИ	
3.1. Баҳрлар таснифи. Муттафиқ ул-аркон гуруҳига оид баҳрлар.....	115
3.2. Мухталиф ул-аркон баҳрлари талқини.....	135
Учинчи боб бўйича хулосалар.....	168
IV боб. АРУЗ ДОИРАЛАРИГА ОИД ҚАРАШЛАР ВА РУБОИЙ ВАЗНЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ	
4.1. Арузшунослик тарихида доира талқини: муштарак ва фарқли жиҳатлар.....	171
4.2. Рисолаларда аруз доираларига муносабат.....	180
4.3. Темурийлар даври арузшунослигида рубоий вазнларига доир қарашлар муқоясаси.....	194
Тўртинчи боб бўйича хулосалар.....	216
ХУЛОСА	220
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	226
ИЛОВАЛАР	250

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон шеършунослигида адабиётнинг поэтик унсурларини тарихийлик, қиёсийлик, ўзаро таъсир ва акс таъсир, объективлик, синкретизм тамойиллари асосида ўрганиш ривожланаётган бўлиб, шеършунослик илмини узвийликда тараққий этган тарихий жараён сифатида баҳолаш долзарб масалалар сирасига киради. Шу маънода, шеършуносликнинг таркибий қисми бўлган арузшуносликнинг характерли жиҳатларини аниқлаш, аруз тизимининг квантитатив ва квалитатив хусусиятларини асослаш, арузнинг ритмик унсурларини ўзаро қиёсий жиҳатдан ўрганиш каби масалалар жаҳон аруз илмининг ўрганилиши зарур бўлган муҳим мавзуларига айланмоқда.

Дунё миқёсида шеършунослик ва шеър тузилишларини ўрганиш тарихан энг қадимги даврдаёқ бошланганига қарамай, у ўз методикаси ва мавзу қирраларига кўра янги йўналишлардан саналади. Шеърятнинг мавжудлиги тамаддун ривожига алоқадор унсур эканлиги шубҳасиз. Бироқ Шарқ халқларининг миллий адабиётлари вазнлари, хусусан, ўзбек арузи ва арузшунослигига доир барча муаммолар илмий ечимини топган, деб айта олмаймиз. Айниқса, миллий ўзликни англаш жараёнида бизнинг худудимизда ривожланган тамаддун ўчоқларида, хусусан, темурийлар даврида аруз илмининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш давр талабидир.

Ўзбекистонда мамлакат стратегик ривожининг бош омиллари белгиланар экан, “Мана шу стратегияга мувофиқ, барча соҳа ва тармоқлар қатори маданият ва санъат, адабиёт, оммавий ахборот воситалари равнақини янги босқичга кўтаришни биз ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз... Аввало, халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ноёб меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва

ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадлар кўзда тутилган”¹. Темурийлар даврида аруз илми назарий таълимот сифатида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Ушбу давр вакиллари Шайх Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдурахмон Жомий, Сайфий Бухорий, Атоуллоҳ Ҳусайний каби ижодкорларнинг асарлари арузнинг назарий асослари чуқур ва муфассал ёритилгани билан алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур асарлар ҳақида ўзбек адабиётшунослигида сўнгги йилларда баъзи мақола ва тадқиқотлар яратилган бўлса-да, уларнинг ўзаро қиёсий таҳлили фундаментал тарзда ва арузнинг ритмик унсурлари сатҳида махсус ўрганилмаган эди. Темурийлар даврига оид аруз рисолаларини ўзаро қиёсий тадқиқ қилиш адабиётшуносликнинг долзарб масалаларидандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармон ва Қарорлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақкам пойдеворидир” нутқи//<http://uza.uz/uz/politics/adabyet-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017>.

жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи².

Темурийлар давридаги маданият, санъат, фан ва адабиёт ривожи, шунингдек, шеър тузилиши ва арузшуносликни ўрганишга оид тадқиқотлар жаҳоннинг қатор етакчи илмий марказларида, жумладан, Оксфорд университети, Кембриж университети (Буюк Британия); دانشگاه فردوسی مشهد, دانشگاه تهران (Эрон); İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Gazi Üniversitesi (Туркия); Балх давлат университети (Афғонистон), Aligarh Muslim University, Delhi University (Ҳиндистон); Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu va Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu (Озарбайжон); Восточный факультет при СПбГУ, Институт восточных рукописей в Санкт-Петербурге (Россия); Институт востоковедения АН Украины им. А. Крымского (Украина); Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакӣ (Тоҷикистон); Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон халқаро ислом академияси (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Дунё шеършунослигида қадимги ва замонавий шеър тизимлари, уларнинг шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари, шеър тузилишида ритмик бўлакларнинг ўрни, шеър архитекtonикаси, шеър лингвопоэтикаси, мисрадорлик, банддорлик, шеърини нутқнинг ички қурилишига доир қуйидаги натижаларга эришилган: ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг

²Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи <https://arts.unimelb.edu.au/nceis>; <https://www.westernsydney.edu.au>; <https://slc.umd.edu/persian/about>; <http://nelc.uchicago.edu>; <https://nelc.osu.edu>; <http://ut.ac.ir>; <http://www.um.ac.ir>; <https://www.amu.ac.in>; <http://www.du.ac.in/du>; <http://www.istanbul.edu.tr/tr>; <https://www.ankara.edu.tr>; <http://gazi.edu.tr>; <https://www.orientalstudies.az/ru>; <http://literature.az/?lang=aze>; <http://www.kaznu.kz/ru>; www.iaas.msu.ru; <https://www.ivran.ru>; <https://spbu.ru>; www.orient.spbu.ru/ru; <http://www.orientalstudies.ru>; <http://oriental-studies.org.ua/uk/home>; <http://zoa.dmt.tj>; <http://iza.tj/ru/institut-yazyka-literatury-vostokovedeniya-i-pismennogo-naslediya-im-rudaki>; <http://tashgiv.uz/ru/>; <http://navoiy-uni.uz/uz-k>; <http://www.samdu.uz> ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

эволюцион тараққиёти, миллий, хусусан, ўзбек, турк, озарбайжон, форс-тожик, афғон, татар, араб шеър тузилишлари хусусиятлари, шеър тузилишларининг эволюцияси ва генезиси очиб берилган (Оксфорд университети, دانشگاه تهران, İstanbul Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Azərbaycan milli elmler akademiyası Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu, Институты забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакӣ, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Ўзбекистон халқаро ислом академияси).

Жаҳон шеършунослигида шеърӣй тизимларни янги ёндашувлар ва техник имкониятлар ёрдамида тадқиқ этиш учун қуйидаги йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: қадимги ва замонавий вазнлар ҳамда уларнинг ички қурилишини назарӣй-амалӣй жиҳатдан қиёслаш, аруз тизимида вазн, қофия, ритм, банд, урғу, ритмик такрорлар, бадӣй воситалар каби шеърӣй унсурлар мутаносиблигини ўрганиш; шеършуносликдаги янги ёндашувлар, қарашлар ва назарияларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш; аруз назариясига оид қўлёзмалар феҳристини тузиш; арузни тадқиқ этишнинг компьютер технологияларига асосланган замонавий дастурлари ва усуллари ишлаб чиқиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Аруз тизими, унинг ривожланиш тамойиллари, арузшунослик тараққиёти муаммолари ҳар бир тарихий даврда тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб қилиб келган. Айниқса, аруз назариясида қандай қилиб араб арузи миллий мумтоз шеърӣятларнинг бош шеърӣй тизимига айланган деган савол ҳануз пировард тарзда ечимини топган эмас. Бу эса аруз ва арузшуносликни тарихий-қиёсий йўналишда ўрганишни тақозо этади.

Ўрта асрлар, хусусан, XII-XV асрларда яратилган араб, форс-тожик ва ўзбек шеършунослигига доир асарларни, жумладан, ўрта асрлар қўлёзмалари ва рисоаларини тадқиқ этиш, қадимги давр ва ўрта асрлар шеър тизимларини ўрганиш, олимлар илмӣй мероси, ёндашув ва қарашларини

белгилаш, мумтоз адабиётнинг бадиий воситалари ва шеър тизимлари тараққиётини белгилаш бўйича жаҳон ва қардош халқлар адабиётшунослигида муайян илмий изланишлар олиб борилган.

Ҳ.Блошман (Германия), Д.Де Уис (АҚШ), М.Симидчева (Канада), И.Ю.Крачковский, А.Б.Куделин, Д.В.Фролов, И.В.Стеблева, Н.Ю.Чалисова (Россия), Р.Мусулмонқулов, У.Тоиров (Тожикистон), Ш.С.Калиева (Қозоғистон), Б.Тўхлиев, С.Рустамий, Г.Тўйчиева (Ўзбекистон) каби олимлар ўз тадқиқотларида ўрта асрларда кенг ривож топган адаб илмлари, хусусан, илми аруз, илми қофия, илми бадиъ, илми балоғага бағишланган рисолалар мисолида араб, форс, туркий арузларнинг метрик хусусиятлари, мумтоз поэтика билан боғлиқ муаммоларни кун тартибига қўйиб, уларга доир ўз қарашларини билдириб ўтганлар³.

Дунё миқёсида Л.Р.Элвелл-Саттон, Ж.С.Мейсами (Буюк Британия), Б.Я.Шидфар, И.М.Фильштинский, М.-Н.Османов (Россия), Ж.Ландау (Франция), А.Жаъфар (Озарбайжон), Б.Сирус, А.Саттарзода, С.Солиҳов, Т.Мардоний, А.Нажибуллоҳ, (Тожикистон), Х.Курбатов, Х.Усмонов, М.Бакиров (Татаристон), З.А.Ахметов, А.Тилавалди (Қозоғистон), К.Рисалиев (Қирғизистон), А.Бекмурадов (Туркменистон) каби олимлар араб, форс, тожик, озарбайжон, татар, қозоқ, қирғиз, туркман шеър

³ Blochmann H. Prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other writers. Calcutta, 1872; DeWeese D. The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balagah" of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century // Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29; Simidchieva M. Imitation and Innovations in Timucid Poetics: Kashifi's Badayi al-afkar and Predecessors, al-Mu'jam and Hada'iq al-sihr // Iranian Studies, volume 36, number 4, 2003; Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке / Изб. Соч., – М. – Л.: Академия наук, Т. II. 1956; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983; Фролов Д.В. Арабская филология. – М.: Языки славянской культуры, 2006; Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991; Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964; Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993; Чалисова Н.Ю. Ватват и его трактат "Сады волшебства в тонкостях поэзии" // Ватват. Сады волшебства. – М.: Наука. 1985; Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература, 1997; Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989; Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи ачам. – Душанбе: Маориф, 1991; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997; Калиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т.: ТашГИВ, 2002; Тухлиев Б. Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. – Т., 2004; Рустамий С. Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2018; Тўйчиева Г.У. Аруз в контексте газелей Амира Хосрова Дехлеви. – Т.: ТашГИВ, 2005; Тўйчиева Г.У. Ислом даври шеърятда аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2019.

тузилишларининг тарихи ва замонавий ривожланиш тамойиллари, жумладан, мумтоз адабиётнинг образлар тизими, бадий воситалари ва метрик асослари каби масалаларни тадқиқ қилган⁴.

Шунингдек, рус ва Европа адабиётшунослигида шеършунослик, хусусан, шеър шакл, шеър нутқ, ритм, вазн, қофия билан боғлиқ қатор масалалар тарихий-қиёсий йўналишда тадқиқ этилган⁵.

Ўзбек арузшунослиги ҳам бу соҳада ўзининг илмий анъаналарига эга бўлиб, араб, форс-тожик ва ўзбек арузлари А.Саъдий, А.Фитрат, И.Султонов, С.Мирзаев, Ш.Шомухамедов, А.Рустамов, Э.Талабов, У.Тўйчиев, С.Ҳасанов, А.Ҳожирахмедов, А.Ҳайитметов, М.Зиёвуддинова, Ҳ.Болтабоев, А.Аъзамов, М.Олимов, Н.Шодмонов, Д.Зоҳидова каби олимлар томонидан таҳлил қилинган⁶.

⁴ Elwell-Sutton L.R. Persian Metrics. – Cambridge, 1976; Meisami J.S.. Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry. – London, 2003; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука, 1974; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – Москва: Гл.ред.вост.лит., 1978. – С. 254; Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.: Наука, 1974; Landau J. De rythme & de raison. Paris: Presses Sorbonee nouvelle, 2013; Чофар Э. Өрузун нэзари асослари ва Азэрбајчан Өрузу. – Бақы: Елм, 1977; Сирус Б. Арузи тоҷики. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963; Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX-XV вв.). – Душанбе: Адиб, 2002; Солихов С. Аруз ва омузиши он. – Душанбе, 2005; Мардонии Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс. ...докт. филол. наук. – Душанбе, 2006; Мардонии Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006; Наджибуллохи А. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Душанбе, 2016; Курбатов Х.Р. Метрика «аруз» в татарском стихосложении // Советская тюркология. – № 6, 1973; Усманов Х.У. Древние истоки тюркского стиха. – Казань, 1984; Усманов Х.У. Тюркский стих в средние века. – Казань: КГУ, 1987; Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. Автореф. дисс.канд филол.наук. – Казань, 1972; Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Казань, 1999; Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алматы, 1964; Тилавалди А. Древнетюркский книжный стих. – Алматы, 2002; Рысалиев К. Киргизское стихосложение. – Фрунзе, 1965; Бекмуратов А. Основные тенденции развития стихосложения в туркменской советской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ашхабад, 1980.

⁵ Пруцков Н. Историко-сравнительный анализ произведений художественной литературы. – Л.: Наука, 1974; Жирмунский В. Введение в метрику. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975; Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979; Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. – М.: Прогресс, 1979; Веселовский А. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989; Аминева В. Теоретические основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. – Казань, 2014.

⁶ Саъдий А. Амалӣ ва назарӣ адабиёт дарслари. – Т., 1925; Фитрат А. Адабиёт қоидалари / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1985; Фитрат. Аруз ҳақида / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997; Султонов И. Навоийнинг “Мезон ул-авзон”и ва унинг критик тексти. Номз. ... дисс. – Т., 1947; Мирзаев С. Навоӣ арузи. Номз. ... дисс. – Т., 1948; Шомухамедов Ш.М. Форс-тожик арузи. – Т.: ТошДУ, 1970; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.: Фан, 1972; Талабов Э. Араб арузи. – Т.: ТошДУ, 1977; Талабов Э. Араб шеърлятида аруз тизими. Филол.фан.докт. ... дисс. автореф. – Т., 2004; Олмосли Э.Т. Аруз. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2017; Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1973. – Б. 42; Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Т.: Фан, 1981; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985; Тўйчиев У. Система аруза в узбекской поэзии. Дис. ... докт.филол.наук. – Т., 1987; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи». Филол.фан.номз. ...

Бироқ шеършунослик илмининг тарихий тадрижини белгилашда муҳим ўринга эга бўлган темурийлар давридаги арузшунослик тараққиёти илмий муаммо сифатида яхлит ҳолда фундаментал ўрганилмаганлиги ва бу даврга оид рисолалардаги аруз масалалари ритмик бирликлар сатҳида қиёсан тадқиқ этилмаганлиги мазкур диссертациянинг аввалги илмий ишлардан фарқ қилишини кўрсатади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети “Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор” кафедраси истиқбол режасининг “Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклорини тадқиқ этишнинг долзарб масалалари” устувор илмий йўналиши ҳамда ОТ-Ф1-030 “Ўзбек адабиёти тарихи” кўпжилдлик монографияни (7 жилд) яратиш” (2017-2020 йй.), “Навоийшунослик тарихи” (2018-2020 йй.) илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади темурийлар даври арузшунослигининг назарий, амалий, ритмик унсурлар кесимидаги қиёсий таҳлилини амалга ошириш, тарихий тараққиёт тенденциялари ва ўзига хос хусусиятларини илмий асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. Диссертация олдида қўйилган мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш кўзда тутилади:

темурийлар даври арузшунослигининг ривожланиш омилларини ўзбек (туркий) ва форс-тожик аруз назарияларининг эволюцион шаклланиш

дисс. – Т., 1972; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981; Ҳожирахмедов А. Аруз назарияси асослари. – Т.: 1982; Ҳожирахмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998; Ҳожирахмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006; Ҳайитметов А. Туркий тилда адабиётдан илк назарий қўлланма / Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға.– Т.: Ҳазина, 1996; Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ул-улум» Абу Абдаллаха ал-Хорезми. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Т., 1990; Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика. – Т.: ТошДШИ, 2001; Болтабоев Ҳ. «Рисолаи аруз» ва аруз ҳақида / Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2004; Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006; Аъзамов А. Аруз. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006; Олимов М. Рисолаи аруз. – Т.: Ёзувчи, 2002; Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012; Зоҳидова Д. Аруз сабоқлари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2016.

босқичи сифатида баҳолаш ҳамда шу асосда аруз рисоаларининг қиёсий таҳлилини амалга ошириш;

бу давр рисоалари учун назарий асос бўлган араб ва форс-тожик тилидаги арузга доир манбаларни қиёсан ўрганиш;

рисоалар асосида ўзбек ва форс-тожик арузшунослигидаги *жузв*, *аслий руkn* ва *зиҳоф* назарияларининг қиёсий-тарихий тавсифини ишлаб чиқиш;

*зиҳофлар*нинг келиб чиқиши ва *аслий руknлар* билан бевосита ва билвосита боғланишига доир назарий қарашлар ва ёндашувларнинг компаративистик ўзига хослигини белгилаш;

бу давр арузшунослигидаги *баҳр* ва *доира* назариясининг хусусий ва умумий жиҳатларини белгилаш асосида темурийлар даври аруз илмида анъанавийлик ва новаторлик омилларини кўрсатиш;

темурийлар даври арузшунослигида *рубои* жанрининг вазн хусусиятлари ва метрик ўзига хослигига оид қарашларнинг қиёсий таҳлилини амалга ошириш.

Тадқиқотнинг объекти. Тадқиқот учун темурийлар даврида яратилган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” асарлари асос қилиб олинди. Шунингдек, зарур ўринларда XV асргача яратилган арузга доир араб ва форс-тожик рисоаларидан ҳам қиёс учун фойдаланилди.

Тадқиқотнинг предметини темурийлар давридаги аруз рисоалари ва арузга доир ритмик унсурларнинг қиёсий таҳлили ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида тавсифий, қиёсий-тарихий, тизимлаштириш ва статистик методлардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

темурийлар даври арузшунослиги Шайх Аҳмад Тарозий, Абдурахмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Алишер Навоий, Сайфий Бухорий ва

Заҳириддин Муҳаммад Бобур рисоалари асосида ўзбек ва форс-тожик аруз назарияларининг эволюцион босқичи сифатида баҳоланган ҳамда ушбу рисоаларнинг қиёсий таҳлили *жузв*, *рукн*, *зиҳоф*, *баҳр*, *вазн*, *доира* каби арузий бирликлар сатҳида амалга оширилган;

баҳрлар таснифи билан боғлиқ масалада Маҳмуд Замахшарий, *зиҳофлар* назариясида Абу Жайш Андалусий, *жузв* ва *доиралар* талқинида Шамс Қайс Розий ҳамда Насируддин Тусий асарлари бу давр арузшунослиги учун назарий асос вазифасини ўтаганлиги илмий далилланган;

зиҳоф, *баҳр* ва *доиралар* сонининг турлича эканлиги рисоаларнинг йўналиши, характери ва муаллифларнинг мақсадлари, туркий ва форсий арузларнинг тил қонуниятлари билан бевосита боғлиқ эканлиги асосланган;

рубоий жанрининг вазн хусусиятлари ва метрик ўзига хослигига оид қарашларнинг қиёсий тавсифи ишлаб чиқилган;

ушбу давр рисоаларида санъат даражасига кўтарилган *муталаввун* ҳодисасини таҳлил қилиш асосида аруз вазни квантитатив тизим бўлиш билан бирга квалитативлик хусусиятларига ҳам эга шеър тузилиши эканлиги исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

темурийлар даврида яратилган арузга доир рисоаларнинг назарий асослари аниқланган ва тизимлаштирилган;

ўзбек ва форс-тожик арузшунослигининг ривожланиш омиллари қиёсий-тарихий жиҳатдан тадқиқ этилган;

темурийлар даврида ўзбек ва форс-тожик арузшунослиги ягона илдизларга эга бўлиб, яхлит ҳолда мавжуд бўлганлиги ва бир маданий-адабий муҳит маҳсули эканлиги исботланган;

рисоаларнинг Шарқ мумтоз поэтикаси тараққиётида тутган ўрни белгиланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги аруз илми тарихи ва замонавий ривожига оид юртимиз, хорижий мамлакатлар олимларининг фундаментал илмий-назарий қарашлари ўрганилгани, тадқиқот доирасига

бирламчи адабий ёзма ёдгорликлар, хусусан, “Фунун ул-балоғи”нинг Буюк Британиядаги Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Elliott №-127 инвентарь рақамли, “Рисолаи аруз”нинг Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланувчи 4326 инвентарь рақамли қўлёзма нусхалари жалб этилгани ва улардан фойдаланилгани, тадқиқот хулосалари ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек ва Шарқ мумтоз поэтикаси, хусусан, аруз назариясига оид қарашлар, илмий муомалага киритилган ва таржима қилинган манбалар ҳақидаги назарий хулоса ва тавсиялардан соҳага оид илмий-тадқиқот ишларини такомиллаштириш, арузшунослик йўналишини янада жадаллаштириш, мавзуга оид тадқиқот ва монографиялар яратиш, адабий алоқалар ва адабий таъсир масалаларини тадқиқ этишда илмий-назарий манба сифатида истифода этилиши мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация хулосалари ва тавсияларидан “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Аруз ва мумтоз поэтика асослари”, «Навоийшунослик» фанларидан инновацион дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратиш, маъруза ва семинар машғулотлари мазмунини такомиллаштириш, факультатив дарслар ва махсус курслар ишлаб чиқиш, “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Жаҳон адабиёти” каби фанлар мазмунини назарий хулосалар билан такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Диссертацияда ишлаб чиқилган назарий ва амалий хулоса, тавсия ва ишланмалар асосида:

темурийлар давридаги арузшунослик ривожига ҳисса қўшган форс-тожик ва ўзбек (туркий) олимларининг аруз тизими ва аруз назариясига оид илмий-назарий қарашлари ОФ-Ф8-027 рақамли “Қўлёзма манбаларнинг миллий маънавий ва адабий мерос тарғиботидаги аҳамияти” (2007-2011) мавзусидаги фундаментал лойиҳада тизимли тадқиқ этилган ҳамда бирламчи манбалар асосида туркий шеършуносликка доир илк манба “Фунун ул-

балоға”да аруз масаласи илми адабнинг таркибий қисми сифатида ўрганилганлиги, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сайфий Бухорийнинг асарларида аруз назарияси махсус рисола тарзида тадқиқ этилганлиги билан боғлиқ маълумотларни асослашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 4 июлдаги 89-03-2686-сон маълумотномаси). Натижада темурийлар даврида яратилган рисолалар юртимиз миллий-маънавий ва адабий меросининг ажралмас қисми эканлиги исботланган ҳамда ушбу рисолаларнинг маънавиятимиз ва адабиётимиз тарихида ўзига хос аҳамиятга эга эканлиги очиб берилган;

бу давр рисолалари таркибидаги жузв, зиҳоф, тармоқ рукнлар, баҳр, доира, вазн каби унсурлар изоҳи ва қиёсий таҳлилига доир маълумотлардан Ф1-02 рақамли “Адабиётшунослик тарихининг фундаментал тадқиқи” (2012–2016) мавзусидаги фундаментал лойиҳада “Фунун ул-балоға”, “Рисолаи аруз”, “Бадойиъ ус-санойиъ”, “Мезон ул-авзон”, “Аруз рисоласи”, каби рисолаларда зиҳоф ва тармоқ рукнлар, баҳр ва доираларга тўхталиб ўтилганлиги билан боғлиқ маълумотларни таҳлил қилишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 4 июлдаги 89-03-2686-сон маълумотномаси). Натижада рисолалардаги арузга доир унсурлар қиёси асосида темурийлар даври адабиётшунослигининг ўзига хос хусусиятларини белгилашга эришилган;

форс-тожик арузи назариясининг ривожига оид тарихий-адабий маълумотлар, жумладан, Абдурахмон Жомий, Сайфий Бухорий асарларига оид қўлёзма манбалар ҳақидаги тизимлаштирилган ахборотлардан Республика Тожикистон миллий маданий марказида тожик ва ўзбек адабий алоқалари доирасида ташкил этилган “Абдурахмон Жомийнинг ижод олами”, “Ўзбекистон ва Тожикистон адабий алоқалари: кеча, бугун ва эртага” каби анжуманларда фойдаланилган (Республика Тожикистон миллий маданий марказининг 2019 йил 5 сентябрдаги 01-64-сонли маълумотномаси). Натижада Ўзбекистон ва Тожикистон мамлакатларининг икки томонлама

маданий, илмий, маънавий-таълимий ва адабий муносабатларини чуқурлаштиришга эришилган;

темурийлар давридаги мумтоз поэтика тараққиёти, аруз илми ривож, аруз назариясининг форс-тожик ва ўзбек адабиётидаги ўрни, ўзбек замини уламолари томонидан араб, форс-тожик ва ўзбек арузларининг ривожлантирилиши ҳақидаги ахборотлардан Афғонистон Ислом Республикаси Балх давлат университети ўзбек адабиёти мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабаларда зарур билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш ҳамда ўзбек филологияси йўналишида таълим мазмунини такомиллаштириш учун фойдаланилган (Балх давлат университетининг 2019 йил 24 августдаги 2-229 рақамли далолатномаси). Натижада Балх давлат университетида “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Адабиёт назарияси”, “Навоийшунослик”, “Аруз” каби бир қатор курслар бўйича дарслар ташкил қилиш, соҳага оид дарслик, ўқув қўлланмалари ва методик кўрсатмаларни мақсадли ишлаб чиқиш билан боғлиқ ишлар такомиллашган;

Шайх Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг арузга доир асарлари билан боғлиқ материаллардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг “O‘zbekiston” телеканалида туркум кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2019 йил 11 июндаги 02-13-1024-сонли маълумотномаси). Натижада телекўрсатувларнинг сифати ошган, аждодларимизнинг миллий маънавиятимизни шакллантиришдаги ўрни, уларнинг жаҳон тамаддуни ва маданиятига қўшган ҳиссаларини англаш ҳамда идрок этиш кучайган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 12 та халқаро ва 12 та Республика илмий конференцияларида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 51 та илмий иш эълон қилинган. Шулардан 1 та монография, 2 та ўқув қўлланма, битта ўрта асрлар аруз рисоласининг илмий таржимаси, 47

та илмий мақола, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, хорижий журнал ва тўпламларда 11 та мақола нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат бўлиб, ишнинг умумий ҳажми 249 саҳифани ташкил қилади.

I боб. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АРУЗШУНОСЛИГИНИНГ ИЛМИЙ ТАҲЛИЛИ ВА НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Темурийлар даври арузшунослиги ва унинг илмий таҳлили

Бадий адабиёт, хусусан, шеъриятнинг шакл ва мазмун билан боғлиқ унсурлари, уларнинг ўзаро муносабати ва бадийликни яратишдаги аҳамияти, шеъриятда вазн, қофия, мисрадорлик, товуш такрори, банддорлик, тил, нутқ, интонация, шеър композицияси, шеърий жанрлар билан боғлиқ масалалар азалдан мумтоз ижодкорларни қизиқтириб келган илмий масалалардан саналган⁷. Энг қадимги даврлардан бошлаб, то бугунги кунгача шеъриятда шаклий унсурлар, жумладан, вазн ва унинг шеър воқелигини вужудга келтиришдаги аҳамияти олимлар томонидан таъкидлаб келинади⁸.

Бинобарин, шеърий шакл билан боғлиқ муаммолар адабиётшунослик ва шеършуносликнинг тадқиқ объекти бўлиб, улар ичида арузий шеър унсурларининг ўзига хос хусусиятлари, арузшуносликнинг ривожланиш босқичлари ва унинг таракқиётида юртимиз, хусусан, темурийлар давридаги арузшуносликнинг муносиб ўрнини белгилаб бериш аҳамиятлидир.

Маълумки, арузнинг назарий шаклланиши ўрта асрларда араб адабиёти замирида бунёд бўлган. Ўрта асрлар алломалари ва кўпчилик олимларнинг таъкидига кўра, араб шеърияти даставвал кўчманчи, туя боқиш билан шуғулланувчи араб қабилалари – *бадавийлар*да вужудга келган. Араб туячилари туя юришини тезлатиш учун махсус қўшиқлар куйлаганлар ва бу қўшиқлар араб халқлари орасида кенг тарқалган.

⁷ Арасту. Ахлоқи кабир. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2018. – 350 б.; Абу Наср Форобий. Шеър санъати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 66 б.; Абу Али Ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Лирика, фалсафий қарашлар, шеър санъати. – Т.: 1980. – 89 б.; Ибн Сина. Фанни шеър // Наука Поэтики. – Душанбе, 1985. – 74 с.; Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т., 1968; Тўйчиева Г. У. “Поэтика” Аристотеля и взгляды Абу Райхана Бируни на литературу // Филологические науки в России и за рубежом. – СПб. : Реноме, 2012. – С. 36-39; Тўйчиева Г. Ислом даври шеъриятида аруз тизими ва унинг эволюцион таракқиёти. Филол.фан.докт. (Dsc) дисс... – Т., 2018. – 260 б.; Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль. (IX-XV вв). – Душанбе: Адиб, 2002. – 260 с.

⁸ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б. 3; Тўйчиев У. Лирик тур белгилари. Масаланинг ўрганилиш тарихига оид // Адабий турлар ва жанрлар. Иккинчи том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 4-15; Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. ... докт.филол.наук. – Казань, 1999. – 96 с.

VIII асрга келиб, араб олимлари орасида араб шеърятини ва халқ оғзаки ижоди орасидаги муносабатни ўрганиш, уларнинг муайян қонуниятлари ва назарий асосларини ишлаб чиқишга эҳтиёж туғилди. Бу вазифа ҳақли равишда “араб филологиясининг отаси” деб эътироф этилувчи олим Халил ибн Аҳмад (715/719–786/ 791) томонидан амалга оширилди⁹. Арузга доир тадқиқотларда унинг араб грамматикаси, араб шеърятини назариясига доир кўплаб асарлар яратгани эътироф этилади¹⁰. Халил ибн Аҳмад филологик илмлар билан биргаликда, тафсир, ҳадис, калом илмларини ҳам мукаммал ўрганганлиги, бу борада ўз даврининг машҳур олими Абу Амро ибн ал-Алоъ (771/776 в.э.) га шогирд тушганлиги ҳақида маълумотлар бор¹¹. Шунингдек, у мусиқа ва математика илмлари билан ҳам шуғулланганки, буларнинг барчаси кейинчалик унинг ўз даври учун янги бўлган шеърини тизим – аруз илмининг асосчиси бўлишига замин ҳозирлаган.

Манбаларда Халил ибн Аҳмаднинг “Аруз рисоласи” муаллифи эканлиги айтилади, лекин бу асар бизгача етиб келмаган. Биз унинг қарашлари билан Халил ибн Аҳмаддан сўнг яратилган рисоалар орқали танишамиз, зеро, ушбу муаллифлар ўзларини Халил ибн Аҳмаднинг ворислари ва шогирдлари деб ҳисоблаганлар.

Арузшунослик ривожда муайян тарихий такомил давлари билан боғлиқлик вазияти мавжуд. Чунки ислом омили билан боғлиқ тарзда турли тарихий сулолаларнинг келиб-келиши ва уларнинг тарих саҳнасида ўрнашиб қолишга интилиши бевосита ҳукмдорларнинг маданият, адабиёт, санъат ва шеърятга бўлган эҳтиёжини оширган ва эътиборини кучайтирган. Ҳукмдор оилаларнинг илм олиш ва тарбияда ҳам муайян анъаналари мавжуд бўлиб, шеърятнинг асосий вазни бўлган аруз илмини ўргатиш ана шу анъананинг узвий бўлаги ҳисобланган. Аруз илмидан хабардор бўлиш маълум даражада ўз даврининг маънавий ва таълимий мезонлари таркибига киритилган.

⁹ Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991. – С. 186.

¹⁰ Гўйчиева Г. Ислом даври шеърятини аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол.фан. докт. (Dsc) дисс... – Т., 2018. – Б. 74.

¹¹ Фролов Д.В. Кўрсатилган манба; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореферат дисс. ...докт.филол.наук. – Душанбе, 1997. – С. 15.

Демак, аруз илмини эгаллаш нафақат шоирлар, филолог олимлар ва мутахассислар, балки ўзини билимли ва маълумотли деб билган ҳар бир зиёли инсоннинг вазифаси саналган. Ҳукмдор ва шахзодаларнинг ҳам шеърлар битиши ёки шеър ёзиш лаёқатидан муайян тарзда хабардор бўлиши талаб этилган. Шеър битишни билиш учун эса, шеърият қонуниятлари, аввало, аруз назариясини пухта эгаллаш зарур бўлган.

Мамлакатимиз тарихида темурийлар даври Ренессанс, яъни Уйғониш даври сифатида баҳоланади. Бу даврда илм-фан, маданият, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа ва шеърият, шунингдек, савдо-сотиқ юксак даражага кўтарилганлиги бугун жаҳон жамоатчилиги томонидан эътироф этилмоқда.

Кейинги йилларда темурийларнинг дунё тамаддуни ва ислом дини равнақига қўшган улкан ҳиссасига оид қўплаб асарлар яратилмоқда, илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда¹². Булар Соҳибқирон шахсияти ва уни етиштирган замин, тарихий шарт-шароитга доир янги-янги қирраларни кашф этишда муҳим аҳамият касб этаётир. Темурийлар даврининг мана шундай кенг тараққий этган ва жаҳон тамаддунида ўзига хос ўрин эгаллаган соҳаларидан бири бу арузшунослик илмидир. Мазкур масаланинг баъзи ўзига хос қирралари мавжуд. Улардан баъзиларини келтириб ўтамиз: биринчидан, арузшунослик ривожига шу вақтгача форсий арузнинг асосчилари ва шу илм бўйича яратилган асарлар айтилган форсий арузшуносликка тааллуқли деб баҳоланар, уларнинг юзага келишида ўша даврларда яратилган имкониятлар

¹² Woods J.E. The Rise of Timurid Historiography // Journal of Near Eastern Studies, 46 (1987). – P. 96-97; Woods J.E. The Timurid Dynasty // Papers on Inner Asia. No. 14. Bloomington, Indiana: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1990; Де Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд в 1403-1406 гг. – М.: Наука, 1990; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Т.: Ғафур Ғулом, 1990; Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992; Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тугган ўрни ва роли. – Т., 1993; Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темур. Жизнь и общественно-политическая деятельность. – Т.: Университет, 1999; Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва темурийлар салтанати. – Т., 1994; Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1995; Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996; Амир Темур ва темурийлар даврида маданият, санъат (мақолалар тўплами). – Т., 1996; Амир Темур – илм-фан ва маданият ҳомийси (халқаро илмий конференция материаллари). – Т., 1999; Кэрэн Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан Б.Эрматов таржимаси. – Т.: Маънавият, 1999; Амир Темур жаҳон тарихида (мақолалар тўплами). – Т.: Шарқ, 2001; Хильда Хукхэм. Властитель семи созвездий. – Т.: Адолат, 2005; Амир Темур ва ҳозирги замон (Ремпублика илмий-амалий анжумани материаллари). – Т., 2007; Брион М. Менким соҳибқирон – жаҳонгир Темур. – Т.: Янги аср авлоди, 2014; Lavati M. S. Amir Temur a great uzbek statesman. Diplomatic focus. – Pakistan, 2016; Фармонов Р., Фармонова М. Амир Темур кўрагон ва император Наполеон. – Т.: TAMADDUN, 2017.

масаласи кўтарилмас эди. Бироқ бугунги кунда айнан темурийлар даврида, илм-фан тараққиётига яратилган кенг имкониятлар боис, кўп соҳаларда бўлгани каби, арузшуносликда ҳам катта ютуқларга эришилганлиги, аруз илмининг тараққиёти ва ривожини айнан бизнинг ҳудудимизда ягона маданий ва илмий муҳит пишиб етилганлиги сабабли амалга ошганлигини исботлаш зарур ва муҳимдир.

Иккинчидан, мана шу ягоналик касб этган муҳит негизида миллий тиллар асосига қурилган шеър тизимлари ва уларнинг назарий умумлашмалари вужудга келган. Арузшунослик фанининг ўрта асрлардаги ривожини икки миллий арузшунослик назарияларининг келиб чиқиши учун асос бўлиб хизмат қилган, улар: форс-тожик аруз назарияси ва ўзбек (туркий) аруз назарияси. Улар бир, ягона ва узвий боғланган адабий-маданий муҳит маҳсули бўлиб, айнан темурийлар даврининг ютуғи сифатида баҳоланмоғи ўринлидир.

Амир Темурнинг моҳир саркарда, давлат арбоби, адолатли шох бўлишдан ташқари, илм-фан, маданият ҳомийси эканлиги, ўзи ҳукмронлик қилган ҳудудда миллатлар ва халқларни бирлаштирганлиги, ягона тараққиёт ва ўсиш қонуниятларини яратганлиги шубҳасиздир. “Амир Темур фақат маҳаллий муаллифларнигина рағбатлантирмай, балки ўз пойтахтига чет эл олимлари ва шоирларини ҳам жалб этди ҳамда уларнинг ҳаммасига хотамтойларча мукофотлар ҳадя этиб, ўз шахсий эътибори, ҳомийлиги билан уларни қўллаб-қувватларди. Ана шу олимларнинг айримлари Амир Темур салтанатида ўз ватандагидан кўпроқ таъминланган эдилар”¹³.

Олимлардан Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Қозизода Румий; муаррихлардан Шарафиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий; шоир ва адабиёт аҳлларида Хоразмий, Лутфий, Саккокий, Гадоий, Атоий, Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Алишер Навоийларнинг асарлари; мусиқашунос Дарвеш Али Чангий;

¹³ Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Т.: Ғафур Ғулом, 1990. – Б. 57.

мусаввирлардан Маҳмуд Музаҳҳиб, Камолиддин Бехзод, Қосим Али, Мирак Наққош; ҳаттотлардан Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандон, Абдужамил котиб кабилар ижоди мана шу даврда шаклланган ва камол топганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас. Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”, Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ”, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музақкири аҳбоб” каби асарлари, хорижий тарихшунослар Ибн Халдун, Ибн Дукмоқ, Ас-Суютий, Ал-Қалқашандий, Ас-Саҳовий, Баҳриддин ал-Айний, Ибн-Ийос, Ибн Тағриберди, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, ал-Мақризий асарлари мана шу даврларга бағишлаб ёзилган. Мазкур ижодкорларнинг илмий, адабий, тарихий мероси ва олға сурган инсонпарварлик ғоялари, темурийлар давлатининг Европа мамлакатлари, Хитой, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва бошқа мамлакатлар билан бўлган савдо-сотик ва маданий алоқалари; Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Бухоро шаҳарлари атрофида Дамашқ, Миср, Бағдод, Султония, Шероз номли қишлоқларнинг пайдо бўлиши мазкур даврнинг Уйғониш даври сифатида баҳоланишига асос бўлиб хизмат қилади. Бутун мамлакат ҳудудида зуллисонайнлик шарт-шароитининг яратилганлиги, форс мумтоз адабиёти намояндалари бўлган Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Салмон Соважий кабилар ижодига бўлган қизиқиш ва муҳаббат ҳам ягона маданий муҳит мавжудлигидан далолат беради. “Адабий жараёнда ўзбек ва форсийзабон шоирлар баробар ҳуқуққа эга бўлиб, туркий шеър харидорлари қанча кўп бўлса, форсий шеър талабгорлари ҳам улардан кам эмас эди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари жамъ бўлган эдилар... Улуғбек Мовароуннаҳрдаги шоирлар билангина эмас, Хуросондаги форсийзабон ва туркийзабон ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган”¹⁴. Айнан мана шу даврда арузшунослик мазкур Уйғониш даврининг ўзига хос хусусияти сифатида шаклланди ва ўзининг юксак чўққисига кўтарилди.

¹⁴ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1996. – Б. 7.

Темурийлар даври арузшунослиги темурийлар сулоласи даврида яратилган рисолаларда акс этган назарий қарашлар тизимини ўз ичига олади. Бу асарлар сирасига Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Атоуллох Хусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” асарлари киради. Туркий шеършуносликка доир илк назарий манба сифатида эътироф этилувчи “Фунун ул-балоға” асари 1436/1437 йилларда яратилган бўлиб, Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги ҳукмдори Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбек ибн Шохрух Мирзога (1394–1449) бағишланган. Адабий манбаларда ушбу муаллиф ва унинг асари ҳақида деярли маълумотлар учрамайди. Фақат Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Рисолаи аруз” асарида баҳрлар билан боғлиқ ўринда Тарозийнинг уч байтини мисол тариқасида келтириб ўтади¹⁵. Асарнинг ҳозирги кунда фанга маълум ягона қўлёзма нусхаси Лондон шаҳрида, Оксфорд университети қошидаги Бодлиан кутубхонасида Элиотт 127 рақами остида сақланмоқда¹⁶. Қўлёзма колофонида келтирилган маълумотда айтилишича, асар ҳижрий 989, милодий 1581 йилда бухоролик хаттот Мир Ҳусайн Куланги Бухорий томонидан кўчирилган. Қўлёзма 139 саҳифадан иборат бўлиб, асар матни 16-саҳифадан бошланган ва 139а-саҳифада узилиб қолган. Муқаддимада муаллиф асарни шеър навълари, қофия илми, бадий санъатлар ҳақидаги илм, аруз илми, муаммо илми тарзида беш қисмдан иборат қилиб яратганлигини айтади. Лекин афсуски, сўнгги қисмни ўз ичига олувчи саҳифалар қўлёзмада мавжуд эмас, аруз илмига доир тўртинчи қисмнинг аксарият саҳифаларидаги матн ҳам ўқиш учун яроқсиз ҳолга келган. Асар бўйича тадқиқот олиб борган америкалик олим Девин де Уиснинг ёзишича, “Фунун ул-балоға”нинг мазкур нусхаси 1814 йилда, Эрондан Англия қироллигига олиб кетилаётган бир қанча

¹⁵ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи: С. Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 57.

¹⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). Ушбу қўлёзманинг фотонусхасини қўлга киритишда яқиндан қўмаклашган олим, филология фанлари доктори А.Эркиновга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

кўлёмалар қатори кучли бўронда ёққан ёмғир таъсирида жиддий шикастланган¹⁷.

Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асари XV асрнинг иккинчи ярмида яратилган бўлиб, муқаддима ва 8 фаслдан иборат. Асар мухтасар услуб (кўзда тутилган муаммо юзасидан умумий, ихчам ва лўнда маълумотларни келтириш)да битилган бўлиб, унда арузга доир энг муҳим масалалар келтириб ўтилади. Жомий вазнлар изоҳи учун мисол тариқасида Рудакий, Анварий, Салмон Соважий, Хожа Жамолиддин Ҳусайн Салмон, Низомий Ганжавий, Хожа Исматуллоҳ Бухорийдан байтлар келтиради. Аксарият байтлар муаллифнинг ўз ижоди маҳсулидир. “Рисолаи аруз” ўзидан кейин яратилган шеършуносликка доир рисоалар: Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”, Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” асарлари учун асос вазифасини ўтаган, кўплаб мумтоз алломалар ушбу асарни ўзлари учун қайта кўчиртириб, аруз илмини ўрганишда дастуруламал сифатида фойдаланганлар.

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асари 1492–1493 йилларда яратилган бўлиб, Жомий рисоласи сингари мухтасар услубдаги рисола ҳисобланади. Асар Ҳусайн Бойқаро топшириғига кўра яратилган. Рисолада мисоллар учун асосан туркий тилдаги (муаллифнинг ўз ижоди ҳамда Хожа Исмат Бухорий, Ҳусайний қаламига мансуб) байтлар келтирилган. Асар ўз давридаёқ замондошлари томонидан юксак баҳоланган, теурий шахзодалар учун аруз илмини ўрганишда қўлланма сифатида тавсия этилган. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асари илми бадиъга бағишланган бўлиб, унинг муқаддимаси арузга доир маълумотларни ўз ичига олади. Муаллиф муқаддима ниҳоясида келгусида аруз илмига доир мукамал асар яратиш ниятида эканлигини, уни “Такмил ус-синоъ” деб номлашини айтади,

¹⁷ Devin DeWeese. The Predecessors of Nava'i in the “Funun al-balagh” of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century. – Journal of Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, published at Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University – 2005, volume 29. – P. 76.

лекин афсуски, бу асар бизгача етиб келмаган (ёки умуман яратилмаган). “Бадойиъ ус-санойиъ” 1493 йилда Алишер Навоийнинг топшириғи ва ҳомийлигида форсий тилда яратилган. Рисоланинг арузга доир қисми ритмик унсурлар: жузвлар, зиҳофлар, баҳр ва доираларнинг қисқача баёнини ўз ичига олади.

Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асари ҳижрий 896, милодий 1490–1491 йилларда яратилган бўлиб, муқаддима ва турли ҳажмдаги 112 фаслдан иборат. Асар қўлланма характерида бўлиб, унда арузга доир истилоҳлар луғавий маънолари билан анча батафсил шарҳланган. Муаллиф муқаддимада рисолани арузни ўрганувчилар учун яратганлигини, улар муаллифдан арузнинг ҳар бир истилоҳини батафсил изоҳлашни талаб қилганликларини ёзади. Бобур “Бобурнома”да ушбу атамаларнинг бу тарздаги изоҳига манфий муносабат билдиради¹⁸. Лекин Европа олимлари, хусусан, немис олими Ҳенри Блошманга рисоланинг ушбу хусусияти маъқул келиб, уни инглиз тилига ижодий таржима қилади ва ундан ўзи дарс бераётган Калькутта мадрасасида қўлланма тарзида фойдаланади, асарни икки марта: 1867 ва 1872 йилларда шарҳ ва изоҳлар билан нашр қилдиради¹⁹.

Бобурнинг “Аруз рисоласи” 1524–1525 йилларда яратилган бўлиб, муфассал услуб (фаннинг муайян соҳасини монографик характерда мукамал ёритиш)да битилган. Рисола йирик антология йўналишида ҳам бўлиб, “асарда X–XVI асрда яшаган 60 дан ортиқ машҳур ҳамда ҳали бизга кам маълум бўлган шоир ва олимларнинг номлари эслатилади ва уларнинг асарларидан парчалар келтирилади”²⁰. Асарда арузга доир ритмик унсурлар (жузв, зиҳоф, вазн) миқдорининг қолган барча рисолалардан кўп эканлиги туркий арузшунослик темурийлар даврида ўзининг тадрижий такомиллига етганлигини кўрсатади.

¹⁸ Бобур. Бобурнома. – Т., 1989. – Б.126.

¹⁹ The Persian Metres by Saifi and a Treatise on Persian Rhyme by Jami. Ed.in Persian by H.Blochmann. – Calcutta, 1867.

²⁰ Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 17.

Демак, кўринадик, мана шу даврнинг поэтик эталони бўлган ва шеърят учун назарий асос вазифасини ўтаган арузшуносликка доир рисоаларни қиёсан ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳимдир. Зеро, “...биз ижтимоий-тарихий жараённинг бир хил босқичларида юзага келадиган ўхшаш адабий ҳодисаларни улар ўртасидаги ўзаро таъсир масалаларидан катъи назар, таққослашимиз мумкин ва зарурдир”²¹.

Аслида, бу даврдаги арузшунослик тарихини ўрганиш ўша даврлардаёқ бошланган дейилса, муболаға бўлмайди. Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий “Рисолаи аруз”ини ўрганиб чиқиб, назарий жиҳатдан унга таянгани, Бобурнинг Алишер Навоий, Атоуллоҳ Хусайний ва Сайфий Бухорий рисоаларига берган таърифлари, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”да “Мезон ул-авзон” ҳақидаги фикрлари темурийлар даври арузшунослиги ўз давридаёқ муайян баҳосини олган эди дейиш мумкин.

XVIII асрда бобурийлар сулоласидан бўлган Мирза Алибахт Азфарий Бобурнинг “Аруз рисоласи”ни “Арузода” номи билан форс тилига назм ва насрда таржима қилади (Асарнинг 1836 й. котиб Маҳмудали Саъид кўчирган нусхаси Мадрас давлат шарқ қўлёзмалари кутубхонасида сақланади)²².

XIX асрда Мунис Хоразмий Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” рисоласини китобат қилганлиги²³, кейинроқ Зокиржон Фурқатнинг ушбу асарни ихчам конспект тарзида кўчириб чиқиб, “Илми шеърнинг қоидаи авзонини баёни” номи билан тошбосма тарзида нашр қилишни ният қилганлиги арузшуносликка муносабат кейинги даврларда ҳам пасаймаганлигини кўрсатади²⁴.

Темурийлар даври арузшунослигининг илмий таҳлилини икки йўналишда амалга ошириш мумкин: 1) арузшуносликнинг юртимизда ўрганилиши; 2) давр рисоаларининг хорижлик ва қардош олимлар

²¹Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979. – С.77.

²²Бу ҳақда қаранг: Ҳасанов С. Кўрсатилган асар. – Б. 7.

²³Султонов И. Навоийнинг “Мезон ул-авзон”и ва унинг критик тексти. Филол. фан.номз. ... дисс. – Т., 1947.

²⁴Бу ҳақда қаранг: Юсупова Д. Фурқатнинг “Илми шеър қоидаи авзонини баёни” дастхати // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2010. – № 4. – Б.85.

томонидан ўрганилиши. Дастлаб биринчи йўналишга эътибор қаратадиган бўлсак, бу давр арузшунослигига илк марта илмий-назарий жиҳатдан ёндашган олим Фитрат бўлди. Олимнинг арузга ва арузшуносликка муносабати мақоладан мақолага, тадқиқотдан тадқиқотга ўзгариб борган. 1919 йилда яратилган “Шеър ва шоирлик” мақоласида шеърнинг яратилишида қофия ва вазннинг ўрни ҳақида сўзлар экан, форсий шеърят орқали туркий адабиётга кириб келган аруз вазнининг туркий тил имкониятларига мос келмаслигини ўта танқидий руҳда, салафлардан норозилик оҳангида баён қилади: “Турк шоирларининг мусулмонликдан сўнгра қабул қилган вазнлари тубда аруз вазнидир... Дунё сахнасинда “иярув-тақлид”нинг рўлини ҳеч бир миллат биз турклар каби адо эта олмағандир! Биз қайси бир миллатнинг қайси бир нарсасига тақлид этмакчи бўлсак, ўзимизнинг миллий руҳимизга қарамасдан тақлид этамиз... Эронлилар араб сўзини ўз тиллариға қараб ўзгарткан эканлар, биз эронлилардан шеър вазни остида ўз руҳини эмас-да, тилимиздан чиқарган еринда шеър вазни-да бўлса; биз шеърнинг ўзини олганмиз (яшасун тақлид!). Ҳолбуки, эрон вазни билан туркча шеър ёзув турк улусиға ўқутмоқ мумкин эмасдир”²⁵.

1926 йилда эълон қилинган “Адабиёт қоидалари” рисоласида ҳам ушбу масалага тўхталиб ўтиб, аруз вазнининг “муваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда букунгача давом этиб келган”лигини таъкидлар экан, “Арузнинг бизнинг тилга ярамаганлиги” сарлавҳаси остида “мадд” (чўзиқлик)нинг туркий тилга хос эмаслигини айтади ва сўзининг исботи учун темурий ижодкорлар: Дурбек, Навоий, Бобур ва бошқалардан мисоллар келтиради. Фитратнинг бу даврдаги муносабати аруз вазнига нисбатан манфий бўлиш билан бир қаторда бу шеър тизимининг назариясини ҳали чуқур ўзлаштирмаганида ҳам намоён бўлади. Шу маънода рисолада аруз қоидалари билан боғлиқ баъзи хатоликлар мавжуд. Хусусан, асарда Бобурдан келтирилган байтнинг вазни хато берилган ва бунинг натижасида Фитрат

²⁵ Фитрат Абдурауф. Шеър ва шоирлик. Танланган асарлар. Ж.4. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2006. – Б.8-9.

ушбу байтнинг иккинчи мисрасида икки ўринда сунъий чўзиқлик бор деб ҳисоблайди. Бу байт қуйидагича:

*Ўзни кўнгил айш ила тутмоқ керак,
Бизни у...нутқонни у...нутмоқ керак*²⁶.

Рисолада вазннинг афойили **фоилотун фоилотун фоилотун** тарзида янглиш келтирилган. Аслида бу байт *Сариъ* баҳрига мансуб бўлиб, **муфтаилун муфтаилун фоилун** рукнларидан иборат ва бу ҳолатда Фитрат айтган сунъий чўзиқлик кўзга ташланмайди²⁷.

Асарда Фитрат жами 27 вазн (*Комил* баҳридан 1, *Рамал* баҳридан 5, *Ражаз* баҳридан 2, *Ҳазаж* баҳридан 7, *Мужтасс* баҳридан 2, *Музорий* баҳридан 2, *Хафиф* баҳридан 1, *Мунсариҳ* баҳридан 2, *Сариъ* баҳридан 1, *Мутақориб* баҳридан 3, *Мутадорик* баҳридан 1)ни мисоллар билан келтирар экан, “охтариб топқони шулар” эканлигини таъкидлайди (Ҳолбуки, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида 160 га яқин вазнга туркий тилда мисоллар келтирилган эди). Фитрат рисоласида келтирилган вазнларнинг *Рамал* баҳри билан боғлиқ баъзи рукнларида (3-, 5-вазнлар), шунингдек, *Ҳазаж* баҳрининг баъзи вазнлари (1-, 4-вазнлар)да хатоликларнинг мавжудлиги ҳам юқоридаги фикримизни далиллайди.

1929 йилда ёзилган “Муҳаммад Солиҳ” мақоласида эса “Шайбонийнома” достонининг “муваффақиятсизлиғи” учун сабаблар излар экан, улардан бири сифатида достон учун танланган вазнни кўрсатиб ўтади: “Асар учун қабул қилинган вазн “Рамали мусаддаси махбун” урушга оид мавзуларга муносиб оҳангдан маҳрумдир. Отларнинг чопишида, қиличларнинг шақиллашида, ботирларнинг қичқиришида бўлган ҳайбатли оҳангни бу вазнда сиғдирмоқ мумкин эмас”²⁸.

²⁶ Фитрат Абдурауф. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. Ж.4. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2006. – Б. 36.

²⁷ Бобурнинг аруз вазнига бағишланган рисоласида ушбу байт Бобурнинг ўзи томонидан *Сариъ* баҳрида деб кўрсатилган.

²⁸ Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. Ж.2. Муҳаммад Солиҳ. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.80.

Фитратнинг аруз вазнига бўлган том маънодаги муносабати унинг 1936 йилда нашр этилган “Аруз ҳақида” рисоласида ўз ифодасини топган. Олим ушбу рисолада энди аруз назариясининг кучли билимдони, унинг бутун сир-асрорларидан хабардор нуктадон шеършунос сифатида намоён бўлади. “Фитратнинг “Аруз ҳақида” тадқиқоти ўзбек шеършунослигида Навоий ва Бобурнинг аруз масалаларига бېгишланган рисоаларининг ҳақли суратда давоми саналиб, китобда араб-форс аруз шеър тизими ўзбек китобхонлари учун қулай ва содда усул билан тушунтириб берилган”²⁹. “Адабиёт қоидалари” рисоласида “Арузнинг бизнинг тилга ярамаганлиғи” деб таъкидлаган Фитрат “Аруз ҳақида” асарининг сўзбошисида энди “Бу асарни ёзишдан мақсад ёш шоир ва ёзувчиларимизни аруз вазни билан яхшилаб таништирмоқ...” деб ёзади. Ушбу мақсадини “аруз” атамасини изоҳлаш билан бошлар экан, китобнинг кейинги бўлимларида аруз вазнининг тарихий ўсиши, тузилиш қоидалари, аруз вазнлари намуналари, рубоий вазнлари каби масалаларга тўхталиб ўтади ва арузни ўрганишни қулайлаштириш ниятида ўз тадқиқотида бармоқ тизимига хос туркумлар ва мусиқадаги “чирманда” усулини жорий қилади. Бу билан, бир томондан, арузнинг мусиқа билан алоқадорлигига урғу қаратилган бўлса, иккинчи томондан, арузнинг туркий адабиётга кириб келиши тасодифий бўлмай, туркий халқлар илк бор аруз тизимида қалам тебрата бошлаганларида бармоқ вазн тизимига яқин турувчи вазнлардан фойдаланганликларига ишора бор эди³⁰.

Аввалги рисолада келтирилган 27 вазн ўрнини энди ўндан ортиқ баҳрга мансуб 80 га яқин вазн эгаллаганлиги ҳам Фитратнинг арузга муносабати ўзининг бурилиш нуқтасига ўтганлигини кўрсатади³¹. “Аруз

²⁹ Болтабоев Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 1996. – Б.101-102.

³⁰ Шу ўринда аруз муомалага кирган илк даврларда яратилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асари “Шохнома” вазнида, яъни мутақориб баҳрида ёзилганлиги, дoston муаллифининг айнан шу ўлчовни танлашига сабаблардан бири эса мутақориб баҳрининг туркий халқлар шеърий тизими бўлмиш бармоқнинг ўн бир бўғинли вазнига жуда ҳам уйғун эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур (Бу ҳақда қаранг: Тухлиев Б. Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. – Т., 2004. – С. 54-56).

³¹ Адабиётшунос У. Жўрақулов Фитрат фаолиятидаги ички зиддиятларни олим ҳаётида рўй берган муҳим воқеа-ходисалар, турли психологик жараёнлар билан боғлиқ ҳолда талқин этади. Олимнинг фикрича, Фитрат 12-25 ёш орасида ўзи туғилиб ўсган муҳитдан узоқлашиб, бошқачароқ муҳитларга рўбарў келган ва ундаги шоирона табиат тенгдошларига нисбатан ўзи яшаган муҳитдан норозиликнинг кучайиши ва

ҳақида” рисоласида аруз назариясини чуқур тадқиқ қилган олим энди арузни бармоқ вазнидан-да бойроқ шеър тизими сифатида эътироф этар экан, шундай ёзади:

“Аруз вазни шеър вазнларининг бой ва энг музыкалиларидан биридир... Эътироф этиш керакки, ҳижо вазни системаси аруз системаси қадар бой эмас. Арузнинг баъзи вазнларида бўлган жонлилик, ҳаяжон, ўйноқилиқ ва оҳанг ҳижо вазни системасида йўқ”³².

Туркий арузшунослик, хусусан, Алишер Навоийнинг аруз тизимига қўшган ҳиссаси даставвал И.Султонов томонидан тадқиқ этилган бўлиб, олимнинг “Навоийнинг “Мезон ул-авзон”и ва унинг критик тексти” номли диссертацияси (1947) матншунослик ва манбашунослик йўналишида амалга оширилган. Диссертацияда “Мезон ул-авзон”нинг танқидий матнини яратиш бош мақсад қилиб олинган бўлса-да, олим ишнинг дастлабки қисмларида асарнинг яратилиш сабаблари, тарихий шароит ҳақида тўхталиб ўтади. Унинг фикрича, “Мезон ул-авзон” фақат аруз назариясини ўзбек тилида оммалаштириш учун ёзилган эмас, зеро, Навоий арузни ўз замонасининг энг пешқадам олимларидан ўрганган (“Мажолис ун-нафоис” асарида бу борада устози Дарвеш Мансур эканини таъкидлаган) ва ўз олдида туркий арузни ривожлантириш мақсадини қўйган³³.

И.Султонов “Мезон ул-авзон”нинг кириш қисмида тилга олинган Шамс Қайс Розий, Насируддин Тусий ҳамда Абдурахмон Жомий ёзган асарлар Навоий рисоласи учун асосий манба вазифасини ўтаган, шунингдек, шоир аруз илмининг асосчиси Халил ибн Аҳмаднинг илмий қарашларидан ҳам хабардор бўлган деган фикрни илгари сурадики, бу фикр Алишер Навоий рисоласини ана шу манбалар билан қиёсан ўрганишни кун тартибига қўяди. Шунингдек, олим “Мезон ул-авзон”ни Алишер Навоийнинг аруз

танқидий кайфиятнинг ўсишига олиб келган, бу эса ўз навбатида шоир руҳиятидаги ўзгаришларга сабаб бўлган (Бу ҳақда қаранг: Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. Филол.фан.номз. ... дис. автореферати. – Т., 1998. – Б. 12-15).

³² Фитрат Абдурауф. Аруз ҳақида: Адабиёт муаллимлари ва илм толиблари учун / Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 19.

³³ Султон И. Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва унинг критик тексти. Филол.фан.номз.дисс. ... автореф. – Т., 1947. – Б. 4.

ҳақидаги билимларини умумлаштирган, системага солган асар сифатида баҳолаб бўлмаслиги, балки “аруз проблемаларининг бирмунча янги талқинини бериш ва арузни бойитиш мақсадида ёзилган асар”, деб ҳисоблаш лозимлигини таъкидлайди.

И.Султоновнинг фикрича, Навоий арузни турли қўшимчалар ва янгиликлар билан бойитиш, мукаммаллаштириш учун икки йўлдан борган:

- 1) араб ва форс арузининг ўзига тузатиш ва қўшимчалар киргизиш;
- 2) ўзбек поэзияси ва фольклорининг бир неча юз йиллик тажрибаларини биринчи марта текшириб, умумлаштириб, арузга мослаштириб, шу орқали арузни бойитиш. Олим Навоий ўз асарида тўққизта янги вазни қайд этган деб ҳисоблайди ва уларга мисол сифатида қуйидагиларни келтиради: 1) рамали махбун; 2) туюғ; 3) қўшиқ; 4) номи келтирилмаган вазн (қўшиқнинг бир вазни бўлиб, султонга ғоят маъқул эди); 5) чанги; 6) муҳаббатнома; 7) мустазод; 8) арзуворий; 9) туркий³⁴.

Тадқиқотда халқ оғзаки ижоди ва арузнинг боғлиқлиги ҳақида шундай дейилади: “Биринчидан, Навоий туркий халқларда аруздан бошқа яна мустақил поэтик вазн, метрик форма борлигини бир неча маротаба қайд этади, иккинчидан, бу вазнда ёзилган (ёки айтилган) шеърларнинг бадиий томонига жуда баланд баҳо беради ва фольклор билан аруз орасида маълум алоқа, бир-бирига таъсир борлигини кўрсатади (фольклордаги айрим вазнларни олиб арузнинг маълум вазнлари билан таққослаши ва уларнинг бир-бирига мос эканини аниқлаши)”³⁵.

Олимнинг фикрича, “Мезон ул-авзон” асарининг яратилишида арузнинг араб ва форс поэзиясига оид қисмига қўшимчалар киритиш, ўзбек поэзияси ва фольклорининг бир неча асрлик тажрибаларини илмий равишда умумлаштириш асосий сабаб бўлган бўлса, Хуросон адабий доираларида аруз ҳақида, айниқса, ўзбек тилида, яъни эски туркий тилда мукаммал ва

³⁴ Аслида бу вазнлар янги вазнлар эмас, балки халқ орасида кенг тарқалган ижод намуналарининг аруз тизимидаги шеърӣ ўлчовларга уйғунлаштирилган шакли эди.

³⁵ Султон И. Навоийнинг “Мезон ул-авзони” ва унинг критик тексти. Филол.фан.номз.дисс. ... – Т., 1947. – Б.12.

оммавий асарга катта эҳтиёж туғилгани асарнинг ёзилишига сабаб бўлган иккинчи асосий ҳолат сифатида кўрсатилган. И.Султоннинг бош мақсади “Мезон ул-авзон”нинг танқидий матнини яратиш бўлганлиги учун олим Навоий рисоласини бошқа рисоалар, жумладан, Шамс Қайс Розий ва Насируддин Тусий рисоалари билан қиёсламайди ва натижада баъзи нотўғри хулосаларга келади. Хусусан, диссертациянинг 7-саҳифасида аруз доиралари ҳақида фикр юритиб, Навоий ўз рисоласига арузда маълум форсий доираларга қўшимча равишда яна учта янги доира (“Доираи мужтамиа”, “Доираи мухталита” ва “Доираи муштабиха”)ни киритганлигини айтади, аслида ушбу доиралардан фақат “Доираи мужтамиа” олимнинг ўзи томонидан тартиб берилган, қолган икки доира эса Насируддин Тусий ва Атоуллоҳ Хусайний рисоаларида бор эди.

Алишер Навоий арузи С.Мирзаевнинг “Навоий арузи” номли диссертациясида (1948) ҳам тадқиқ этилган³⁶. Тадқиқотда “Мезон ул-авзон” асаридаги аруз қонун-қоидалари билан боғлиқ қарашларни ўрганиш ҳамда “Хазойин ул-маоний” куллийетида қўлланилган баҳрлар ва вазнларни тадқиқ қилиш бош мақсад қилиб олинган. Диссертациянинг дастлабки бобларида араб ва форсий арузнинг келиб чиқиш тарихи, туркий адабиётга кириб келиш омиллари ва Алишер Навоийгача туркий шеърятда истифода этилиши, аруз назариясининг қонун-қоидалари, тилшунослик билан боғлиқ жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз боради. Тадқиқотнинг “Баҳрлар”, “Солим баҳрлар”, “Зиҳофлар ва тармоқ рукнлар”, “Ҳосил қилинган баҳрлар” деб номланган бўлимларида Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асаридаги назарий фикрлари “Чор девон” (“Хазойин ул-маоний”) таркибидаги девонлар ва дostonларида қўлланилган баҳрларга боғлиқ ҳолда тадқиқ қилинади, “Доиралар” деб номланган бўлимда эса аруз доираларининг аруз назариясидаги ўрни, Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида келтирилган доиралар ва уларнинг тузилиши билан боғлиқ маълумотларга тўхталиб ўтилади.

³⁶ Мирзаев С. Навоий арузи. Номз. дисс. ... автореф. – Т., 1948.

Тадқиқотнинг “Навоийда назм шакллари” деб номланган бўлимида Навоий шеъриятида қўлланилган лирик жанрлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, ушбу лирик жанрларнинг “Мезон ул-авзон”да Навоий келтирган шеърӣ шакллар билан муносабати масаласи тадқиқ қилинган. Ишнинг “Навоий асрида янги ва мусиқийда қўлланилган баҳрлар” деб аталган бўлимида эса *ўн олти рукнли Мутақориби мақбузи аслам* ва *Рамали махбун* вазнларида Навоий замонида шеър битилмаганлиги учун Навоий “Мезон ул-авзон”га ушбу вазнларни киритиб, уларга туркий мисоллар келтирганлиги айтилади. Лекин Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *ўн олти рукнли Мутақориби мақбузи аслам* вазнига мисол сифатида Хожа Исматуллоҳ Бухорийнинг шеъри келтирилган. Демак, С.Мирзаев Жомийнинг ушбу асари билан таниш бўлмаганлиги учун шундай янглиш хулосага келган. Муаллиф Навоий шеърияти ва “Мезон ул-авзон”ни ўрганиш натижасида “Мезон ул-авзон”да 19 баҳр, 163 вазн, шоир шеъриятида эса 12 баҳр, 80 га яқин вазн қўлланилган деган тўхтамга келади³⁷.

А.Ҳожиаҳмедовнинг “Навоий арузи нафосати” асари Алишер Навоий арузига бағишланган мустақиллик давридаги илк тадқиқотлардан бўлиб, унинг “Навоий – аруз назарийчиси” номли боби биз фикр юритаётган масалага бевосита алоқадордир. Бобда олимнинг “Мезон ул-авзон” билан боғлиқ қарашлари баён қилинган. А.Ҳожиаҳмедов бу мавзуда ўзига тадқиқот олиб борган олимларнинг фикрларини ўрганиб чиқиб, уларга қўшимчалар киритади. Олимнинг фикрича, рисола бўйича олиб борилган тадқиқотларда унинг мухтасар ёки муфассал эканлигига эътибор қаратилмаган, ваҳоланки ўрта асрларда илми адабга доир рисоалар шу икки услубдан бирида битилган. “Мезон ул-авзон” мухтасар услубда битилган рисола бўлиб, уни бошқа асарлар, хусусан Бобурнинг “Аруз рисоласи” билан қиёслаганда шу жиҳатни назарда тутиш лозим. Шунингдек, Навоий бу

³⁷ Навоийшуносликдаги сўнгги изланишлар Алишер Навоий шеъриятида 13 баҳр, 100 га яқин вазн қўлланилганлигини кўрсатмоқда (Бу ҳақда қаранг: Юсупова Д. Алишер Навоий арузининг таракқиёт босқичлари / “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Т.: Navoiy universiteti NMU, 2019. – Б. 97-104.

асарни султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига мўлжаллаб, аруз илми билан умумий тарзда таништириш учун ёзган, мазкур илм соҳасидаги бутун иқтидорини намоиш қилиш учун ёзмаган, Бобурнинг асарга “бисёр мадҳулдир” деб берган баҳосига шу жиҳатдан туриб ёндашиш зарур³⁸. Олим тадқиқотда доиралар масаласига тўхталиб ўтиб, ўзидан аввал яратилган тадқиқотлардаги “доираларнинг учтаси аруз илмига Навоий томонидан киритилган” деган фикрларга манфий муносабат билдиради ва “Мезон ул-авзон”га баҳо берганда “уни асоссиз ҳолда кўкларга кўтаришдан, йўқ фазилатларни унга нисбат беришдан эҳтиёт бўлиш”га чақирадики, бу фикр, дарҳақиқат, тўғридир, чунки Навоий рисоласини ўзигача яратилган форс-тожик рисоалари билан қиёслаш ушбу фикрнинг асослилигини кўрсатиб беради. А.Ҳожиаҳмедов тадқиқотининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, унда Бобурнинг рубоий вазнлари билан боғлиқ қарашларига батафсил муносабат билдирилган, ҳар бир рубоий мисрама-мисра таҳлил қилинган ва натижада “Мезон ул-авзон”да келтирилган хатолар котибнинг хатоси эканлиги назарий жиҳатдан асослаб берилган. Бу ва бу каби қатор афзалликларга қарамай, тадқиқот давомида келинган баъзи хулосалар, хусусан, “Мезон ул-авзон”нинг туркий тилдаги арузшунослик илми учун асос бўлганлиги (аслида илк туркий рисола “Фунун ул-балоға” эканлиги бугунги илм аҳлига маълум ҳақиқатлардан), зиҳофлар билан боғлиқ ўринда шеърятда мустаъмал бўлган фақат беш аслий рукнни келтириб, қолган уч аслнинг зиҳоф ва фуруъларини четлаб ўтиш Навоий услуби тарзида кўрсатилиши (ваҳоланки, бундай ёндашув дастлаб Жомийнинг “Рисолаи аруз”ида кузатилган эди) Навоий рисоласини бошқа рисоалар билан қиёслаш масаласига эҳтиёжни орттиради.

Ушбу давр рисоалари орасида туркий аруз имкониятлари батафсил баён қилинган асар бу Бобурнинг “Аруз рисоласи”дир. Рисола С. Ҳасанов томонидан махсус ўрганилган бўлиб, олим ушбу йирик тадқиқотни 1971

³⁸ Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006. – Б. 55.

йилда “Мухтасар” номи остида фотофаксимиле нусхаси ва кирилл алифбосидаги матни билан нашр эттирди. 1972 йилда эса “Бобурнинг аруз рисоласи” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлади. Олимнинг Бобур арузи билан боғлиқ қарашлари “Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари” номли тадқиқотида батафсил баён қилинган. Тадқиқотда Бобурнинг ушбу рисоласи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган ва Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган нусха асосида тадқиқ этилади. Тадқиқот “Кириш”дан ташқари, тўрт бобдан иборат бўлиб, унинг “Вазн бўлаклари” деб номланган биринчи бобида жузвлар ва аслий рукнлар ҳамда зиҳоф ва фаръий рукнлар ҳақида сўз боради. Олим бунда Бобур рисоласида келтирилган уч жузв, саккиз аслий рукн ва қирқ тўрт зиҳофнинг тавсифини беради. Кейинги бобларда Бобур рисоласида келтирилган 9 доира, 21 баҳр, вазнлар, тақтиъ ва унинг қоидалари билан боғлиқ маълумотлар келтирилган³⁹. Рисолада, шунингдек, котиб томонидан йўл қўйилган баъзи хато истилоҳларнинг изоҳи ҳам келтириладики, бу тадқиқотнинг илмий аҳамиятини оширади⁴⁰.

Бу масала билан боғлиқ иккинчи йўналиш давр рисоаларининг қардош ва хориж олимлари томонидан ўрганилишидир. Темурийлар даврида яратилган форс-тожик тилидаги рисоалар тожик олимлари томонидан ўрганилган бўлиб, ушбу олимлардан бири Р.Мусулмонқуловдир. У Атоуллох Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарини 1974 йилда изоҳ ва луғатлар билан замонавий алифбода бир оз қисқартирилган ҳолда нашр эттирди⁴¹, 1980 йилда “Атауллах-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики” мавзуида диссертация ҳимоя қилди, Ҳусайнийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишлаб, “Атауллах Махмуд-и

³⁹ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – 96 б.

⁴⁰ Олимнинг ушбу тадқиқоти билан боғлиқ жиҳатларга ишимизнинг тегишли ўринларида ҳали кўп бора мурожаат қилишимиз боис бу ўринда қисқача таҳлил билан кифояланамиз.

⁴¹ Атоуллох Ҳусайний. Бадоеъ-ус-саноеъ / Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 223 с. Асарнинг аруз илмига бағишланган “Муқаддима” қисми айрим сабабларга кўра нашрдан тушиб қолган. Рисолани эски ўзбек тилига ўгирган А.Рустамовнинг фикрича, ушбу нашрда кўплаб хатоликлар учрайди.

Хусайни” номли монография яратди⁴². Олимнинг мумтоз форсий поэтикага бағишланган “Персидско-таджикская классическая поэтика” (X-XV вв.) номли монографияси сермахсул изланишлар натижаси бўлиб, унда тадқиқ объектларимиз бўлмиш “Рисолаи аруз”, “Бадойиъ ус-санойиъ”, “Арузи Сайфий” асарлари X-XV аср арузшунослиги фонида ўрганилади⁴³. Тадқиқотда жузв, аслий рукнлар, зиҳофлар масаласи анча батафсил таҳлилга тортилгани ҳолда баҳрлар, уларнинг таснифи, доиралар, рубоий вазнлари билан боғлиқ жиҳатларга махсус тўхталиб ўтилмаган.

Темурийлар даври арузшунослигининг айрим масалалари яна бир тожик олими У.Тоировнинг “Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии” (“Арузнинг форс-тожик шеърятини назарияси ва амалиётида шаклланиши ва ривожланиши”) номли докторлик диссертацияси(1997)да ўз ифодасини топган. Тадқиқотда форс-тожик арузининг назарий ва амалий жиҳатдан уйғунлиги масаласи бош мақсад қилиб олиниб, ушбу мақсаднинг амалга оширилишида қадимги давр арузшунослари билан бир қаторда темурийлар даври арузшунослари: Абдурахмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Сайфий Бухорийнинг рисолаларига ҳам мурожаат қилинади. Олим ушбу рисоаларда келтирилган назарий қарашлар асосида форс-тожик шеърятининг вазн хусусиятларини ўрганиш заруратини таъкидлайди⁴⁴.

У.Тоиров арузга доир бир қанча форс-тожик рисоаларини жорий алифбода нашр эттириш, арузий истилоҳлар асосида қомусий луғатлар яратиш борасида ҳам кўплаб ишларни амалга оширган. Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор”

⁴² Мусульманкулов Р. Атауллоҳ-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики. Автореф. дисс. ... докт. филол.наук. – Душанбе: 1980. – 42 с; Мусульманкулов Р. Атауллоҳ-и Махмуд-и Хусайни. – Душанбе: Дониш.1983. - 196 с.

⁴³ Мусульманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989. – 240 с.

⁴⁴ Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Душанбе, 1997. – С. 12-13.

рисолалари нашри, “Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам”, “Қомуси қофия ва арӯзи шеърӣ Аҷам” қомусӣ луғатлари шулар жумласидандир⁴⁵.

Бу давр рисолаларининг хориҷлик олимлар томонидан илк марта илмӣ-назарӣ ҷиҳатдан ўрганилиши ва хорижий тилга таржима қилиниши немис олими Ҳенри Блошман номи билан боғлиқ. Ҳ.Блошманнинг “Prosody of Persians according to Saifi, Jami and others writers” (“Сайфи, Жомий ва бошқа ижодкорларнинг форсӣ шеършуносликка доир қарашлари”) номли тадқиқоти мусулмон Шарқи шеършунослиги тадқиқиға бағишланган бўлиб, асарни шартли равишда беш қисмга бўлиш мумкин: 1) Кириш (Бунда олим форс тили ва унинг хусусиятлари ҳақида сўз юритади); 2) Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарининг инглиз тилига қилинган таржимаси ва унинг изоҳлари; 3) Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи қофия” асарининг таҳлили ва матни; 4) Мусулмон Шарқ шеършунослигининг назарӣ асослари: жанрлар тавсифи, фаол баҳрлар ва уларнинг хусусиятлари ҳақида маълумот ҳамда арузга доир машқлар, кўрсаткичлар; 5) “Рисолаи қофия” ҳамда “Арузи Сайфий” асарларининг матни⁴⁶.

Кўринадики, немис олими ўз тадқиқотида илмлар учлигининг икки муҳим тармоғи: илми аруз ҳамда илми қофияга доир асарларга алоҳида эътибор қаратган. Олим китобнинг кириш қисмида шундай дейди: “Бу китоб Сайфийнинг аруз ва Жомийнинг қофия ҳақидаги рисолаларига асосланади. 1867 йил иккала асар матнини алоҳида-алоҳида чоп эттиргандим, энди эса талабаларга осон бўлсин учун таржима қилдим... Буни иложи борича мукамал тарзда тайёрлаш учун кўрсаткичлар, машқлар, Саъдийнинг “Гулистон”идан вазини аниқлаш учун байтлар илова қилдим ва уларнинг жавобларини ҳам кўрсатдим...”⁴⁷ Блошман талабалар қофия ва арузни осон ҳамда тез тушунишлари учун “шарқона атамаларни айнан инглиз тилидаги

⁴⁵ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У.Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991; Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992; Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991; Тоиров У. Қомуси қофия ва арӯзи Аҷам. – Душанбе: Ирфон, 1994.

⁴⁶ Blochmann H. Prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other writers. Reprint 1970 of the edition Calcutta 1872 printed in the Netherlands. Amsterdam philo press. – P. 2.

⁴⁷ Blochmann H. Кўрсатилган асар. – Б.3

аруз ва қофияга татбиқ этган”лигини айтади. Демак, айтиш мумкинки, олим “Форс шеърӣ тизими” китобини, хусусан, шу китоби таркибида илк марта нашр қилинаётган “Арузи Сайфӣ” ва “Рисолаи қофия” асарларини Европадаги талабалар учун қўлланма сифатида тартиб берган. Унинг мусулмон Шарқи шеършунослигидаги баъзи қоидаларни инглиз тилига жорий қилганлиги ҳам ушбу фикрни асослайди.

Муаллифнинг таъкидлашича, “Арузи Сайфӣ” мумтоз поэтикага доир бошқа форсий рисоалардан фарқли ўлароқ, ўзгача услубда бўлиб, унда даставвал, қоидалар, атамалар муфассал, босқичма-босқич тушунтириб борилади, сўнг анъанага мувофиқ, қўшимча илова сифатида, гарчи муҳим бўлмаса-да, аруз доираларига мурожаат қилинади. “Бинобарин, – деб таъкидлайди олим, – Сайфӣнинг асари содда ва тушунарли бўлганлиги учун бошқаларникидан афзал бўлиб, яқин-яқингача Шарқ мадрасаларида ундан қўлланма сифатида фойдаланиб келадилар”.

Ҳ.Блошман Сайфӣ Бухорийнинг “Арузи Сайфӣ” асарини инглиз тилига таржима қилар экан, масалага анча эркин ёндашади: арузга оид атамаларни тушунтиришда уларга ўз тилидан изоҳлар қўшиб боради, баъзан эса арузга доир назарий масалаларда Сайфӣнинг фикрларига муносабат билдириб боради ва ўз таржимасининг ғарблик талаба учун мўлжалланаётганлигини назардан соқит қилмайди.

Ҳ.Блошман “Арузи Сайфӣ”ни таржима қилиш жараёнида баъзи танқидий мулоҳазаларини ҳам баён қилади. Олимнинг фикрича, аруз илмида мавжуд доиралар ушбу илм учун ортиқча ва улар ушбу илмни ўргатишда кераксиздир: “Доиралар арузни мукаммал ўрганишда талабага ёрдам беролмайди. Улар Халил яратган, келиб чиқиш жиҳатдан бир турга мансуб вазнларни ҳосил қилишга уринишдир; ҳозирча айланалардаги муваффақиятли уринишлар: ватад ва фосиладаги уринишлар уни оқлайди”⁴⁸.

⁴⁸ Ҳ.Блошман бу ўринда аруз илмидаги энг кичик бирликлар: сабаб, ватад ва фосилаларнинг доирани ҳосил қилишдаги ўрнига диққат қаратяпти.

Умуман олганда, Сайфий Бухорий қаламига мансуб “Арузи Сайфий” асарининг немис шарқшуноси Ҳ.Блошман томонидан амалга оширилган инглизча таржимаси ва шу асосдаги шарҳ, талқин ва таҳлилларини ўрганиб чиқиб, айтиш мумкинки, Блошман Сайфийнинг “Арузи Сайфий” асарида Европа талабалари учун мусулмон Шарқи шеършунослигининг ажралмас қисми саналган арузни ўргатишда қўлланма сифатида фойдаланган ва рисолаани шу мақсадда таржима қилган. Таржимага эркин ёндашган олим рисоладаги фаслларни рақамлаган ва уларга ўз ёндашуви асосида сарлавҳалар ҳам қўйиб чиққанки, бу ҳолат асардан педагогик мақсадда фойдаланишни янада қулайлаштирган.

Туркий тилда яратилган ва шеършуносликка доир бизгача етиб келган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” рисоласи Марказий Осиё халқларининг XV асрдаги адабий ва маданий тараққиёти ҳақида маълумот берувчи нодир манба бўлганлиги сабабли хорижий мамлакат шарқшунос олимларининг диққатини ўзига жалб қилган. Хусусан, АҚШдаги Индиана университети профессори, шарқшунос олим Девин де Уиснинг асар таҳлилига бағишланган “The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century” (“Навоийнинг салафлари Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг асарида: XV асрдан буён Марказий Осиё маданиятшунослигида унутилган манба”) номли тадқиқоти шулар жумласидандир⁴⁹. Тадқиқот мавзуси айнан Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарига бағишланганлиги ва ғарб шарқшуносининг ўрта аср Мусулмон Шарқи адабиёти ва маданияти ҳақидаги қарашларини ўзида акс эттирганлиги билан ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

Девин де Уис ўз тадқиқотида даставвал асар ҳақидаги умумий маълумотларни келтириб, рисолаани темурийлар давридаги адабий ва маданий ҳаёт ҳақида маълумот берувчи манба сифатида баҳолайди.

⁴⁹ DeWeese D. The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century / Journal of Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29. – P. 73-163.

Тадқиқотнинг “*The Manuscript, the Author, and the Work*” (“Қўлёзма, муаллиф ва ижод”) деб номланган фаслида қўлёзма сақланаётган манзил, унинг ҳолати, қўлёзмани кўчирган котиб, рисола муаллифи ва асарнинг илмий аҳамияти ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Девин Де Уиснинг ёзишича, мазкур рисола ҳақидаги илк маълумот 1930 йил шарқшунос олим Ҳерманн Эзе томонидан тузилиб, Оксфорддаги “Каларендон Пресс” нашриётида чоп қилинган “Бодлиан кутубхонасида сақланаётган форсий, туркий, ҳиндий ҳамда пушту қўлёзмалари каталоги”нинг иккинчи қисмида учрайди. Унда асар номи, Мирзо Улуғбекка бағишланганлиги, 1225-устунда №-127 рақами остида сақланаётганлиги ҳақида қисқагина айтиб ўтилган. 1984 йил Элеазар Бирнбаумнинг “Туркий қўлёзмалар: 1960 йилдан буён рўйхатга олинган ва рўйхатга олинмаган қўлёзмалар” асарининг тўртинчи қисмида ҳам ушбу қўлёзма ҳақида маълумот берилади. Кейинчалик 2003 йилда Ҳерманн Эзеннинг каталоги асосида Гунай Кут ҳам “Фунун ул-балоға” хусусида тўхталган бўлиб, унда асар ҳақида умумий маълумот бериш билан чекланилган.

Девин де Уис ўзбек олимлари томонидан “Фунун ул-балоға”нинг чоп этилганлиги ва ўрганилганлигини ҳам қайд этиб, профессор А.Ҳайитметовнинг “Адабиётдан туркийда биринчи назарий қўлланма”, “Тарозий қомуси” ҳамда профессор Т.Мирзаев билан ҳаммуаллифликда ёзган “Олимнинг ноёб тухфалари” мақолалари билан танишиб чиққанлигини қайд этади. Аммо Девин Де Уис мазкур мақолалардан етарли маълумотлар топа олмаганлигини айтиб, амалга оширилган нашрда ҳам бир қатор камчиликлар кўзга ташланишини таъкидлайди. Унга кўра, асарнинг факсимилеси ёки араб алифбосида кўчирилган варианты илова қилинмасдан, фақат кирилл алифбосида чоп этилиши жиддий камчилик ҳисобланиб, бу рисоланинг аслият руҳини ҳис қилишга ҳалал беради. Қолаверса, қўлёзма нусхасининг 122–138-саҳифалари ўқилиш қийин бўлгани учун нашрда кўрсатилмаган, шунингдек, нашрда қўлёзма саҳифалари чалкаштириб юборилган, яъни 2а-саҳифа 2б деб, 2б-саҳифа 3а- деб кўрсатилган ва ҳоказо. Гарчи бу жиддий

илмий хато ҳисобланса-да, дейди Д.Де Уис, нашрдан асарнинг моҳияти ҳақида умумий маълумот олиш мумкин.

Муаллиф асарнинг Мирзо Улуғбекка бағишлаб ёзилганини айтиб, Алишер Навоий ҳам, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам шайх Аҳмад Худойдод Тарозийни олим сифатида тилга олмаганлигини маълум қилади. Аммо Бобур “Рисолаи аруз” асарида Тарозий деган шоирнинг бир байтини келтирган. Айнан мазкур байт “Фунун ул-балоға” (114б-саҳифа)да жузъий фарқлар билан учрайди, аммо муаллифнинг номи келтирилмаган. Қизиғи шундаки, Тарозий ва Бобур мазкур байтни мутлақо бошқа-бошқа вазнларга мисол тариқасида келтирганлар. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, дейди де Уис, Бобур мазкур байтни ё Тарозийнинг “Девон”идан олган ёхуд “Фунун ул-балоға”нинг бошқа нусхасидан фойдаланган.

Олим тадқиқотда Тарозий номи ўз даврида ва ундан сўнг яратилган манбаларда тилга олинганмикан деган саволни қўяди. Сўнг Толеъ Ҳиравийнинг “Бадойеъ ул-луғат”, муаллифи номаълум “Абушқа”, Маҳди Хоннинг “Санглоҳ”, Ҳожи Халифанинг “Кашф уз-зуннун” асарларида ҳам Тарозий ва унинг “Фунун ул-балоға” асари ҳақида маълумот учрамаслигини маълум қилади. Бироқ де Уис Тарозийнинг форс ҳамда араб адабиёти ва адабиётшунослигининг билимдони бўлганлигини айтиб, асарда араб тилида яратилган “Арузи Қистос”, “Арузи Андалусий” ҳамда форс тилида ёзилган “Меъёр ул-ашъор” асарларидан фойдаланганлиги, араб ва форс шеъриятидан келтирилган иқтибослар бунга исбот бўла олишини таъкидлайди.

Девин де Уис “Фунун ул-балоға” қўлёзмасининг салкам ярмини, яъни 76б–139а саҳифаларини арузшуносликка доир матн ташкил қилишини таъкидлар экан, Шайх Аҳмад Тарозий мазкур қисм учун кичик муқаддима ёзганлигини айтиб, уни ҳавола қилади ва иловада эски ўзбек ёзувида кўрсатади, сўнг рақамланмаган фасллар келишини маълум қилади.

Умуман олганда, профессор Д.де Уис ўз тадқиқотида “Фунун ул-балоға” асари ёзилган давр, унинг тили, қўлёзма тарихи хусусида махсус тўхталиб, рисолаининг илмий қимматини белгилашга ҳаракат қилади.

Асарнинг сақланиб қолган ҳар бир қисмини алоҳида шарҳлашга, моҳиятини очиб беришга уринади, ўз қарашларини асослаш учун рисоланинг баъзи парчаларини инглиз тилига таржима қилиб, иқтибос сифатида келтиради ҳамда уларни тадқиқот сўнгида эски ўзбек алифбосида илова қилади. Олимнинг бош мақсади асарнинг ўша давр адабий муҳитидаги ва бугунги кундаги аҳамиятини белгилаш, унда номлари келтирилган ижодкорларни ўрганиш бўлганлиги учун унда арузнинг назарий масалалари ритмик унсурлар сатҳида махсус таҳлил қилинмаган.

Бобурнинг аруз рисоласи дастлаб илмий жиҳатдан тавсиф этилган тадқиқот бу А.Шчербакнинг “Сочинение Бабура об арузе” (1969) мақоласидир⁵⁰. Муаллиф гарчи мақола саралавҳасида уни “дастлабки хабар” деб атаган бўлса-да, лекин унда аруз билимдонининг жиддий қарашлари кузатилади. Мақолада масалага Бобур рисоласидаги тадрижийлик асосида ёндашув кўзга ташланади. Муаллиф дастлаб рисола ва у ҳақдаги умумий маълумотларни келтиргач, уни Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асари билан қиёслайди: умумий ва фарқли жиҳатларга тўхталади, Бобур рисоласининг ҳажман ва моҳиятан кенглигига эътибор қаратади, қамраб олинган масалалар кўламини таҳлил қилади. Мақолада аруз илмидаги нисбатан мураккаб соҳа – зиҳоф масаласининг батафсил изоҳи унинг илмий қимматини оширган: муаллиф Бобур рисоласида келтирилган зиҳофларни номма-ном санаб, уларнинг тавсифини келтирар экан, зиҳофларнинг байт таркибида (мисра боши, ўртаси ва охирида) келишига қараб, номлари ўзгариши мумкинлигини қайд этади. Масалан, *харм* зиҳофи ҳақида гапирар экан, унинг мисра бошига хослигини, агар мисранинг бошқа ўринларида (ўртаси ёки охирида) келса, *таҳниқ* деб аталишини таъкидлайди⁵¹. Лекин зиҳофлардаги мураккаблик Шчербакни ҳам баъзи ўринларда нотўғри хулосаларга олиб келган: муаллиф зиҳофлар тавсифининг сўнгида келтирилган *хазм* истилоҳини 44-зиҳоф сифатида талқин қилади. Аслида *хазм* бу байтнинг бошида бир ёки бир неча

⁵⁰ Шчербак А. Сочинение Бабура об арузе // Народы Азии и Африки. – М.: Наука, 1969. – № 5. – С. 156-168.

⁵¹ Шчербак А. Там же. – С. 162.

харфнинг орттирилиши бўлиб, маъно учун хизмат қиладиган, лекин тақтиъда ҳисобга олинмайдиган ўзгариш (*иллат*)лардан ҳисобланади. Бобур унинг рукн ва жузвларга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини ва араб арузига ҳослигини айтади⁵², Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг Шамс Қайс Розийга таяниб айтган фикрига кўра эса, *хазмни* қадимги араб шоирлари ўз шеърларида қўллаганлар ва “...ҳозирғи арабу ажам шоирлари буни ишлатмасликлари керактур, чунки андин шеър завқиға халал етқай ва табъ андин нафрат этқай”⁵³.

Шчербак зиҳофларнинг умумий тавсифидан сўнг аслий рукнларнинг зиҳофлари ва фуруъларига тўхталади, уларнинг умумий сонини Бобурга таяниб, 96 та деб белгилайди. Муаллиф баҳрлар ва доираларнинг вужудга келиш усуллари ҳам, асосан, Бобур талқини асосида тушунтиради: аслий рукнлар ва уларнинг турли зиҳофларидан баҳрлар ҳосил бўлади ва уларнинг умумий миқдори 19 та, *тавил* доирасидан яна икки баҳр: *ариз* ва *амиқ* ҳосил қилинади; доираларни икки гуруҳга: бир хил аслий рукнлардан ясалувчи баҳрлар доиралари ва турли рукнлардан ҳосил бўлувчи баҳрлар доираларига ажратиб тасниф қилиш мумкин. Шу тариқа мақолада тақтиъ қоидалари, баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнлар ва Бобур рисоласида келтирилган поэтик жанрларга ҳос вазнларга ҳам тўхталиб ўтилган.

Туркий шеършунослик, хусусан, туркий арузнинг назарий масалалари яна бир шарқшунос олим И.В.Стеблеванинг тадқиқот ва мақолаларида ўз ифодасини топган. Ўз илмий фаолиятини қадимги туркий халқлар шеърининг тадқиқ қилиш билан бошлаган олима 1972 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”ни факсимиле, сўзбоши ва кўрсаткичлари билан нашр эттирди⁵⁴.

⁵² С.Ҳасанов нашрида бу истилоҳ *харм* тарзида хато ўқилган (Қаранг: Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б.21). Чунки *харм* бу байт аввалига ҳарф оттириш эмас, балки рукннинг бошида келган биринчи хижона ташлаб юборишдир, бошқача айтганда, мафойилун аслий рукнидаги ватади мажмуъдан биринчи мутаҳаррик ҳарфни олиб ташлашдир.

⁵³ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 18.

⁵⁴ Захир ад-Дин Муҳаммад Бобур. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи. Изд. текста, вступит. статья и указатели И.В.Стеблевой. – М.: Восточная литература, 1972.

“Бобурнинг шеършунослик (аруз)га доир рисоласидан парчалар” (“Извлечения из трактата Бабура по стихосложению” (арузу), 1970), “Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да тақтиъ қоидалари ҳақида” (“О правилах скандирования в “Трактате об арузе” Захирадина Мухаммада Бабура”, 1975), “Туркий аруз назариясининг замонавий талқини муаммосига доир” (“К проблеме современной интерпретации теории тюркского аруза”, 1977) каби тадқиқотларида И.Стеблева Бобур ижоди ва аруз илмининг билимдони сифатида намоён бўлади⁵⁵.

Олиманинг “Туркий поэтика: ривожланиш босқичлари: VIII-XX асрлар” (“Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв.”, 2012) номли тадқиқоти бевосита туркий поэтикага доир изланишларининг давоми ва умумлашмаси сифатида вужудга келди⁵⁶. И.Стеблева тадқиқотининг учинчи бобини XV-XVI асрлар туркий мумтоз адабиёти таҳлиliga бағишлар экан, унинг дастлабки фаслида Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”га тўхталиб ўтади. Муаллиф гарчи ушбу рисоаларнинг асосий қисми анъанага кўра, араб ва форсий арузнинг умумий қонуниятларига бағишланган бўлса-да, уларда туркий тил ва туркий аруз билан боғлиқ ҳодисалар ҳам қаламга олинганлигини айтиб ўтади.

Навоий “Мезон ул-авзон”да шеър тақтиъи билан боғлиқ масалаларга тўхталар экан, “алиф”, “вов” ва “йой” ҳарфларини ҳаракатлар тарзида ёзиш туркий арузга хос эканлигини таъкидлайди⁵⁷. Шунингдек, Бобур ҳам “Аруз рисоласи”да туркий тил учун асосий қонуниятлардан бири сифатида фатҳа (а), дамма (и) ва касра (у)дан сўнг “алиф”, “вов” ва “йой”ни ёзиш зарурлигини эслатиб ўтади⁵⁸. И.Стеблева ўз тадқиқотида ушбу таъкидларга алоҳида эътибор қаратади ва Бобур рисоласида келтирилган “сени кўрсам”

⁵⁵ Стеблева И. В. Извлечения из трактата Бабура по стихосложению” (арузу). – Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. – М.: Наука, 1970; Стеблева И.В. О правилах скандирования в “Трактате об арузе” Захирадина Мухаммада Бабура. – М., 1970; Стеблева И.В. К проблеме современной интерпретации теории тюркского аруза / Тюркологический сборник. – М., 1977.

⁵⁶ Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития. VIII-XX вв. – М.: Восточная литература, 2012.

⁵⁷ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 547.

⁵⁸ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 31.

бирикмасини вазн талабига кўра, фоилотун (– V – –), мафойилун (V – – –) ва файлотун (V V – –) тарзида тақтиъга солиш мумкинлигини айтиб ўтади. Олима ушбу бирикмадаги “сени” сўзини Бобур иккита чўзиқ (– –) тарзида келтирмаганлигига диққат қаратар экан, ёнма-ён келган икки очик бўғиннинг чўзиқ бўлиш ҳолати кам учрайдиган ҳодиса деб ҳисоблайди, бу ҳолат кейинчалик туркий аруз учун қуйидаги муҳим қонуниятни вужудга келтирган деган хулосага келади:

“Ёпиқ бўғинлар чўзиқ ҳижоларни, очик бўғинлар эса қисқа ҳижоларни пайдо қилади, баъзан эса очик ҳижолар ҳам чўзиқ, ҳам қисқа ҳижо вазифасини бажариши мумкин”⁵⁹. Дарҳақиқат, замонавий арузшуносликда чўзиқ ҳижонинг ёпиқ бўғин ва чўзиқ унли билан тугаган очик бўғиндан иборат кўриниши ҳақида сўз боради.

И.Стеблеванинг туркий тилга хос “нг” товуш бирикмасига доир кузатишлари ҳам қизиқарлидир. Араб алифбосида “нун” ва “коф” ҳарфларининг бирикмаси асосида ёзиладиган мазкур товуш Навоий ва Бобурнинг ёзишларича, тақтиъда доим ҳам белгиланавермайди. Агар ёзувда ҳаракатсиз “нун” ҳарфидан сўнг “коф” ҳарфи келса, “нун” тақтиъда эътиборга олинмайди. Масалан, **янглиғ**, **тўнглук** каби сўзларда. Ушбу сўзлар фаълун (– –) рукнини вужудга келтиради. “Бошқача айтганда, бўғинни яқунловчи ҳарф “коф” ҳисобланади ва бу биринчи бўғиннинг чўзиқ ҳамда тақтиъдаги рукнга мос бўлиши учун етарлидир. Шу сабабли “коф” ҳарфидан аввал келаётган “нун” ҳарфи тақтиъдан соқит қилинади, яъни ортиқча ҳисобланади”⁶⁰.

Тадқиқотда келтирилишича, Навоий ва Бобурнинг рисоалари туркий шеър шакллари ҳақидаги маълумотларнинг келтирилиши билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади⁶¹. Гарчи ушбу шакллар қатъий аруз қонуниятларига мос келмаса-да, лекин туркий шоирлар амалиёти туфайли аруз тизимининг

⁵⁹ Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития. VIII-XX вв. – М.: Восточная литература, 2012. – С.112.

⁶⁰ Стеблева И.В. Там же. – С. 114.

⁶¹ Стеблева И.В. Там же. – С. 116-120.

муайян баҳрларига мослаштирилган, улар орасида *туюқ* мумтоз лирик шеър навъи сифатида жанрий хусусиятлар касб этиб улгурган эди: ҳажман икки байтдан иборат бўлиши, рамал баҳрида яратилиши ва рубоий каби қофияланиш тизимига эгалилик ва қофияда тажниснинг риоя қилиниши шулар жумласидандир.

Умуман олганда, темурийлар даври арузшунослигининг илмий таҳлили асосида қуйидагича хулосаларга келиш мумкин:

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асари туркий шеършунослик, хусусан арузшуносликка доир илк назарий қўлланма бўлиб, унинг давр адабий ва маданий муҳитини очиб беришдаги аҳамияти таҳлил қилингани ҳолда, туркий шеършуносликнинг шаклланиши ва ривождаги ўрни, арузшуносликдаги бошқа манбалар билан муносабати етарлича тадқиқ этилмаган.

Замонавий шеършуносликда Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асари илми бадиъ нуқтаи назаридан чуқур тадқиқ қилингани ҳолда унинг “Муқаддима”сида келтирилган аруз илми билан боғлиқ ва муаллифнинг ўз даврининг етук арузшунос олими сифатидаги қиёфасини очиб берувчи илмий-назарий қарашлари етарлича ўрганилмаган.

Туркий рисоалар, хусусан, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асари бўйича яратилган тадқиқотларда олимлар рисолаи форсий арузга доир бошқа рисоалар билан қиёсламаганликлари учун арузшуносликда баъзи янглиш хулосалар келиб чиққан.

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва Заҳириддин Бобурнинг “Аруз рисоласи” темурийлар даврида туркий арузшунослик; Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” ва Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарлари эса ушбу даврда форсий арузшунослик шеършуносликнинг мустақил тармоғи сифатида шаклланиши ва такомилига етганлигини кўрсатадики, уларни қиёсий аспектда монографик планда тадқиқ этиш бугунги кун арузшунослигининг долзарб масаласидир.

1.2. Рисолалар учун асос бўлган назарий манбалар

Ўрта асрларга келиб, арузшунослик кўплаб ютуқларга эришди: янги баҳрлар, доиралар, вазнлар кашф этилди, аруз илмига янги истилоҳ ва тушунчалар олиб кирилди. Араб, форс ва туркий тилларда ушбу илмнинг моҳиятини очиб беришга қаратилган кўплаб рисоалар яратилди. Мазкур рисоаларда Халил ибн Аҳмад томонидан бир тизимга келтирилган аруз илми назарий жиҳатдан мукаммаллашган ва кенгайтирилган бўлса-да, муаллифлар камтарлик юзасидан ўз рисоаларини устозлари Халил ибн Аҳмад асарининг баёни ёки шарҳи деб таъкидладилар. Хусусан, “Меъёр ул-ашъор”нинг муаллифи Насириддин Тусий шундай ёзди: “Арузийларнинг одатича, ҳар бир вазни тушунтиришда мисол тариқасида байт берадилар. Ва араб арузидан айнан Халил ибн Аҳмад изоҳлаган байтни келтирадилар. Шу сабабли биз ҳам ушбу байтларни айнан ўзгаришсиз келтирамиз ва у (Халил ибн Аҳмад)нинг зиҳофларини қисқартирилган ҳолда берамиз... Биз ишни Тавил баҳрини таҳлил қилишдан бошлаймиз, зеро, Халил ибн Аҳмад шу йўлдан борган ва бошқалар ҳам унга эргашган эдилар”⁶². Ушбу фикрлардан кўринадики, Халил ибн Аҳмаддан кейин яратилган арабий ва форсий манбаларнинг аксариятида “араб филологиясининг отаси”га эргашиш бор.

Темурийлар даврига келиб яратилган рисоаларда эса энди бевосита Халил ибн Аҳмадга эмас, унинг издошлари асарларига суяниш тамойили бошланади. Ҳар бир муаллиф ўзлари истифода этган манбаларни кўрсатиш асносида муайян тарзда аруз тизимига ўз ёндашувларини ҳам келтириб ўтганлар. Шу маънода бу давр арузшунослигида қайд этилган манбаларни қиёсий ўрганиш ва тадқиқ қилиш мумтоз олимларимизнинг ушбу илмдаги издошликлари ва новаторликларини аниқлашга имкон беради. Зеро, “тарихий ҳолатлар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни аниқлаш ва уларга тарихий жиҳатдан баҳо бериш ҳар қандай тарихий тадқиқотнинг шартли элементи ҳисобланади. Қиёслаш ўрганилаётган ҳолатнинг ўзига хослигига

⁶² Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С.52-53.

(индивидуал, миллий, тарихий) путур етказмайди, аксинча, қиёслаш, яъни ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш ёрдамида бу ўзига хосликни аниқ белгилаш мумкин бўлади”⁶³.

Темурийлар даври арузшунослари ўзлари истифода этган ва таъсирланган манбаларнинг номларини рисолаларнинг муқаддимаси ва турли ўринларида келтириб ўтганлар. Хусусан, Шайх Аҳмад Тарозий асарнинг арузга доир бўлими муқаддимасида шундай ёзади: “Бу ҳавастин кўп нусхаларни мутолаа қилди, нетокким, “Арузи қистос” ва “Арузи Ундулусий” ва “Меъёр-ул ашъор” ва бу тариқа нусхаларнинг баҳрларида кўп ғаввослик қилдуқ”⁶⁴. Алишер Навоий ҳам “Мезон ул-авзон”га ёзилган муқаддимада ўзидан аввал яратилган арузга доир манбалар: Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Насириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарларига тўхталиб ўтади⁶⁵. Демак, маълум бўладики, ушбу манбалардаги асосий тушунчалар, унсурлар ва талқинлар бу давр арузшунослигининг шаклланишида муайян тарзда мезон бўлиб хизмат қилган. Шу боис, ушбу манбалар билан темурийлар даври рисолалари орасидаги таъсир масалаларини ўрганиш аҳамиятли бўлиб, бу орқали форсий ва туркий арузнинг такомили ҳамда ривожини аниқлаш имконияти пайдо бўлади. Арузшуносликда ҳалигача ушбу рисолаларнинг ўзидан кейинги рисолаларга таъсири масалалари ўзаро қиёсий жиҳатдан ўрганилмаганлиги мазкур рисолалар тадқиқининг заруратини оширади.

Даставвал ватандошимиз **Маҳмуд Замахшарийнинг** аруз илмига бағишланган рисоласига тўхталиб ўтамиз. Маълумки, Маҳмуд Замахшарий (1075-1144) Марказий Осиёдан етишиб чиққан ва жаҳон тамаддуни хазинасини илм соҳасининг турли тармоқларига доир элликдан ортиқ асарлари билан бойитган йирик олимдир. Унинг араб грамматикаси, луғатшунослик, география, тафсир, ҳадис, фикҳ, аруз илмига оид кўплаб

⁶³ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979. – С.77.

⁶⁴ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 76 б.

⁶⁵ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 534.

асарлари Шарқу Ғарбда бирдай шуҳрат тутган. Олимнинг “Ал-муфассал”, “Муқаддимат ул-адаб”, “Китоб ал-жимол”, “Ал-кашшоф”, “Асос ал-балогат” каби асарлари ўзбек⁶⁶, рус, шарқ ва ғарб олимлари томонидан тадқиқ этилиб, аксарияти жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинган.

Замахшарий асарлари орасида “Ал-қистос ал-мустақим фи илм-ал-аруз” (“Аруз илмига доир ҳақиқий мезон”) рисоласи нисбатан кам ўрганилган асар бўлиб, замонавий шеършунослик нуқтаи назаридан махсус тадқиқ этилмаганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Асарнинг кўплаб қўлёзма нусхалари мавжуд: ҳозирда улар жаҳоннинг машҳур кутубхоналари, жумладан, Ҳалаб миллий кутубхонаси, Ашир Афанди номли ёзувчилар уюшмаси кутубхонаси, Берлин кутубхонаси, Лейден (Голландия) шаҳри ва Миср китоблар уйида сақланади.

“Ал-қистос ал-мустақим фи илм-ал-аруз” (қисқача “Ал-қистос”) арабистонлик олим Доктор Фахриддин Қабова томонидан Байрутда 1989 йилда шарҳ ва изоҳлар билан нашр этилган⁶⁷. Биз тадқиқотимизда мазкур нашр ҳамда асарнинг Миср китоблар уйида 416 инвентарь рақами остида сақланувчи, ҳижрий 538 йилда кўчирилган нусхасидан фойдаландик⁶⁸.

“Ал-қистос” муқаддима ва турли ҳажмдаги беш фасл, баҳрлар тавсифи ва кичик хотимадан иборат. Муқаддима мусулмон Шарқидаги анъанага кўра, ҳамд ва наът билан бошлангач, рисолаи тартиб бериш билан боғлиқ сабабларга тўхталиб ўтилади. Муаллиф адабиёт илмларининг анча сўниб қолганлигини ва кўпчилик бу илмлардан беҳабар эканлигини айтиб, асарни бағишлаган шахс “имом, улуғ устоз, аср яктоси, араб ва ажам фаҳри, замон жамоли Нажмуддин”га мадҳ айтади⁶⁹.

⁶⁶ Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971; Уватов У. Нозик иборалар. – Т., 1992; Уватов У. Маҳмуд аз-Замахшарий. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995; Исломов З., Саиджалолов С. Маҳмуд Замахшарий ва фикҳ илми. – Т.: Мовароуннаҳр, 2011 ва б.

⁶⁷ Маҳмуд Замахшарий. Ал-қистос ал-мустақим фи илм-ал-аруз / Нашрга тайёрловчи Фахриддин Қабова. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989 (араб тилида).

⁶⁸ Маҳмуд Замахшарий. Ал-қистос ал-мустақим фи илм-ал-аруз. Миср китоблар уйида сақланувчи қўлёзма. Инв. 416 (араб тилида).

⁶⁹ Маҳмуд Замахшарий. Ал-қистос ал-мустақим фи илм-ал-аруз / Нашрга тайёрловчи Фахриддин Қабова. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989 (араб тилида). – С. 14.

Замахшарий асарнинг муқаддимасида адабий илмлар таснифини келтирар экан, уларни 12 синфдан иборат деб билади: 1) луғат илми; 2) амалий илм; 3) иштиқоқ илми; 4) эъроб (флексия) илми; 5) маъоний илми; 6) баён илми; 7) аруз илми; 8) қофия илми; 9) наср яратиш илми; 10) шеър айтиш илми; 11) китобат илми; 12) муҳозара (нотиклик) илми⁷⁰. Олимнинг фикрича, шеършунослик илмини яхши эгаллаш учун юқоридаги илмлардан хабардор бўлиш талаб этилади. Ушбу тасниф кейинчалик ажам олимлари томонидан жузъий ўзгартиришлар билан қабул қилиниб, кўплаб шеършунослар ўз рисолаларида мазкур адабий илмлар классификаторини асос қилиб оладилар⁷¹.

Рисоланинг биринчи фасли шеър таърифига бағишланган. Замахшарий ўз даври арузшунослари араб шеърига ёндашувда ихтилофли фикрда эканликларини айтади. Муаллифнинг фикрича, агар араб шеъри арузнинг анъанавий баҳрларидан ташқарига чиқиб, янгича вазнларда айтилса ҳам, уни шеър деб аташ мумкин, зеро, араб назмининг асоси унинг тилига, яъни араб тилида ёзилганлигига боғлиқ. Лекин бундай шеърни тан олмайдиганлар ҳам борки, улар араб шеърияти арузнинг мавжуд баҳрларида яратилиши лозим деб ҳисоблайдилар. Биринчи йўлни тутганлар шеърни “мазмун ифодалайдиган вазнли, қофияли сўз” дея таърифлайдилар.

Асарда “аруз” сўзининг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтилади. “Аруз” сўзи чет, чекка маъносини билдирувчи “урз” сўзидан олинганлиги, баъзиларнинг фикрича, биринчи мисранинг охири *аруз* деб аталганлиги, кейинчалик эса бу сўз вазнлар илмига нисбатан ишлатилаётганлиги билан боғлиқ фикрлар келтирилади. Шунингдек, атаманинг вужудга келишида уйнинг устунни маъносидаги “аруз” сўзи ҳам назарда тутилган деган фикр ҳам

⁷⁰ Маҳмуд Замахшарий. Юқоридаги манба. – С. 15–16.

⁷¹ “Ғиёс ул-луғот” асарининг муаллифи Муҳаммад Ғиёсуддин адабий илмларга қуйидаги 12 та илмни киритади, уларнинг аксарияти Замахшарий таснифи билан мос келади: 1) сарф илми; 2) иштиқоқ илми; 3) луғат илми; 4) баён илми; 5) маоний илми; 6) бадеъ илми; 7) нахв илми; 8) қофия илми; 9) аруз илми; 10) танқидчилик илми; 11) иншо илми; 12) китобат илми (Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Ғиёсуддин. Меърож ул-аруз / Ғиёс ул-луғот. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 57).

бор. Бу таърифларнинг аксарияти кейинчалик Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарида деярли ўзгаришсиз келтириб ўтилган.

Асарнинг иккинчи фасли⁷² аруз назариясига доир муҳим бирликлар: жузвлар таърифига бағишланган. Булар *сабаби хафиф* ва *сабаби сақил* (енгил ва оғир сабаб), *ватади мажмуъ* ва *ватади мафруқ* (бириккан ва ажралган ватад) ҳамда *фосилаи суғро* (кичик фосила)дир. Муаллиф анъанавий арузшуносликда мавжуд *фосилаи кубро* (катта фосила)га тўхталиб ўтмайди. Жузвлар таърифидан сўнг улардан ҳосил бўлувчи аслий рукнларга тўхталинган. Маълумки, Замахшарийгача яратилган арузга доир асарларда аслий рукнлар таркибида содир бўлувчи ўзгаришлар зиҳоф ва иллатларга ажратилар эди. Лекин “Ал-қистос”да барча ўзгаришлар умумийликда кўрсатилиб, ҳар бир аслий рукндан ҳосил бўлувчи тармоқ рукнлар таҳлил қилинган. Бундай ёндашув кейинчалик туркий шеършуносликка доир илк назарий манба – Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида ҳам кузатилади. Тарозий ўз асарини ёзишда Замахшарийнинг ушбу рисоласидан фойдаланганлигини юқорида таъкидлаб ўтдик.

Кейинги фаслда доиралар таърифига ўтилади. Маълумки, *аруз доиралари* рукнлар, улардаги чўзиқ ва қисқа ҳижолаар сонининг тенглигига кўра ўзаро яқин бўлган баҳрларнинг гуруҳлаштирилган айланаси бўлиб, “Ал-қистос”да жами 5 та доира келтирилган. Улардан биринчиси “Доираи мухталифа” (*турли хил, ихтилофли*) деб номланган. Бу доира *Тавил*, *Мадид* ва *Басит* баҳрларини ўз ичига олади. Мазкур доиранинг бундай номланишига сабаб ушбу баҳрлар турли, яъни икки хил аслий рукнлардан таркиб топади. Хусусан, *Тавил* фаувлун (V – –) ва мафойилун (V – – –), *Мадид* фоилотун (–V – –) ва фоилун (– V –), *Басит* мустафъилун (– –V –) ва фоилун (– V –) рукнларининг ўзаро алмашилиб такрорланишига асосланади.

Асарда келтирилган иккинчи доира “Доираи муштабиҳа” бўлиб, у *Ҳазаж*, *Рамал* ва *Ражаз* баҳрларидан тузилган. Шу тариқа “Ал-қистос”да

⁷² Асарда фасллар рақамланмаган. Биз шартли равишда уларни кетма-кетликда шундай рақамладик.

колган доиралар: “Доираи муъталифа”, “Доираи мужталиба” ва “Доираи муттафиқа” ҳақида ҳам батафсил маълумотлар келтирилади.

Рисоланинг навбатдаги фаслидан бошлаб баҳрлар тавсифига тўхталиб ўтилади. Баҳрлар улар мансуб бўлган доиралар кетма-кетлигида келтирилади. Шу маънода “Ал-қистос”да 16 та баҳр тавсифланганлигини кузатиш мумкин. Бу баҳрлар қуйидагилардир: 1) *тавил*; 2) *мадид*; 3) *басит*; 4) *вофир*; 5) *комил*; 6) *ҳазаж*; 7) *ражаз*; 8) *рамал*; 9) *сарийъ*; 10) *мунсарих*; 11) *хафиф*; 12) *музориъ*; 13) *муқтазаб*; 14) *мужтасс*; 15) *мутақориб*; 16) *ракз* (*мутадорик*)⁷³.

Асарда баҳрлар икки қисмга ажратилиб тасниф қилинган: 1) муттафик ул-аркон (бир хил аслий рукнлардан ташкил топган баҳрлар). Буларга *комил*, *вофир*, *ҳазаж*, *ражаз*, *рамал*, *мутақориб*, *ракз* (*мутадорик*) баҳрлари киритилган; 2) мухталиф ул-аркон (турли аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўладиган баҳрлар). Буларга *тавил*, *мадид*, *басит*, *сарийъ*, *мунсарих*, *хафиф*, *музориъ*, *муқтазаб*, *мужтасс* баҳрлари киради. Баҳрларни бу тарзда тасниф қилиб ўрганиш уларнинг ўзига хос хусусиятлари (қандай рукнлардан таркиб топганлиги)ни ўзлаштиришга ёрдам беради. Айнан шу тасниф кейинчалик Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, сал кейинроқ эса Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисола”сида асос қилиб олинади.

“Ал-қистос”да баҳрларнинг умумий таърифидан сўнг вазнлар таҳлилига ўтилади. Замахшарий ўз рисоласида вазнларга мисол сифатида Халил ибн Аҳмад асарида келтирилган байтлардан, Али (р.а.) ҳикматларидан, Имрул Қайс, Абул Асвад ад-Дуъалий, Язид ибн ал-Ҳаззоқ, Тарафий каби ижодкорларнинг шеърларидан фойдаланадики, бу ҳолат замонавий китобхонни бизгача етиб келмаган Халил ибн Аҳмад асарининг айрим жиҳатлари ҳамда қадимги давр араб шеърияти билан қисман бўлса-да таништиришга имкон яратади. Демак, кўринадики, “Ал-қистос”да келтирилган зиҳофларга муносабат, баҳрлар таснифи билан боғлиқ ўринлар

⁷³ *Ракз* ёки *мутадорик* баҳри арузшуносликка Халил ибн Аҳмаддан кейин унинг издоши ва шогирди Абулҳасан Ахфаш Балхий томонидан (ваф. 830/833) киритилган.

кейинчалик темурийлар давридаги туркий рисоалар: Шайх Аҳмад Тарозий, Бобурнинг асарларида анъанавийлик касб этипти.

Темурийлар даври арузшунослиги, хусусан, Шайх Аҳмад Тарозий рисоласи учун назарий асос вазифасини ўтаган яна бир араб тилидаги манба бу **“Арузи Андалусий”** асаридир. Бу манба ҳам замонавий арузшуносликда махсус тадқиқ этилмаган, ҳатто шу кунгача ўзбек олимлари томонидан муаллифи номаълум асар сифатида тилга олиб келинар эди⁷⁴. Аслида “Арузи Андалусий” асари араб олими Абу Жайш ал-Ансорий ал-Мағрибий Андалусий (ваф. 1229) қаламига мансуб бўлиб, манбаларда у ҳақда жуда кам маълумотлар учрайди. Турк сайёҳи ва олими, Котиб Чалабий номи билан машҳур бўлган Ҳожи Халифа (1609-1657) ўзининг “Кашф уз-зуннун” асарида Андалусийнинг тўлиқ исми Абдуллоҳ ибн Муҳаммад эканлиги, “Абу Жайш” (аскарнинг отаси) номи билан шуҳрат топганлиги, “Арузи Андалусий” номли асар ёзганлиги ва ҳижрий 626 йилда вафот этганлиги ҳақида маълумот келтиради. Шунингдек, Имом Абдул Қодир ал-Бағдодийнинг “Ҳазинат ул-адаб” асарида ҳам ушбу маълумотлар деярли такрорланади. “Арузи Андалусий” аруз илмига доир мухтасар услубда битилган рисола бўлиб, шеърӣ йўлда ёзилган. Д.Фролов ўзининг “Классический арабский стих” асарида араб арузшунослигининг тадрижий тараққиёти ҳақида гапирар экан, XIII асрлардан бошлаб арузга доир шарҳ (баён) йўсинида ёки назмда битилган рисоалар ёзила бошланганлигини, уларнинг аксарияти ушбу илмни ўзлаштириш ва ёд олиш учун мўлжалланганлигини айтади⁷⁵. “Арузи Андалусий” назмда битилгани учунми, орадан бир аср вақт ўтиб, унга кўплаб шарҳлар ёзила бошлаган. Улардан энг дастлабкиси ва нисбатан мукаммали фақиҳ Абдулмуҳсин бин Муҳаммад ал-Қайсарий ал-Румий (ваф. 761/1360) томонидан амалга оширилган бўлиб, қўлёзма нусхаси Саудия Қироллиги университети кутубхонасида сақланади. Қўлёзмага “Баён мушкулот ал-

⁷⁴ Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А. Адабиётдан туркийда биринчи назарий қўлланма // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – № 1. – Б. 70-73; Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 383.

⁷⁵ Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991. – С.8.

мухтасар фи илм ал-аруз ал-мавсум би Андалусий” деб сарлавҳа қўйилган. Мусаннифнинг маълумотига кўра, қўлёзма 22 саҳифадан иборат бўлиб, матн 12 см х 15 см ҳажмдаги қоғозга ёзилган, ҳар бир варақда 21 сатр бор. Бир сатр 14-16 сўзни ўз ичига олади. Ҳошияга котиб томонидан баъзи изоҳлар киритилган. Ушбу шарҳ Абдулҳодий Абдурахмон ал-Шовий томонидан батафсил изоҳлар билан 2017 йилда эълон қилинган⁷⁶. Биз тадқиқотимизда ушбу нашрдан фойдаландик.

“Арузи Андалусий” мусулмон Шарқига хос анъанавий муқаддима, асосий қисм ва асар якунланганига шукрона тарзида битилган кичик хотимадан иборат. Дастлаб Оллоҳга ҳамд ва Пайғамбар (с.а.в.)га наът айтилгач, аруз илми ҳақида умумий маълумотлар (асосчиси Халил ибн Аҳмад эканлиги, Ахфаш унинг шогирди сифатида бу илмга янгиликлар қўшганлиги, асарда тилга олинган баҳр ва зиҳофлар сони) келтирилади⁷⁷. Шеърнинг асосини байт ташкил қилиши айтилиб, унинг бўлаклари рукнлар асосида таҳлил қилинади: байтнинг биринчи мисрасидаги аввалги рукн *садр*, сўнгги рукн *аруз*, иккинчи мисранинг илк рукни *ибтидо*, сўнгги рукни *зарб* деб аталиши, бу рукнлар орасидаги бўлақлар *ҳашив* номи билан юритилишига изоҳ берилади. Сўнг муаллиф арузнинг энг кичик бирликлари – жузвлар талқинига тўхталар экан, анъанавий уч жузв: сабаб, ватад ва фосилага таъриф беради, уларнинг ҳар бири яна иккига (сабаби хафиф, сабаби сақил; ватади мажмуъ, ватади мафрук ва фосилаи суғро, фосилаи кубро) бўлинишини айтади. Муаллиф ушбу жузвлар аслий рукнларни вужудга келтиришини таъкидлаб, арузийлар (арузшунослар) орасида аслий рукнлар борасида ихтилофлар борлиги, улардан Жавҳарий деган олим бу масалага алоҳида ёндашганлигини айтиб ўтади⁷⁸. Маълумки, Исмоил Жавҳарий (тахм. 940, Фороб – 1008, Бағдод) келиб чиқиши туркий ҳисобланган арабзабон олимлардан бўлиб, унинг аруз қонун-қоидаларига бағишланган “Арузи

⁷⁶ Абдулҳодий Абдурахмон ал-Шовий. Абу Ал-Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг “Арузи Андалусий” асарига Абдулмуҳсин ал-Қайсарий шарҳи тадқиқи. – Куфа университети журнали, 2017. – № 45. – С. 149-206. (араб тилида).

⁷⁷ Абдулҳодий Абдурахмон ал-Шовий. Кўрсатилган манба. – С. 156.

⁷⁸ Абдулҳодий Абдурахмон ал-Шовий. Юқоридаги манба. – С. 158-162.

вурқатий” деган асари бор. Асарда муаллиф Халил ибн Аҳмад таълимотига баъзи ислохотлар киритади: аслий рукнлар сонини 8 та эмас, 7 та деб кўрсатади (Жавҳарийда *мафъувлоту* рукни келтирилмаган); баҳрлар миқдорини Халилдан фарқли равишда 12 та деб ҳисоблайди (унингча, *сарий*, *мунсарих*, *муктазаб* ва *мужтасс* баҳрлари аруз илми учун ортиқча, чунки моҳиятан *сарий* *баситнинг*, *мунсарих* ва *муқтазаб* эса *ражазнинг*, *мужтасс* эса *хафифнинг* бир туридир)⁷⁹. Андалусий салафининг ушбу фикрига ижобий муносабат билдиргани ҳолда, ўз асарида Халил таълимотига содиқ қолади. Унда саккиз аслий рукннинг барчаси жузвлар таркиби бўйича қуйидагича тақсимланган:

1. Фаувлун (فَعُولُنْ) – бир ватади мажмуъ “فَعُو” (*фаув*) ва бир сабаби хафиф “لُنْ” (*лун*)дан иборат бўлади.
2. Фоилун (فَاعِلُنْ) – бир сабаби хафиф “فَا” (*фо*) ва бир ватади мажмуъ “عِلُنْ” (*илун*)дан таркиб топади.
3. Мафойилун (مَفَاعِيلُنْ) – бир ватади мажмуъ “мафо” ва бир сабаби хафиф “ий” ҳамда яна бир сабаби хафиф “лун”дан таркиб топади.
4. Мустафъилун (مُسْتَفْعِلُنْ) – икки сабаби хафиф “мустаф” ва бир ватади мажмуъ “илун”дан ташкил топади.
5. Фоилотун (فَاعِلَاتُنْ) – бир сабаби хафиф “фо”, бир ватади мажмуъ “ило” ва бир сабаби хафиф “тун”дан таркиб топади.
6. Мафоилатун (مَفَاعِلَاتُنْ) – бир ватади мажмуъ “мафо” ва фосилаи суғро “илатун”дан ташкил топади.
7. Мутафоилун (مُتَفَاعِلُنْ) – бир фосилаи суғро “мутафо” ҳамда бир ватади мажмуъ “илун”дан иборатдир.
8. Мафъувлоту (مَفْعُولَاتُ) – икки сабаби хафиф “мафъув” ва бир ватади мафрук “лоту”дан таркиб топади (Аслий рукнлар таркибининг бу тарздаги изоҳи Шайх Аҳмад Тарозий рисоласида айнан такрорланган).

⁷⁹ Бу ҳақда қаранг: Калиева Ш.С. Творчество Исмоиля ал-Джаухари и его место в арабской филологии. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 2002. – С. 17.

Маълумки, аруз илмида аслий рукнларнинг турли ўзгаришларга учраши натижасида зиҳофлар ҳосил бўлади. Арузшуносликда уларнинг миқдори борасида ҳар хилликлар бор. Форсий манбаларда асл араб зиҳофлари 22 та эканлиги айтилади⁸⁰. Лекин “Арузи Андалусий”да 34 та зиҳоф келтирилган бўлиб, уларнинг баъзилари араб тилида яратилган аввалги рисолаларда учрамайди. Андалусий келтирган зиҳофлар қуйидагилардир: *хабн, тайй, қабз, кафф, хабл, шакл, измор, вақс, хазл, асб, ақл, нақс, ҳазф, қатф, касф, қатъ, ҳазз, қаср, батр, вақф, салм, ташъис, изола, тасбиг, тарфил, ссалм, сарм, газб, қасм, ақс, жамм, харм, харб, шатр*. Ушбу зиҳофларнинг аксарияти кейинчалик ҳеч ўзгаришсиз “Фунун ул-балоға”га ўтганлигини кузатиш мумкин. Таққослаш учун ҳар икки асарда тилга олинган зиҳофларни келтирамиз:

Зиҳоф номи	“Арузи Андалусий”	“Фунун ул-балоға”
1. Хабн	+	+
2. Тайй	+	+
3. Қабз	+	+
4. Кафф	+	+
5. Хабл	+	+
6. Шакл	+	+
7. Измор	+	+
8. Вақс	+	+
9. Батр	+	+
10. Хазл	+	+
11. Асб	+	+
12. Ақл	+	+

⁸⁰ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 50; Вахид Табризи. Джем-и мухтасар / Критический текст, перевод и примечания А.Е.Бертельса. – М.: Восточная литература, 1959. – С. 31.

13. Нақс	+	+
14. Ҳазф	+	+
15. Қатф	+	+
16. Касф (кашф)	+	+
17. Қатъ	+	+
18. Ҳазз	+	+
19. Қаср	+	+
20. Вақф	+	+
21. Салм	+	+
22. Ташъис	+	+
23. Изола	+	+
24. Тасбиғ	+	+
25. Тарфил	+	+
26. Ссалм	+	+
27. Сарм	+	+
28. Ғазб	+	-
29. Қасм	+	+
30. Ақс	+	+
31. Жамм	+	+
32. Харм	+	+
33. Харб	+	+
34. Шатр	+	+
35. Ҳажф	-	+
36. Кабл	-	+

Кўринадики, ҳар икки рисоладаги зиҳофлар деярли ўхшаш бўлиб, фақат “Арузи Андалусий”да келтирилган *ғазб* зиҳофи “Фунун ул-балоға”да,

“Фунун ул-балоға”да келтирилган “кабл” ва “ҳажф” зиҳофлари эса “Арузи Андалусий”да учрамайди.

Асарда араб шоирлари ал-Мутанаббий, ибн ал-Кайс, ал-Бухтурий каби ижодкорлар билан бир қаторда Исмоил Жавҳарий, Маҳмуд Замахшарийларнинг номлари келтирилиши асар муаллифининг ўзигача мавжуд арузга доир манбалар билан яхши таниш бўлганлигини кўрсатади.

Демак, маълум бўляптики, “Арузи Андалусий”да келтирилган аслий рукнлар таркибининг изоҳи, зиҳофлар номи ва моҳияти билан боғлиқ ўринларда Шайх Аҳмад Тарозий андалусиялик салафи Абу Жайш ал-Ансорий рисоласига таянган.

Бу давр арузшунослиги учун назарий асос сифатида хизмат қилган манбалардан яна бири форсий арузшуносликка доир бизгача етиб келган илк рисола Шамс Қайс Розийнинг **“Ал-мўъжам фи маъойири ашъор ул-ажам”** (қисқача “Ал-мўъжам”) асаридир⁸¹. Умар Родуёнийнинг “Таржумон ул-балоға” асарида маълумот берилишича, форс арузи ва қофиясига доир илк асар ёзган олимлар Абул Аълоий Шуштарий ва Абу Юсуф (X аср)лар бўлиб⁸², афсуски, бу асарлар бизгача етиб келмаган. Шунингдек, Низомий Арузий Самарқандий (1160 й.да в.э.) ҳам ўзининг “Чаҳор мақола” асарида Абулҳасан Али Баҳром Сараҳсий (1106 й.да в.э.) аруз илмига доир “Ғоят ул-арузайн” асарини ёзганлиги ҳақида маълумот беради⁸³, лекин бу асар ҳам ҳали топилгани йўқ. Шу маънода замонавий арузшуносликда “Ал-мўъжам” асари форсий тилдаги илк манба сифатида эътироф этилади.

Шамсуддин Муҳаммад ибн Шамс Қайс Розий (XIII аср) Эроннинг Рой шаҳридан бўлиб, таҳсил олиш мақсадида Мовароуннаҳр ва Хуросонга келади

⁸¹ Асар юзасидан олиб борилган тадқиқотлар ҳақида қаранг: Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература, 1997; Тўйчиева Г. Форс арузи рисоалари. – Тошкент, 2008. – Б.78–79; Мусульманкулов Р. Персидско- таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) – М.: Наука, 1989; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997; Юсупова Д. Сравнительный анализ ранних трактатов об арузе на персидском и тюркском языках / Наука вчера, сегодня, завтра (Сб. ст. по материалам VIII междунар. науч.-практ. конф.) № 1 (8). Новосибирск: СибАК, 2014. – С. 66–72.

⁸² Муҳаммад ибн Умар Родуёний. Таржумон ул-балоға. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 11.

⁸³ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир хикоятлар / Форсий тилдан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 32.

ҳамда Хоразмшоҳ Саид Муҳаммад ибн Такаш ҳукмронлиги даврида дастлаб Бухорода, сўнг Хоразмда яшайди, Хоразмшоҳлар саройида турли юқори лавозимларда фаолият олиб боради. Бу ҳақда “Ал-мўъжам” асари дебочасида таъкидлаб ўтилади. Асар дастлаб Саид Муҳаммад ибн Такаш таклифига биноан араб тилида “Ал-мўъраб фи маъойири ашъор-ул-араб” номи билан ёзила бошлаган (1218). Кейинчалик ўз даври уламоларининг илтимосига кўра, муаллиф асарни форс тилига ўгиради. Илмий тадқиқотларда Шамс Қайс Розийнинг турк тили грамматикаси ҳақида Жалолиддин Хоразмшоҳга бағишланган “Тибъён ул-луғат ат-турки ала лисон қанғли” (“Турк тилининг қанғли тилидаги муфассал баёни”) номли асар ҳам ёзганлиги айтиб ўтилади⁸⁴. Бу маълумотлар муаллифнинг туркий тилни ҳам мукаммал билганлиги, эҳтимол, асли келиб чиқиши туркий бўлганлиги билан боғлиқ фаразни илгари суришга имкон беради. Афсуски, олимнинг “Ал-мўъжам”дан бошқа асари бизгача етиб келмаган.

“Ал-мўъжам” муқаддима, икки асосий қисм ҳамда хотимадан иборат. Асарнинг аввалги қисми аруз илми таҳлилига бағишланган. Иккинчи қисм эса илмлар учлигининг кейинги икки тармоғи: қофия ҳамда бадий санъатлар талқинидан иборат. Муаллиф аруз билан боғлиқ масалаларни тўрт бобда баён қилади. Дастлабки боб арузнинг маънолари, рукнлар шарҳи ҳамда арузий истилоҳлар ҳақида бўлиб, муаллиф дастлаб наср ва назм тушунчаларини фарқлар экан, арузга шундай таъриф беради: “Билгилки, мансур сўз мезони наҳв (синтаксис) бўлганидек, манзум сўз мезони аруздир”⁸⁵. Аруз дейилишига сабаб сифатида муаллиф қуйидаги фикрни келтиради: “У шунинг учун ҳам аруздирки, шеърни унга арз қиладилар”⁸⁶. Рисоладаги анъанага кўра, олим бирор истилоҳ хусусида сўз юритганда, аввал унинг луғавий, кейин эса истилоҳий маъносини келтириб ўтади.

⁸⁴ Бу ҳақда қаранг: Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). – М., 1986; Шамс ад-дин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии. Ч. II. О науке рифмы и критики поэзии (Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой). – М.: Наука, 1987. – С. 46.

⁸⁵ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.30.

⁸⁶ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам. Юқоридаги манба. – С.31.

Масалан, байт ва унинг тузилиши ҳақида сўз борар экан, унинг арабча “уй” эканлиги, бу тушунча қадимги арабларнинг чодири билан боғланишини таъкидлаб, сўнгра садр, ибтидо, аруз ва зарб тўғрисида маълумот беради. Ёки сабаб – *арқон*, ватад – *ёғоч қозиқ*, фосила – *икки этак ораси* маъноларини билдиришини айтиб ўтар экан, ушбу тушунчаларнинг аруз фанида кейинчалик истилоҳ кўринишини олганлигини асослайди. Бундай ёндашув кейинроқ темурийлар даврига оид форсий рисола – Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарида ҳам кузатилади.

Шамс Қайс Розийнинг фикрича, аруз ўлчовининг мадори уч рукн асосига қурилган бўлиб, булар: сабаб, ватад ва фосиладир⁸⁷. Ушбу рукнлар ўз навбатида яна иккига ажратилади. Бобда баъзи арузшуносларнинг рукнларнинг ҳар бирини яна уч қисмга ажратишларига доир муаллифнинг салбий муносабати келтирилган⁸⁸.

Арузга доир қисмнинг иккинчи боби рукнлар таркибидан ҳосил бўлувчи жузв ва вазнлар таҳлилига бағишланган. Муаллиф дастлаб ҳар бир рукннинг ёлғиз ўзидан таркиб топган байтларни келтирар экан, бундай байтлар таъъга маъқул ва хушоҳанг эмаслигини таъкидлайди. Хусусан, фақат сабаби хафифдан таркиб топган байт:

То кай моро дар ғам дорӣ

*То кай бар мо орий хорӣ?*⁸⁹

(Мазмуни: Қачонгача бизни ғамда ушлайсан, қачонгача бизга хорлик ор бўлиб қолади?)

Бир рукннинг ўзидан матбуъ шеър ҳосил бўлмаслиги билан боғлиқ бундай фикр “Ал-мўъжам”дан кейин ёзилган арузга доир деярли барча рисолаларда анъанага айланди. Алишер Навоий “Мезон-ул авзон” (“Вазнлар

⁸⁷ Бунда Шамс Қайс Розий “рукн” истилоҳи остида жузв (арузнинг энг кичик бирлиги)га ишора қияпти.

⁸⁸ Рисолада Шамс Қайс Розий айнан қайси арузшуносга ишора қилганлиги айтилмаган, Бобур ўз асарида номи тилга олинмаган ушбу арузшуноснинг таснифини ёқлайди ва маълум маънода буни асослайди. Бу ҳақда ишимизнинг кейинги бобида фикр юритамиз.

⁸⁹ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 45.

ўлчови”) асарида фақат *сабаб*лардан таркиб топган байт сифатида қуйидаги мисолни келтирса:

*Эй ой, келким, ёрингдурмен,
Фурқат шоми зорингдурмен*⁹⁰,

Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асаридаги мисол Қайс Розий байтига шаклан анча яқиндир:

*Ҳар дам пешат дорам зорй,
К-аз ғам то кай зорам дорй?*

(Таржимаси:

Васлинг истаб зорингдурман,
Токай ғамдан хорингдурман).

Бобур эса “Аруз рисоласи”да “Ал-мўъжам”даги байтни айнан келтиради⁹¹.

“Ал-мўъжам”да сабаб, ватад ва фосиладан ҳосил бўлувчи бўлақлар асллар (аслий рукнлар) деб кўрсатилган. Асарда араб арузидан фарқли равишда, ўнта асл тилга олинади. Муаллифнинг фикрича, Халил ибн Аҳмад аслларни саккизта деб кўрсатган, лекин арузда *фои-ло-тун* ва *мус-тафъи-лун* каби асллар ҳам мавжудки, улар таркибан *фоилотун* ва *мустафъилун*дан фарқланадилар⁹². Муаллиф ушбу аслларни арузшуносликка ўзи киритганлигини таъкидлайди. Қуйида ушбу икки аслни ўзаро фарқлари билан келтирамиз:

1. Мустафъилун (مُسْتَفْعِلُنْ) – икки сабаби хафиф (– –) “*мустаф*” ва бир ватади мажмуъ (V –) “*илун*”дан ташкил топади (– – V –); **мус-тафъи-лун (مُسْتَفْعِلُنْ)** бир сабаби хафиф (–), ватади мафруқ (– V) ва сабаби хафиф (–)дан таркиб топади.

⁹⁰ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 535.

⁹¹ Бу ҳақда қаранг: Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 17-18.

⁹² Бунда Шамс Қайс Розий *фоилотун* ва *мустафъилун* асллари икки сабаби хафиф ва бир ватади мажмуъдан, *фои-ло-тун* ва *мус-тафъи-лун* асллари эса икки сабаби хафиф ва бир ватади мафруқдан таркиб топганлигига эътибор қаратяпти.

2. **Фоилотун** (فاعِلَتُنْ) – бир сабаби хафиф (–) “*фо*”, бир ватади мажмуъ (V –) “*ило*” ва бир сабаби хафиф (–) “*тун*” дан таркиб топади (– V – –); **фои-ло-тун** (فاعِلَتُنْ) – бир ватади мафруқ (– V) ва икки сабаби (– –) хафифдан таркиб топади. Кўринадики, Шамс Қайс Розий киритган мустафъи-лун ва фои-ло-тун аслларида анъанавий *ватади мажмуъ* эмас, балки *ватади мафруқ* жузви иштирок этмоқда.

Учинчи боб асллар таркибидаги ўзгаришлар (зиҳофлар) ва улардан пайдо бўлувчи фуруълар (тармоқ рукнлар) таҳлилига бағишланган. Шамс Қайс Розий ушбу бобда юқорида келтиргани 10 та аслдан вужудга келувчи зиҳофларга тўхталиб ўтади. Муаллифнинг фикрича, уларнинг сони ўттиз бешта бўлиб, йигирма икkitаси араб арузига, қолган ўн учтаси ажам арузига хос. Араб арузига мансуб зиҳофларга муаллиф қуйидагиларни киритади: *қабз, қаср, ҳазф, хабн, кафф, шакл, харм, харб, шатр, қатъ, таиъис, тайй, вақф, кашф, салм, муоқабат, садр, ажуз, турфон, муоқабат, исбоғ, анола*⁹³. Ажам арузига эса қуйидаги зиҳофлар киритилган: *жадъ, ҳатм, жаҳф, таҳниқ, салх, тамс, жабб, залал, наҳр, рафъ, рабъ, батр, ҳазаз*. Темурийлар даври рисолаларида ушбу истилоҳлардан 28 таси зиҳоф сифатида қабул қилинганки, биз ушбу масалага ишимизнинг кейинги бобида тўхталиб ўтамыз.

“Ал-мўъжам” биринчи қисмининг тўртинчи боби *қадим* ва *ҳадис* (янги) баҳрлар зикри, доиралар нақши, байтлар тақтиъи ва баҳр жузвларини бири-биридан фарқ қилиш тўғрисидадир⁹⁴. Ушбу бобда Шамс Қайс Розий баҳрларнинг вужудга келиш усуллари ва уларнинг доираларга бирлашиши ҳақида сўз юритар экан, даставвал араб арузида 15 та баҳр борлигини, улар беш доира таркибига киритилганлигини айтади. Ҳар бир баҳрнинг луғавий ва истилоҳий маънолари, доираларнинг номларини батафсил изоҳлайди⁹⁵, ушбу

⁹³ Ушбу истилоҳлардан муаллиф гарчи *муоқибат, садр, ажз, турфон, муоқабат*ни зиҳофлар қаторида санаб ўтса-да, лекин аслий рукнларнинг зиҳофини келтиришда уларга тўхталиб ўтмайди, бу истилоҳларни алоҳида фаслда “*лақаби дигар*” (бошқа номлар) номи билан изоҳлайди. Дарҳаққат, ушбу санаб ўтилган истилоҳлар зиҳоф бўлмасдан, байт ва унинг таркибига тегишли ҳодисалардир.

⁹⁴ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 63.

⁹⁵ Бу изоҳлар кейинчалик “Арузи Сайфий”га деярли ўзгаришсиз ўтган.

баҳрлардан бештаси (*Тавил, Мадид, Басит, Вофир* ва *Комил*) араб шеърляти учун хос бўлиб, ажам шоирлари фақат ўз маҳоратларини кўрсатиш учунгина уларда шеър битганларини, ушбу баҳрлар солим табъдан йироқ эканлигини исботлаш мақсадида улардан намуналар келтиришини таъкидлайди. Кейинги фаслларда қолган баҳрлар (форсий арузшунослар томонидан кейинчалик киритилган баҳрлар билан бирга 14 та) мисоллар билан батафсил изоҳланади, улардан ҳосил бўлувчи тўрт доира таҳлил қилинади. Бу ҳолат темурий арузшунослардан Абдурахмон Жомийнинг рисоласида ҳам кузатилади: Жомий араб баҳрларининг батафсил таҳлилидан воз кечиб, 14 баҳрга тўхталиб ўтган ва ушбу баҳрларни тўрт доирада кўрсатиб берган.

Шунингдек, ушбу бобда Шамс Қайс Розий илк форсий арузшунослар Баҳром Сарахсий ва Бузургмеҳр Қойинийлар томонидан кашф этилган 21 мустаҳдас (янги) баҳр ҳамда уларни бирлаштирадиган уч доира ҳақида ҳам маълумот беришни лозим топади. Ушбу баҳрлардан *сарим, кабир, бадил, калиб, ҳамид, сагир, асамм, салим, ҳамим* баҳрлари “Доираи мунъакиса”; *қотей, муштарак, муаммам, мусаттар, муайян, боис* баҳрлари “Доираи мунғалата”, *маснуъ, мустаъмал, ахрас, мубҳам, муҳмал, маъкус* баҳрлари “Доираи мунқатиқа” таркибига киритилган (16-иловага қаранг).

Хулоса қилиб айтганда, темурийлар даври арузшунослиги учун Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” рисоласидаги баъзи тамойиллар: арузий атамаларнинг луғавий маъноларини изоҳлаш, жузвлар моҳиятини байтлар асосида талқин қилиш, баҳрларга ёндашув ва доиралар миқдори билан боғлиқ айрим ўринлар назарий асос вазифасини ўтаган. Бу кўпроқ Абдурахмон Жомий, Сайфий Бухорий ҳамда Бобур рисоаларида кўзга ташланади.

Насируддин Тусийнинг “**Меъёр ул-ашъор**” асари ўзидан кейин яратилган форсий ва туркий шеършуносликка доир рисоалар: Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадойиъ ус-санойиъ”, Заҳириддин Бобурнинг “Аруз рисола”си учун назарий асос вазифасини ўтаган. Насируддин Тусий (1201,

Тус – 1272, Бағдод) ўз даврининг қомусий олими бўлиб, фаннинг турли соҳаларига доир 200 дан ортиқ асар ёзган. Улардан шеършуносликка оид “Меъёр ул-ашъор” рисоласи 1253–1254 йилларда яратилган. Асар муқаддима ҳамда икки йирик қисм: илми аруз ва илми қофияга доир боблардан иборат. Муқаддима ўз навбатида яна уч фаслга бўлинади. Унда шеърнинг моҳияти, уни вужудга келтирувчи унсурлар, вазн ва қофия, уларнинг истилоҳий ва луғавий маънолари ҳақида сўз боради⁹⁶.

Арузга доир бўлим нисбатан катта бўлиб, ўн фаслдан иборат. Биринчи ва иккинчи фаслларда мутаҳаррик ва сокин ҳарфлар, уларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр юритилади. Учинчи фасл эса ушбу мутаҳаррик ва сокин ҳарфлардан пайдо бўлувчи бирликлар, яъни *жузвлар* таҳлилига бағишланади. Тусий жузвларни тасниф қилишда уларни *сабаб*, *ватад* ва *фосила*га ажратиб, ушбу жузвларнинг ҳар бири яна икки қисмга бўлинишини таъкидлайди. Шу ўринда Тусийнинг масалага ёндашишда форсий тил қонуниятларини алоҳида ҳисобга олганлигини таъкидлаш керак. Муаллифнинг фикрича, форсий сўзлар фақат *сабаб* ва *ватад* каби жузвларнигина ўз ичига олади, *фосила* эса арабий калималарга хосдир ва форсий аруз учун аҳамиятга молик эмас⁹⁷. Муаллиф бунда кичик фосила (VV –) нинг сабаби сақил (VV) ва сабаби хафиф (–) дан, катта фосила (VVV –) нинг эса сабаби сақил (VV) ва ватади мажмуъ (V –) дан таркиб топганлигини асослайди ҳамда сабаб ва ватаднинг ўзи рукн ясашда етарли эканлигини, аруз илмида фосилага эҳтиёж йўқлигини таъкидлайди. Бу фикр кейинчалик темурийлар даври арузшунослигида Атоуллоҳ Ҳусайний, Сайфий Бухорий томонидан қисман, Бобур томонидан тўлалигича қабул қилинган.

“Меъёр ул-ашъор”нинг тўртинчи фасли ушбу жузвлардан пайдо бўлувчи рукнлар ҳақидадир. Муаллифнинг фикрича, ҳар жузвнинг такроридан аслий рукнлар ҳосил бўлади ва улар таркибига кўра *хумосий* (беш ҳарфли) ёки *субоъий* (етти ҳарфли) бўлади. Аслий рукнлар араб арузида

⁹⁶ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 14-17.

⁹⁷ Насируддин Тусий. Юқоридаги манба. – Б. 24.

суратда ўнта, ҳақиқатда эса саккизтадир. Ушбу саккизта рукндан иккитаси, яъни *фаувлун* ва *фоилун* хумосий, қолганлари эса субоийдир. Форсий арузда эса аслий рукнлар ҳақиқатда еттита, суратда эса бештадир. Ушбу беш аслий рукн (*фаувлун, мафоийлун, фоилотун, мустафълун, мафъувлоти*) шеъриятда мустаъмал, яъни кенг истеъмолда бўлиб, *мафоилатун, мутафоилун* номустаъмал, яъни кенг қўлланилмаган.

Рисолада бешинчи фаслдан бошлаб, баҳрлар ва улардан ҳосил бўлувчи доиралар тавсифига ўтилади. Муаллиф араб арузига хос бўлган беш доирани келтириб ўтади. Булар “Доираи мухталифа”, “Доираи мўъталифа”, “Доираи мужталиба”, “Доираи муштабаҳа” ва “Доираи муттафиқа” бўлиб, рисолада ушбу доираларга мансуб бўлган баҳрлар йигирма иккита эканлиги айтилади. Шулардан 10 таси (*ҳазаж, ражаз, рамал, сариъ, қариб, мунсариҳ, хафиф, музориъ, мужтасс, мутақориб*) форсий шеъриятда кенг қўлланилиши таъкидланади. Қолган баҳрлар эса, муаллифнинг фикрича, зиҳофлар орқали ифодаланади. Шунингдек, арабларга таклидан ёзилган баъзи шеърлар ҳам бор, лекин улар форсий шеъриятнинг асосий баҳрларига мувофиқ эмас. Араб арузига хос бўлган *тавил, мадид, басит, вофир* ва *комил* баҳрлари эса оҳанг жиҳатдан чиройли бўлмай, форсий тил қонуниятларига ҳам мос келмайди⁹⁸.

“Меъёр ул-ашъор”нинг олтинчи фасли рукнлар ва улардан ҳосил бўлувчи зиҳофлар ҳақидадир. Арузшуносликда зиҳофга учраган рукнларни *музоҳаф* ёки *фаръий* рукнлар деб аташ қабул қилинган. Ўзгариш деганда, рукнга бирор ҳаракатли ёки сокин ҳарфларни қўшимча қилиш ёки аксинча, бир ёки бир қанча ҳаракатли ёки сокин ҳарфларни камайтириш назарда тутилади. Муаллифнинг фикрича, рукнда икки хил ўзгариш юз бериши мумкин. Агар бир хил ўзгариш рўй берса, *муфрад* ўзгариш, агар ўзгариш икки ёки ундан зиёд бўлса, бу *мураккаб* ўзгариш деб аталган⁹⁹. Бундай тасниф кейинчалик Бобур томонидан ҳам қабул қилинган ва “Аруз рисоласи”да қўлланилган.

⁹⁸ Насируддин Тусий. Қўрсатилган асар. – Б. 33.

⁹⁹ Насируддин Тусий. Ўша асар. – Б. 41.

Асарда жами ўттиз тўртта зиҳф келтирилган бўлиб, муаллифнинг таснифига кўра, улардан йигирматаси муфрад (*махбун, матвий, мақбуз, макфуф, музмар, маъсуб, мавқуф, макишуф, мақсур, мақтуъ, маҳзуф, ахазз, аслам, мушаъас, асрам, ахрам, аъсаб, мусаббаъ, музол, мураффал*), ўн тўрттаси эса мураккаб ўзгаришга учраган (*маишул, махбул, маъқул, манкус, мактуф, мавқус, мажзул, абтар, асрам, аштар, ахраб, ақсам, ажам ва аъкас*) музоҳафлардир.

Тусий рисоласининг еттинчи фасли “Ҳар бир баҳрнинг мустаъмал вазнлари тафсили” деб номланиб, унда муаллиф дастлаб араб арузига хос баҳрларни келтиришни маъқул топади ва бунда Халил ибн Аҳмад изидан бориб, ҳар бир вазнга у келтирган мисолни, кейин эса форсий адабиётдан мисол беришни лозим деб ҳисоблайди. Баҳрлар улар мансуб бўлган доиралар билан бирга келтирилади. Бунда дастлаб “Доираи мухталифа”га мансуб *тавил, мадид, мақлуби тавил, басит, вофир, комил* каби олти баҳр мустаъмал вазнлар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади. Дикқатга сазовор жиҳати, *мақлуби тавил* (ариз) баҳри форсий арузшунослар томонидан кашф этилган бўлиб, араб манбаларида учрамайди. “Доираи мужталиба” баҳрларига форсий шеърятда етакчи бўлган *Ҳазаж, Ражаз, Рамал* баҳрлари ва улардан ҳосил бўлувчи вазнлар киритилган. “Доираи муштабаҳа”га *сарий, қариб, мунсарих, хафиф, музориъ, муқтазаб, мужтасс* баҳрлари, “Доираи муттафиқа”га эса *мутақориб* ва *ғариб* (мутадорик) баҳрлари киритилган.

Рисоланинг саккизинчи фасли рукнларга дахли бўлмаган ўзгаришлар тадқиқига, тўққизинчи фасл баъзи форсий истилоҳлар тавсифига бағишланган. Биринчи бўлимнинг сўнгги – ўнинчи фасли аруз илмининг манфаати ва фойдаларига бағишланганки, бунда муаллиф китобхонга ушбу илмдан келиб чиқадиган фойда ва манфаатларни мисоллар билан асослашга ҳаракат қилади¹⁰⁰.

Демак, кўринадики, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асаридаги баъзи ўринлар: фосила билан боғлиқ фикрлар, зиҳфлар таснифи,

¹⁰⁰ Насируддин Тусий. Ўша асар. – Б. 105-107.

мақлуби тавил (ариз) баҳрига доир қарашлардан кейинчалик темурийлар давридаги рисоаларда фойдаланилган.

Биринчи боб бўйича хулосалар:

Аруз тизимига оид илмий ёндашувлар таҳлили ва темурийлар даври арузшунослиги учун асос бўлган назарий манбаларни қиёсий ўрганиш асносида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Ўрта асрларда Марказий Осиё ва Хуросонда арузшунослик соҳаси ягона ижтимоий-маданий ва илм-фан тараққиётига қаратилган муҳит меваси, унинг ҳосиласи бўлган. Айнан мана шу даврда арузшуносликда ягона асосга таянган ҳолда икки миллий арузшунослик назариялари, яъни форс-тожик арузи назарияси ҳамда ўзбек (туркий) арузи назарияси яратилди ва шаклланди. Мана шу икки назарияларнинг бир муҳитда, бир маданий ҳудудда вужудга келиши уларнинг илдизлари бир эканлигидан далолат берибгина қолмай, балки уларнинг миллийликка интилиб, ажралиб чиқишида темурийлар даврининг ўзига хос таъсири ва шарт-шароитлари муҳим омил бўлиб хизмат қилганлигини кўрсатади.

2. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асари туркий шеършунослик, хусусан, арузшуносликка доир илк назарий манба бўлиб, унинг туркий шеършуносликнинг шаклланиши ва ривожига ўрни, арузшуносликдаги бошқа манбалар билан муносабати етарлича тадқиқ этилмаган.

3. Замонавий шеършуносликда Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асари илми бадиъ нуқтаи назаридан чуқур тадқиқ қилинган ҳолда унинг “Муқаддима”сида келтирилган аруз илми билан боғлиқ ва муаллифнинг ўз даврининг етук арузшунос олими сифатидаги қиёфасини очиб берувчи илмий-назарий қарашлари темурийлар даври арузшунослиги фонида етарлича ўрганилмаган.

4. Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва Заҳириддин Бобурнинг “Аруз рисоласи” темурийлар даврида туркий арузшунослик; Абдурахмон

Жомийнинг “Рисолаи аруз” ва Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарлари эса ушбу даврда форсий арузшунослик шеършуносликнинг мустақил тармоғи сифатида шакллангани ва такомилига етганлигини кўрсатадики, уларни қиёсий аспектда монографик планда тадқиқ этиш бугунги кун арузшунослигининг долзарб масаласидир.

5. Халил ибн Аҳмаддан кейин яратилган арабий ва форсий манбаларнинг аксариятида “араб филологиясининг отаси”га эргашиш кузатилса, темурийлар даврига келиб яратилган рисолаларда бевосита Халил ибн Аҳмадга эмас, балки унинг издошлари асарларида берилган маълумотларга таяниш тамойили бошланади.

6. Бу давр рисолалари учун арабзабон олимлар: Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос” ва Абу Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг “Арузи Андалусий”, форсигўй арузшунослар: Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Насириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарлари назарий асос вазифасини ўтаган. Эътиборли жиҳати, улардан Маҳмуд Замахшарий, Шамс Қайс Розий ва Насируддин Тусий асли туркийлардан бўлиб, ўша давр анъаналари ва фаолият юритган маданий муҳитлари мезонлари асосида ўз асарларини араб ва форс тилларида яратганлар. Ушбу рисолалардан Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос” ҳамда Абу Жайш Андалусийнинг “Арузи Андалусий” асари Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”сида, Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” рисоласи Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисола”сида; Насириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асари эса Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” асарларида тилга олинади.

7. Темурийлар даври арузшунослиги учун Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос” асарида келтирилган баъзи тамойиллар: зиҳофлар талқини, баҳрлар таснифи билан боғлиқ ўринлар назарий асос вазифасини ўтаган

бўлса (Шайх Аҳмад Тарозий, Бобур асарлари мисолида), аслий рукнлар таркибининг изоҳи, зиҳофлар номи ва моҳияти билан боғлиқ ўринларда Шайх Аҳмад Тарозий “Арузи Андалусий”га таянган.

8. Форсигўй олим Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” рисоласидаги арузий атамаларнинг луғавий маъноларини изоҳлаш, жузвлар моҳиятини байтлар асосида талқин қилиш, баҳрларга ёндашув билан боғлиқ жиҳатлар “Арузи Сайфий”, “Рисолаи аруз” ва “Аруз рисоласи” учун муҳим аҳамият касб этган. Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асаридаги баъзи ўринлар: фосиланинг мустақил жузв эмаслиги билан боғлиқ фикрлар, зиҳофлар таснифи, *мақлуби тавил (ариз)* баҳрига доир қарашлардан Бобур рисоласида фойдаланилган.

9. Баъзан темурийлар даври рисоалари ўз ичида бир-биридан таъсирланган манбаларни кузатиш мумкин. Хусусан, Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”ни, Сайфий Бухорий “Арузи Сайфий”ни ёзишда Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”идан, Бобур “Аруз рисоласи”да Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарларидан хабардор бўлганликлари кузатилади.

Юқоридаги ҳолатларнинг барчаси туркий аруз учун фақат форсий манбалар эмас, балки бевосита араб тилидаги манбалар ҳам назарий асос вазифасини ўтаганлигини кўрсатади.

II бoб. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ РИСОЛАЛАРДА ЖУЗВ, РУКН ВА ЗИҲОФ ТАЛҚИНИ

2.1. Жузв – аруз тизимидаги энг кичик ритмик бирлик сифатида

Аруз назарияси шеърнинг ички қурилиши тўғрисидаги просодик ва лингвопоэтик илмлар мажмуи бўлиб, мумтоз рисолаларда арузий шеър унсурлари сифатида жузв, рукн, зиҳоф каби ритмик бирликлар талқин қилинган. Мумтоз арузшунослар ушбу унсурлар таҳлилида Халил ибн Аҳмад таълимотига суянган ҳолда айрим ўринларда унга ўзгартиришлар киритганлар ва шу билан муайян маънода ўз ёндашувларини кўрсатиб ўтганлар. Ушбу талқинларнинг ўзаро қиёси ҳар бир арузшуноснинг аруз назариясига қўшган ҳиссасини аниқлашга ёрдам беради.

Қиёсий таҳлилни асосан бадий матнлар мисолида тадқиқ қилган олим Д.Дюришин қиёслаш доирасини кенгайтириш зарурлигини таъкидлар экан, “муштарак ва фарқли жиҳатлар қиёси фақат адабий йўналишлар, жанрлар ва жанр кўринишлари доирасида эмас, балки бадий асарнинг бошқа таркибий қисмлари: ғоявий-психологик йўналиш, персонажлар тавсифи, композиция ва сюжет қурилиши, мотивлар, образлар тизими, бадий тасвир воситалари, метрик унсурлар ва ҳ.з.ларни ҳам назарда тутган ҳолда амалга оширилиши зарур”, деб ёзади¹⁰¹. Олимнинг ушбу фикри арузий бирликлар учун ҳам тааллуқли бўлиб, шу асосда биз ўз тадқиқотимизда қиёсий таҳлил масалаларини жузв, рукн, зиҳоф, баҳр, вазн, доира ва рубоий вазнлари доирасида амалга оширамиз. Дастлаб аруз назариясидаги энг кичик ритмик бирлик ҳисобланувчи жузв талқинига тўхталиб ўтсак.

Жузв (ар. جزو – бўлак, қисм, парча, бутун эмас) – мутаҳаррик ва сокин харфларнинг муайян тартибда бирикишидан ҳосил қилинувчи бўлак бўлиб, мумтоз арузшуносликда ушбу тушунча баъзан “асл”, баъзан “рукн” атамаси билан ҳам юритилган. Арузга доир манбаларда келтирилишича, Халил ибн Аҳмад аруз назариясидаги ушбу ритмик бирликни *жузв* деб атаган,

¹⁰¹ Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.: Прогресс, 1979. – С. 183.

кейинчалик форсий арузшунослар уни турли номлар билан атай бошлаганлар. Хусусан, Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асарида ушбу бирлик “рукн” истилоҳи остида келтирилади¹⁰², Насируддин Тусий эса кўп масалаларда араб салафига эргашгани каби, бу ўринда ҳам Халил ибн Аҳмад қўллаган “жузв” атамасидан фойдаланади¹⁰³.

Темурийлар даври арузшунослигида ҳам ушбу истилоҳни қўллашда фарқлар кузатилади. Жумладан, Шайх Аҳмад Тарозийда *асл*, Абдурахмон Жомий, Атоуллоҳ Хусайний ва Алишер Навоийда *рукн*, Сайфий ва Бобурда *жузв* тарзида келтирилади. Биз Халил ибн Аҳмад ва унинг издошлари қўллаган ҳамда луғавий маъноси жиҳатидан тушунча моҳиятини очиб берувчи “жузв” атамасидан фойдаланишга қарор қилдик.

Анъанавий арузшуносликда жузвларнинг 3 та тури келтирилиб, улар яна ўз навбатида икки гуруҳга ажратилган. Масалан, **сабаб** (ар. “арқон”) *сабаби хафиф* (енгил сабаб) ва *сабаби сақил* (оғир сабаб)дан, **ватад** (ар. “қозик”) *ватади мажмуъ* (бириккан ватад) ёки *мақрун* (яқинлашган) ва *ватади мафруқ* (ажратилган ватад)дан, **фосила** (ар. “палос” ёки “намат”) *фосилаи суғро* (кичик фосила) ва *фосилаи кубро* (катта фосила)дан иборат бўлган. *Сабаби хафиф* бир мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан ҳосил қилинувчи жузв бўлиб, замонавий арузшуносликда бир чўзиқ ҳижо (–)га тенг ҳисобланади. Масалан, “*ҳам*”, “*зар*”, “*пар*” ёки “*то*”, “*бу*” кабилар. *Сабаби сақил* эса икки мутаҳаррик ҳарфнинг кетма-кет келишидан вужудга келиб, замонавий арузшуносликда икки қисқа ҳижо (V V) ни билдиради. Бунга “*тана*”, “*кана*”, “*сана*” ва бошқа сўзлар мисол бўла олади.

Жузвнинг иккинчи тури **ватад** ҳам юқорида таъкидланганидек, икки қисмга ажратилади:

а) *ватади мажмуъ* ёки *ватади мақрун* – икки мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфнинг бирикувидан ҳосил бўлувчи бўлак. Замонавий арузшуносликда эса

¹⁰² Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 45.

¹⁰³ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 24-25.

қисқа ҳижодан сўнг чўзиқ ҳижонинг келишини ифодалайди: $V -$. Масалан, “чаман”, “тараф”, “ватан” каби.

б) *ватади мафруқ* – икки мутаҳаррик ва улар ўртасида келган бир сокин ҳарфдан ташкил топувчи бўлак. Замонавий арузшуносликда чўзиқ ҳижодан сўнг қисқа ҳижонинг келиши ($- V$) ни билдиради: масалан, “асра”, “баҳра”, “қуйла” ва бошқалар.

Жузвларнинг сўнгги учинчи кўриниши фосила деб аталиб, қуйидаги икки турга бўлинади:

а) *фосилаи суғро* – уч мутаҳаррик ҳарфдан сўнг бир сокин ҳарфнинг келишидан ташкил топувчи бўлак. Замонавий арузшуносликда икки қисқа ҳижодан сўнг бир чўзиқ ҳижонинг келишини ($V V -$) билдиради: масалан, “юрагим”, “ажабо”, “санамо” каби;

б) *фосилаи кубро* – тўрт мутаҳаррик ҳарфдан сўнг бир сокин ҳарфнинг келишидан ташкил топувчи бўлак. Замонавий арузшуносликда уч қисқа ҳижодан сўнг бир чўзиқ ҳижонинг келиши *фосилаи куброни* ($V V V -$) билдиради. Масалан, *ярамадинг, санамадим*.

Деярли барча арузшунослар ўз рисолаларида арузнинг назарий масалаларини ёритишни жузвлар тавсифидан бошлаганлар. Темурийлар даврида яратилган рисоалар ҳам бундан мустасно эмас. “Фунун ул-балоға” муаллифи жузвларни “усули ситта” (олти асл) номи остида келтиради: “Ва аруз аҳлининг истилоҳи бирла асл олти келибтур. Они усули ситта ўқурлар. Ондин иккисини сабаб дерлар. Ва иккисин ватад ўқурлар. Ва иккисини фосила”¹⁰⁴. Асарда сабаби хафиф учун “лам”, сабаби сақийл учун “ара”, ватади мажмуъ учун “Али”, ватади мафруқ учун “раъс”, фосилаи суғро учун “жабала” ва фосилаи кубро учун “самака” сўзлари келтирилган¹⁰⁵ (1-иловага қаранг). Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида жузв тушунчаси рукн истилоҳи остида берилади: “Аммо билгилки, аруз фанининг арбоблари

¹⁰⁴ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 77 а.

¹⁰⁵ Аслида “самака” сўзи фосилаи куброга эмас, балки фосилаи суғрога мос келади. Бу сўз хаттот томонидан янглиш кўчирилган бўлса керак (Қаранг: Юкоридаги манба. – С. 776.)

шеър вазнларининг биносини уч рукндан иборат қилдилар: сабаб, ватад ва фосила. Сабаб икки турлидир: бири сабаби хафиф бўлиб, бир мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан ташкил топади, “гул” ва “мул” каби. Яна бири сабаби сақил бўлиб, у икки мутаҳаррик ҳарфдан иборат, “гала” ва “гила” сингари. Мазкур сўзлардаги “ҳо” ҳарфи ўзидан олдинги ҳаракатни ифода қилиш учун ёзилса-да, талаффузга кирмайди”¹⁰⁶. Жомий бу ўринда аруз тизимида ёзув эмас, талаффуз бирламчилигига диққат қаратмоқдаки, бу ҳолат тақтиъ, хусусан? вазни аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Шу тариқа Жомий ватад ва фосила жузвларига ҳам таъриф берар экан, ҳар бир жузв учун иккитадан (жами 12 та) мисол келтиради (1-иловага қаранг). Шунингдек, асарда ушбу уч жузвнинг барчаси акс этган мисра ҳам келтириладики, бу жузвлар ҳақидаги тасаввурни мукаммаллаштиради:

*Бе гули рухат лола ба чаман нанигарад*¹⁰⁷.

Жомийнинг фикрича, ушбу уч рукнлардан ҳеч бирини фақат бир рукннинг ўзи билан, яъни бошқа рукнларни киритмаган ҳолда қўллаш таъба маъқул эмас. Масалан, фақат сабаблардан таркиб топган маснавийга эътибор қаратсак:

*Ҳар дам пешат дорам зорй,
 — — — — —
 К-аз гам то кай зорам дорй?
 — — — — —*

Таъби назми бор ҳар қандай китобхон ушбу байтдан етарлича лаззат ололмайди. “Демак, муайян вазнга эга бўлган сўзни айтишда рукнларнинг ўзаро бирикуви ва бу бирикувлар натижасида ҳосил бўладиган усулларни қўллашдан ўзга чора йўқ. Ва барча арабу ажам шеърларининг биноси шу асосга қурилган”¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 10.

¹⁰⁷ Ушбу мисрадаги сўзларни юқоридаги уч жузв асосида тақсимлайдиган бўлсак, куйидаги манзара вужудга келади: “Бе” – сабаби хафиф, “гули” – сабаби сақил, “рухат” – ватади мажмӯъ, “лола” – ватади мафрук, “ба чаман” – фосилаи суғро, “нанигарад” – фосилаи кубро.

¹⁰⁸ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 12.

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида ҳам жузв тушунчаси устози Абдурахмон Жомий рисоласи сингари “рукн” истилоҳи остида берилган. Тушунчага таърифда ҳам Навоий рисоласи Жомийникига яқин туради. Асарда сабаб ва ватад учун 4 тадан, фосила учун иккитадан (жами 20 та) мисол келтирилган (1-иловага қаранг). Навоий ҳам Жомий сингари ушбу жузвларнинг барчаси қатнашган мисра келтиради:

*Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим*¹⁰⁹.

Бобурнинг “Аруз рисоласи”да ҳам уч жузв ҳақида маълумот келтирилади. Лекин Бобур юқоридаги фикрларга қўшимча тарзда баъзи олимлар сабабнинг учинчи турига *сабаби мутавасситни*, ватадга *ватади касратни* ҳамда фосилага яна бир тур сифатида *фосилаи узмони* ҳам киритишларини айтади (1-иловага қаранг). Бунда Бобур Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асарида келтирилган маълумотни назарда тутаяди. Бу ҳақда “Ал-мўъжам”да шундай дейилади: “Ажам арузшуносларидан бири сабабни уч тур: хафиф, сақийл, мутавасситга; ватадни макрун, мафруқ ва мужтамиъ ҳамда фосилани суғро, кубро ва узмога ажратади... Бу шахс на афойил таркибидан ва на тақтиъ илмидан хабардордир...”¹¹⁰ Бобур сабаб ва ватаднинг уч турли бўлишини инкор қилмаган ҳолда, фосилани жузв сифатида эътиборга молик эмас, деб ҳисоблайди ва бунда “Меъёр ул-ашъор”нинг муаллифи Насируддин Тусийнинг фикрини қувватлайди¹¹¹.

Шу ўринда Бобур ижобий муносабат билдирган *сабаби мутавассит* ва *ватади касрат*га тўхталиб ўтсак. Бобурнинг рисоласи манбаларимиз доирасида ушбу масалага махсус тўхталиб ўтилган темурийлар давридаги ягона асардир. На Тарозийда, на Жомий ва Навоийда сабаб ва ватадларнинг ушбу турларига муносабат билдирилмайди. Даставвал *сабаби мутавассит* ҳақида сўз юритсак. Сабабнинг ушбу тури бир мутаҳаррик ва икки сокин ҳарфдан ташкил топади ва замонавий арузшуносликда ўта чўзиқ ҳижо (~)га

¹⁰⁹ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 535.

¹¹⁰ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозирқунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.44.

¹¹¹ Ушбу масалага муносабат С.Ҳасановнинг тадқиқотида ҳам келтириб ўтилган. Бу ҳақда қаранг: Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 23-24.

тенг ҳисобланади. Масалан, *дор, бор, қанд, айт, қайт* ва бошқалар. Бундай жузв фақат байтнинг охирги рукнида, яъни аруз ва зарбда қўлланилади. *Ватади касрат* эса икки мутаҳаррик ва икки сокин ҳарфдан иборат бўлади ва замонавий арузшуносликда бир қисқа ва бир ўта чўзиқ ҳижо (V ~) га тенг ҳисобланади¹¹². Масалан, *нишон, ниҳон, дарахт, карахт* ва бошқалар. Бобур ўз рисоласида қуйидаги байтни келтириб, ушбу жузвларни қўллашга зарурат борлигини асослайди:

*“Туро лаъл шакаррез, маро чаим гўҳарбор,
Туро ханда бувад хўй, маро гиръя бувад кор.*

Бу байтнинг ҳашвида ва арузида *шакаррез* ва *гўҳарбор* лафзи мафоъийл вазнида воқиъ бўлубтурким, мақсур бўлғай. Бу икки сокини мутаволи муътабардур. Бас бу икки жузвни учар эътибор қилмоқнинг важҳи бор”¹¹³. Дарҳақиқат, байтда келтирилган *лаъл, чаим, гўҳарбор, хўй, кор* каби сўзларни *сабаб* ва *ватад*нинг Бобургача келтирилган турлари: сабаби хафиф ва сабаби сақил ҳамда ватади мажмуъ ва ватади мафрукда ифодалашнинг имкони йўқ.

Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида жузв тушунчаси “рукн” истилоҳи остида келтирилиб, анъанавий уч жузв ҳақида маълумот берилади, лекин ушбу муаллифда ҳам уларнинг фақат икkitаси: сабаб ва ватадгина вазн ясашда аҳамиятли эканлиги таъкидланади ва ушбу фикр илк бор Насируддин Тусий томонидан айtilганлиги эслатиб ўтилади: “... билгилки, машҳур фикрга кўра, шеър вазнлари уч рукнга асосланиптурсабабу ватаду фосила... Баъзилар фосила алоҳида рукн эрмас дептурлар ва фосилайи суғро икки, биринчиси сақилу иккинчиси хафиф сабабдин ибораттур, фосила-йи кубро эрса, сабаб-и сақилу ватад-и мажмуъдин. Демак, ҳақиқатта шеър вазнлари икки рукнга асосланиптурса, бири сабабу иккинчиси ватаддур. Муҳаққиқлар пешвоси Хожа Насириддин Тусий, тоба суроҳ(у), “Меъёр-ул-ашъор”да бу фикрни ихтиёр этиптурса арконни ажзо деб

¹¹² Тожик арузшуноси У.Тоировнинг “Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Ачам” лугатида *ватади касрат* *ватади мажмуъ*нинг яна бир номи деган янглиш фикр келтирилган (Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 57).

¹¹³ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 17-18.

атаптур”¹¹⁴. Муаллиф бунда кичик фосила (VV –)нинг сабаби сақил (VV) ва сабаби хафиф (–)дан, катта фосила (VVV –)нинг эса сабаби сақил (VV) ва ватади мажмуъ (V –)дан таркиб топганлигини асослайди ҳамда сабаб ва ватаднинг ўзи рукн ясашда етарли эканлигини, аруз илмида фосилага эҳтиёж йўқлигини таъкидлайди (5-иловага қаранг). Аслида аруз илмида фосиланинг ортиқча эканлиги илк бор Халил ибн Аҳмаднинг издоши Абулҳасан Ахфаш томонидан айтиб ўтилган эди: “Арузнинг рукнлари сабабу ватаддан ортиқ эмас. Аруз афойилларидан ҳисобланувчи фосиланинг бири (фосилаи суғро – Д.Ю.) икки сабаб (яъни сабаби сақил ва сабаби хафиф)дан ва яна бири (фосилаи кубро – Д.Ю.) сабабу (яъни сабаби сақил) ватад (ватади мажмуъ)дан иборатдир”¹¹⁵.

“Арузи Сайфий”нинг муаллифи ҳам жузв атамасини қўллар экан, тўғридан тўғри бўлмаса-да, лекин билвосита фосиланинг аруз илми учун аҳамиятсиз эканлигига урғу қаратади: “Баъзилар фосилани асосий жузв деб санамайдилар; уларнинг фикрича, фосилаи суғро сабаби сақил ва сабаби хафифдан, фосилаи кубро эса сабаби сақил ва ватади мажмуъдан иборат”¹¹⁶.

Биз тадқиқ этаётган рисоалардан фақат “Арузи Сайфий”да жузвларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтилган: “Ва байтни уйга қиёслар эканлар, араб кўчманчиларининг уйи арқон, қозик, устун ва палосдан иборат, араб тилида *сабаб* – бу арқон, *ватад* – қозик, *фосила* – чодирнинг устуни маъноларини билдиради, байтнинг қисмларини айнан уйнинг бўлаклари билан атадилар”. Шунингдек, Сайфий байтнинг жузвлари ва уйнинг қисмлари билан боғлиқ ўхшашликларни ҳам топишга интилади: “Икки ҳарфли жузвни сабаб деб, уч ҳарфли жузвни ватад деб, тўрт ҳарфли жузвни фосила деб ва беш ҳарфли жузвни *фозила*¹¹⁷ деб атадилар, чунки

¹¹⁴ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 10-11.

¹¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.37.

¹¹⁶ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 9. (форс тилида).

¹¹⁷ *Фозила* – баъзи арузшуносларнинг фикрига кўра, яна бир жузв номи. Икки турга бўлинади: 1) фозилаи суғро – беш мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан иборат жузв бўлиб, замонавий арузшуносликда тўрт қисқа бир чўзиқ ҳижо (VV VV –)ни ифодалайди; 2) фозилаи кубро – олти мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан

икки ҳарфли сўз уч ҳарфли сўздан кўра кучсизроқ, уч ҳарфли сўз эса тўрт ҳарфлидан заифроқ, худди арқон қозикдан, қозик эса устундан кучсиз бўлгани каби”. Бу ҳолат бевосита рисоланинг қўлланма йўналишида эканлиги билан белгиланади. Муаллиф асар муқаддимасида рисоланинг яратилиш сабабига тўхталар экан, шундай дейди: “...дўстлар орасида арузга доир китоблар ҳақида баҳслар бўлиб турарди ҳамда улар ҳар бир истилоҳга изоҳ талаб қилардилар ва ўша оннинг ўзида у сўзнинг батафсил изоҳини эшитардилар. Ушбу изоҳлар арузга доир қадимий ва замонавий араб ҳамда форс манбаларида йўқ эди. “Илм китоб орқали қўлга киради” деганларидек, улардан шундай ҳукм бўлдики, бу шарҳларни киритиш учун бир рисола тартиб берилса”¹¹⁸.

Бобур “Бобурнома”да “Арузи Сайфий” рисоласида атамаларнинг бу қадар кенг ва батафсил изоҳланишига манфий муносабат билдиради: “Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур”¹¹⁹. Бобур бу ўринда “Арузи Сайфий”да зиҳофлар, фуруълар, вазнлар миқдорининг нисбатан камлигини “камсуханлик”, арузий истилоҳларнинг луғавий маъносигача бўлган батафсил изоҳларни эса “пурсуханлик” деб баҳоламоқда¹²⁰.

Рисолаларда жузвлар таърифидан кейин асл рукнлар билан боғлиқ таҳлилларга ўтилади. Юқорида номлари тилга олинган жузвлар асосида саккизта арқон (асл рукнлар) пайдо бўлади. Мазкур саккиз рукнни аруз илмида *ажзойи афъил* деб атаганлар. Улар қуйидагилардир:

иборат жузв бўлиб, замонавий арузшуносликда беш қисқа, бир чўзиқ хижо (VVVVV –)ни ифодалайди (Бу ҳақда қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 418.)

¹¹⁸ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 1. (форс тилида).

¹¹⁹ Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1990. – Б. 162.

¹²⁰ Дарҳақиқат, Сайфий Бухорийнинг рисоласи зиҳофлар (18 та) ва вазнлар (93 та) миқдори бўйича бу даврда яратилган арузга доир рисоалар орасида энг сўнгги ўринда туради.

1. Мафойилун (مَفَايِيلُنْ) – бир ватади мажмуъ (V –) “мафо” ва бир сабаби хафиф (–) “ий” ҳамда яна бир сабаби хафиф (–) “лун”дан таркиб топади (V – – –).

2. Фоилотун (فَايِلَاتُنْ) – бир сабаби хафиф (–) “фо”, бир ватади мажмуъ (V –) “ило” ва бир сабаби хафиф (–) “тун” дан таркиб топади (– V – – –).

3. Мустафйилун (مُسْتَفْيِيلُنْ) – икки сабаби хафиф (– –) “мустаф” ва бир ватади мажмуъ (V –) “илун”дан таркиб топади (– – V –).

4. Фаувлун (فَاوْلُنْ) – бир ватади мажмуъ (V –) “фәу” (фаув) ва бир сабаби хафиф (–) “лун” (лун)дан иборат бўлади (V – –).

5. Фоилун (فَايِلُنْ) – бир сабаби хафиф (–) “фа” (фо)ва бир ватади мажмуъ (V –) “илун” (илун)дан таркиб топади (– V –).

6. Мафоилатун (مَفَايِلَاتُنْ) – бир ватади мажмуъ (V –) “мафо” ва фосолаи суғро (V V –) “илатун”дан таркиб топади (V – V V –).

7. Мутафоилун (مُتَفَايِيلُنْ) – бир фосолаи суғро (V V –) “мутафо” ҳамда бир ватади мажмуъ (V –) “илун”дан иборатдир (V V – V –).

8. Мафъувлоту (مَفْعُولَاتُ) – икки сабаби хафиф (– –) “мафъув” ва бир ватади мафруқ (– V) “лоту”дан таркиб топади.

Ушбу давр рисолаларида муаллифлар ҳар бир рукннинг таркибини таҳлил қилиб, уларни нечта сабаб, нечта ватад ҳамда нечта фосоладан таркиб топганлигини баён этадилар. Мазкур баёнлар орасида деярли ихтилофлар йўқ. Фақат “Фунун ул-балоғ” муаллифи ушбу рукнларни таркиби жиҳатидан қариндошлик ва бегоналик нуқтаи назаридан таҳлил қиладики, бундай тасниф бошқа рисолаларда учрамайди. Хусусан, фаувлун ва фоилун рукнларига ўзаро ухти (опа-сингил) рукнлар деб қарар экан, уларнинг ҳар иккиси бир сабаби хафиф ва ватади мажмуъдан таркиб топганлигини таъкидлайди. Қиёсланг:

Фаувлун (V – –) = ватади мажмуъ + сабаби хафиф

Фоилун (– V –) = сабаби хафиф + ватади мажмуъ.

Ушбу рукнлар хумосий бўлиб, беш ҳарфдан иборатдирлар.

Кейинги опа-сингил рукнлар мафойилун, фоилотун ва мустафйилун бўлиб, улар таркибан *субоъий*, яъни етти ҳарфдан иборатдирлар. Уларнинг жузвий таркиби қуйидагича:

Мафойилун (V – – –) = ватади мажмуъ + сабаби хафиф + сабаби хафиф.

Фоилотун (– V – –) = сабаби хафиф + ватади мажмуъ + сабаби хафиф.

Мустафйилун (– – V –) = сабаби хафиф + сабаби хафиф + ватади мажмуъ.

Навбатдаги қариндош рукнларга мафоилатун ва мутафоилун аслий рукнлари киради. Улар ватади мажмуъ ва фосилаи суғро каби жузвлардан таркиб топиши билан характерланади:

Мафоилатун (V – V V –) = ватади мажмуъ + фосилаи суғро

Мутафоилун (V V – V –) = фосилаи суғро + ватади мажмуъ

Муаллифнинг фикрича, сўнгги, яъни саккизинчи рукн ҳисобланмиш *мафъувлоту* ёлғиз рукн бўлиб, унинг қариндоши йўқ, чунки фақат угина икки сабаби хафиф билан ватади мафрукдан иборатдир:

Мафъувлоту (– – – V) = сабаби хафиф + сабаби хафиф + ватади мафрук. Дарҳақиқат, агар эътибор қаратилса, юқоридаги аслий рукнлардан фарқли ўлароқ, фақат мафъувлоту рукни таркибида ватади мафрук жузви қўлланилганлигини кузатиш мумкин.

Ушбу саккиз рукн аруз илмида “афойилу тафойил” деб ҳам юритилади¹²¹. А.Жаъфарнинг фикрича, бу рукнларнинг хумосий, яъни беш ҳарфдан иборатлари афойил, субоъий, яъни етти ҳарфдан иборатлари тафойил деб аталади¹²².

Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида ушбу саккиз рукннинг таркиби келтирилгач, улардан форсий шеърятда қўлланилганлари бешта эканлиги айтилади: “Ва бу асллардан форсий шеърда кўп

¹²¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: ТАМADDUN, 2014. – Б. 12; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 535.

¹²² Чоғфар Ө. Өрузун нэзэри эсаслары вэ Азэрбајчан эрузу. – Бақы: Елм, 1977. – С. 57.

қўлланиладигани бешдан ортиқ эмас: *мафойилун*¹²³, *фоилотун*, *мустафйилун*, *мафъувлоту*, *фаувлун*”¹²⁴. Асарда фақат шу аслий рукнларгагина тўхталиб ўтилиб, улардан ҳосил бўлувчи зиҳофлар ва фуруълар (тармоқ рукнлар) таҳлил қилинган.

Алишер Навоий ҳам “Мезон ул-авзон”да устози Жомий изидан бориб, форсий ва туркий шеърятда қўлланилган аслий рукнларгагина тўхталиб ўтишини таъкидлайди: “Ва улча бу секкиз усулдин форсий шеърда касирул-вукуъдур – бешдур: 1) мафойилун, 2) ва фойлотун, 3) ва мустафйилун, 4) ва мафъулоту, 5) ва фаълун. Ва туркча шеърда ҳам улча мулоҳаза қилилибдур, бу аркондин ўзга вукуъ топмас, магар такаллуф била. Ва бу беш аслнинг ҳар бирига неча фаръдурким тағайюрлар сабабидинки, ани арузийлар “зиҳоф” дерлар, ҳосил бўлур”¹²⁵. Сайфий “Арузи Сайфий”да аслий рукнлар шаклан 8 та, лекин эътиборда 10 та эканлигини таъкидлар экан, уларнинг олтитаси (саккизтаси) таси субоъий, қолган иккитаси (фаувлун ва фойлун) хумосий эканлигини айтади ва ҳар бир рукннинг пайдо бўлиш таркибини келтириб ўтади. Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадойиъ ус-санойиъ”да бу масалага чуқурроқ ёндашиб, эътиборда 10 та бўлган аслий рукнлардан иккитаси мунқатиъ (ажратиъ ёзилувчи) эканлигини айтади: “Муҳаққиқлар афойил шаклан секиздур, лекин эътиборда ўндур дептурлар. Мустафйилун бир айтилишига кўра икки сабаб-и хафиф сўнг ватад-и мажмуъдин ибораттур, иккинчисига кўра икки сабаб-и хафиф ва орада бир ватад-и мафруктин ибораттур. Баъзилар иккинчисин мус тафъ лун деб айириб ёзурлар. Аввалғисин *муттасил*, иккинчисин *мунқатиъ* дерлар. Анингдек фойлотун ҳам бир айтилишига кўра икки сабаб-и хафиф ва алар орасида бир ватад-и мажмуъдин ибораттур ва иккинчисига кўра ватад-и мафрук ва анинг сўнгидин икки сабаб-и хафифдин ибораттур ва буни ҳам баъзилар айириб

¹²¹ Асарнинг тожик тилидаги нашрида ва № 4326 рақамли қўлёзмада *мафойлатун* тарзида келган. Бу хаттотнинг асарни кўчириш жараёнида йўл қўйган хатоси бўлса керак.

¹²⁴ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 12

¹²⁵ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 536.

фоъ лотун деб ёзурлар. Биринчисин *муттасил*, иккинчисин *мунқатиъ* дерлар”¹²⁶.

Бобурнинг “Аруз рисоласи”да жузвлар ва аслий рукнлар муносабати янада батафсилроқ баён қилинган. Бобур рукнларнинг хумосий ёки субоий бўлиши билан боғлиқ салафларининг фикрини такрорлар экан, уларни тўлдиради: “Хумосий сабаб била ватаддин муаллаф бўлғусидур. Бас, агар сабаби хафиф бўлса ва ватади мажмуъ, андин икки таълиф мумкиндур... Аммо субоий икки сабаб била бир ватаддин муаллаф бўлғусидур, бас агар сабаблар хафиф бўлса ва ватади мажмуъ уч навъ таълиф бўла олур... Агар аввалғи сабаби сақийл бўлса ва ватади мажмуъдин икки навъ таълиф келибтур”¹²⁷. Бунда Бобур хумосий рукнлар сабаб ва ватаддан иборат бўлишини ва уларга икки аслий рукн: фаувлун ва фоилун киришини, субоий рукнлар эса агар икки сабаб ва бир ватаддан иборат бўлса, уч навъ бўлишини ва уларга мафойилун, мустафъилун ва фоилотун киришини; агар бир сабаби сақил, сабаби хафиф ва ватади мажмуъ бўлса, икки навъли: мутафоилун ва мафоилатун бўлишини таъкидлайди.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, темурийлар давридаги барча рисоаларда арузнинг энг кичик бирлиги асл, рукн, жузв деб турлича номланган бўлса ҳам, моҳият эътибори билан Халил ибн Аҳмад қўллаган жузв атамаси билан мос тушади. Барча рисоаларда жузвнинг ҳар бири ўз навбатида икки қисмга бўлинадиган уч кўриниши – сабаб, ватад ва фосила ҳамда уларнинг турлари ҳақида маълумот берилиб, уларга мисоллар келтирилган. Жомий, Атоуллоҳ Хусайний, Сайфий рисоаларида жузвларга форсий мисоллар келтирилган бўлса, Тарозий, Навоий ва Бобур рисоаларида форсий ва туркий сўзлардан мисоллар тузилган. Бобур рисоласида жузвлардан фосилага эҳтиёж йўқлиги асосланган. Гарчи жузвлар миқдори ва уларнинг аруздаги аҳамияти билан боғлиқ талқинларда фарқлар

¹²⁶ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 11.

¹²⁷ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 19.

сезилса-да, аслий рукнларни ҳосил қилишдаги таркибда умумийлик кузатилади.

2.2. Рисолалардаги зиҳофга доир талқинлар қиёси

Аруз тизимида аслий рукнлар таркибида содир бўладиган турли ўзгаришлар *зиҳоф* деган атама остида юритилади¹²⁸. Бундай ўзгаришлар аслий рукнлардаги баъзи ҳижоларни ташлаб юбориш, қисқартириш, тўлдириш ҳисобига амалга оширилади. Ҳосил бўлган бўлак, яъни рукн *фуруъ* деб аталади. Замонавий арузшуносликда улар, асосан, тармоқ рукнлар деб юритилади¹²⁹. Зиҳоф масаласи арузшуносликдаги энг мураккаб ва чалкаш масалалардан бўлиб, манбаларда уларнинг миқдори, вужудга келиш усуллари, таркибий тузилиши билан боғлиқ ихтилофлар бор. Баъзи арузшунослар моҳиятан бир бўлган зиҳофни қайси аслий рукнда содир бўлишига кўра икки, баъзан уч хил ном билан атайдилар; баъзилари шеъриятда қўлланилмайдиган, аслий рукнларда сунъий йўл билан содир бўладиган ўзгаришларни ҳам зиҳофлар қаторига киритадилар, натижада, моҳиятан шундай ҳам мураккаб бўлган зиҳоф масаласи янада мураккаброк тусга киради. Шу маънода зиҳофларнинг ҳар бир рисоладаги ўзига хос талқинини белгилаш ва арузшуносларнинг уларга муносабатини ўрганиш ижодкорларнинг мумтоз поэтика тарихида тутган ўрнини аниқлаш, адабий шаклга доир тафаккурини англаш имконини беради, зеро, микрокомпаративистиканинг йўналишларидан бири турли олимларнинг муайян масала доирасидаги қарашларини қиёсан ўрганишдан иборатдир¹³⁰.

¹²⁸ А.Жаъфарнинг фикрича, барча ўзгаришлар ҳам зиҳоф деб аталавермайди. Аслий рукндаги ўзгариш сабабнинг таркибида содир бўлсагина, уни *зиҳоф* деб аташ мумкин, ватад ва фосила таркибидаги ўзгаришни *иллат* деб аташ зарур (Чэфэр Э. Эрузун нэзэри эсаслары вэ Азэрбајчан эрузу. – Бакы: Елм, 1977. – С. 71). Биз темурийлар даври арузшунослигида қабул қилинган анъана асосида барча ўзгаришларни зиҳоф истилоҳи остида келтиришни лозим топдик. Шунингдек, таъкидлаш жоизки, А. Жаъфар келтирган тамойил ҳар доим ҳам асосли эмас, чунки аслий рукнлардаги ўзгаришлар баъзан бир вақтнинг ўзида сабабда ҳам, ватадда ҳам содир бўлиши мумкин. Бу ҳолат кўпроқ мураккаб зиҳофларда намоён бўлади.

¹²⁹ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б.60; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ НМК, 1998. – Б. 21.

¹³⁰ Қаранг: Котенко В.П. Компаративистика – новое направление методологии анализа научной деятельности и развития науки // Библиосфера. – М., 2007. – № 3. – С.25.

А.Ҳожиаҳмедовнинг тўғри таъкидига кўра, зиҳофлар тўрт хил ўзгаришга учраши мумкин:

1. Аслий руқнлар сон жиҳатидан ўзгартирилиб, таркибидаги бир ёки бир неча ҳижо туширилади.

2. Аслий руқнлар сифат жиҳатидан ўзгартирилиб, таркибидаги чўзиқ ҳижолар қисқа ёки ўта чўзиқ ҳижога, баъзан қисқа ҳижо чўзиқ ҳижога айлантирилади.

3. Аслий руқнлар бир вақтнинг ўзида ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ўзгартирилиб, бир ёки бир неча ҳижоси туширилади, айти вақтда чўзиқ ҳижо қисқа ёки ўта чўзиқ ҳижога, қисқа ҳижо чўзиқ ҳижога айлантирилади.

4. Аслий руқнларнинг юқоридаги икки хил зиҳофга дуч келишидан сўнг ҳосил бўлган тармоқ руқн яна бир бор сифат жиҳатидан ўзгартирилади¹³¹.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида зиҳофга шундай таъриф берилади: “Ва зиҳоф улдурким, солимни бир иллат ва жиҳат бирла ўқсутуб ё ўлтуруб, тағйир ва табдил қилурлар”¹³². Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўз рисолаларида зиҳофга таъриф бермайдилар, тўғридан тўғри зиҳофлар талқинига ўтадилар. Атоуллоҳ Ҳусайний эса бу масалага анча батафсил ёндашади. Унинг фикрига кўра, зиҳоф мутаҳаррик ҳарфни сокин қилиш, бир ёки бир неча ҳарфни тушириш ёхуд орттириш ҳисобига ҳосил қилинади. Зиҳоф таркибидаги ушбу ўзгаришлар тасодифий бўлмай, муайян қонуниятга асосланади: “Сокин қилишу тушуруш бир жузвнинг ўзида бўлмоғи мумкиндур. Ўзгариш тушуруш ё орттириш била бўлур. Тушуруш била ҳосил бўлган ўзгариш бир жузвга ё байт боши ёхуд охирига, ё бошдин аёғига хос бўлурким, ул жузв воқий бўлган ерда ул ўзгариш ҳам

¹³¹ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ НМК, 1998. – Б. 53-54.

¹³² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 78 б.

бўлмоғи мумкиндур. Орттириш била ҳосил қилинган ўзгариш ҳамеша байт боши ёки охирига хос бўлур ва ўртада воқия бўлмас”¹³³.

Бобур Атоуллоҳ Ҳусайний ва бошқа арузшуносларнинг орттириш билан ҳосил қилинган ўзгариш байтнинг охирига хос бўлиши ва ўртада (ҳашвда) содир бўлмаслиги билан боғлиқ фикрларига манфий муносабат билдиради: “Арузийлар бу мазкур бўлгон зиҳофот (*вақф, ташъис, қаср, қатъ, касф, ҳазф, ҳазаз, салм, тасниъ, изола, тарфил* – Д.Ю.)никим, мисраънинг охирига махсустур дебтурлар. Мисраънинг ўртасида ҳам воқия бўлуптур, нечукким, Салмон Соважийнинг “Қасидаи маснуъ”ида рамал баҳрида бу байт воқия бўлубтур:

Абр лутфи ту ба табъ меҳри халқи ту бадам,

*Фоъилотун **фаъилон** фоъилотун фаъилун*

Мекунад хор суман мекунад хок дирам,

*Фоъилотун **фаъилун** фоъилотун фаъилун*¹³⁴ (таъкид бизники – Д.Ю.)

Бобур Салмон Соважийнинг ушбу байтида мисранинг охирига хос деб қаралаётган икки зиҳоф: *қаср* ва *ҳазф* зиҳофлари мисра ўртасида: *фаъилон* ва *фаъилун* тармоқ рукнлари тарзида қўлланилаётганлигини айтади¹³⁵.

Темурийлар даври арузга доир рисолаларда зиҳофлар миқдори ва талқинида фарқлар кузатилади. “Фунун ул-балоғ”да аввал зиҳофларнинг умумий таърифи (35 зиҳоф), кейин ҳар бир рукнга мансуб зиҳоф тавсифи келтирилган. “Рисолаи аруз”да ҳам, “Мезон ул-авзон”да ҳам фақат 5 та аслий рукнларга мансуб 32 та зиҳофлар таърифи берилади. Атоуллоҳ Ҳусайний 39 (хармнинг лақаблари билан қўшиб ҳисоблаганда 47) та зиҳофни изоҳлар экан, уларни араб арузига хос бўлган (28 та), ажам арузига хос бўлган (11 та) зиҳофларга ажратади. “Арузи Сайфий”да зиҳофларга бағишланган маҳсус фасл йўқ: Сайфий баҳрлар ва вазнларни тушунтириш асносида 18 та зиҳофга

¹³³ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 12.

¹³⁴ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 21.

¹³⁵ Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қаранг: Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 33-34.

тўхталиб ўтади. Бобур аввал 44 та зиҳфнинг пайдо бўлиш усуллариини тушунтиради, кейин ҳар бир аслий рукнга мос зиҳф ва фуруъларнинг номларини келтириб ўтади. У зиҳфларнинг муфрад ёки мураккаб бўлишини таъкидлайди: “Билгилким, ҳар тағайюрким усулға кирар, ани зиҳф дерлар. Ул рукни муғаййарни музоҳафу фуруъ дерлар. Бу тағайюр ё муфрад бўлур, ё мураккаб. Муфрад улдурким, бир рукнда бир навъ тағайюрдин кўпрак воқий бўлмағай. Мураккаб улдурким, бир навъдин зиёда бўлғай”¹³⁶.

Биз Бобурнинг ушбу таснифини янада тўлдирган ҳолда зиҳфларни улардаги ўзгаришлар асосида учга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз¹³⁷:

1. Муфрад зиҳфлар – фақат бир амал билан ўзгаришга учрайдиган зиҳфлар. Буларга *қабз, қаср, ҳазф, салм, қатъ, ҳабн, кафф, харм, ҳазаз, ташъис, тасбиғ, тазйил, тайй, асб, тарфил, измор, вақф, кашф, ссалм, жабб, рафъ, жазм, ғазб* киради¹³⁸.

2. Мураккаб зиҳфлар – икки амал билан ўзгаришга учрайдиган зиҳфлар. Буларга *сарм, харб, шатр, ҳажф (жаҳф), шакл, кабл, ҳабл, ақл, нақс, қатф, ҳазл, вақс, ҳатм, батр, рабъ, тахлиъ, жадаъ, қасм* киради.

3. Ўта мураккаб зиҳфлар – уч амал билан ўзгаришга учрайдиган зиҳфлар. Бундай зиҳфлар мураккаб зиҳфнинг муфрад зиҳф билан бирикувидан ҳосил бўлади. Буларга *залал, жамм, наҳр, ақс* киради.

Қиёслашимиз асосида бу давр рисоаларида жами 23 та муфрад зиҳф борлиги маълум бўлди¹³⁹. Ушбу зиҳфларни шартли равишда яна икки гуруҳга ажратиш мумкин:

¹³⁶ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 19.

¹³⁷ А.Жаъфар ўз тадқиқотида зиҳфларни бир неча йўл билан тасниф қилиш мумкинлигини таъкидлар экан, озарбайжон арузига доир зиҳфларни уч гуруҳга бўлиб таснифлайди: 1) содда зиҳфлар; 2) ёндош зиҳфлар ва 3) мураккаб зиҳфлар. Ушбу таснифда бир оз ноаниқлик бор. Биринчидан, ёндош зиҳфлар Тусий ёки Бобур таснифидаги мураккаб зиҳфларнинг ўзидир. Иккинчидан, А.Жаъфар *мураккаб зиҳф* атамаси остида келтираётгани ўзгаришлар зиҳфларни эмас, балки фуруъ (тармоқ рукн)ларни билдиради (Чәфәр Ә. Өрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу. – Бақы: Елм, 1977. – Б. 109-112). Уларни бир-биридан фарклаш лозим. Замонавий арузшуносликда бундай чалкашлик айрим ўринларда тожик арузшуноси У.Тоировда ҳам кузатилади (қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991).

¹³⁸ Зиҳфлар кетма-кетлиги “Фунун ул-балогъ”даги тартиб асосида берилди.

¹³⁹ Бобур муфрад зиҳфларнинг сонини 21 та деб кўрсатади, унинг рисоласида *тахлиъ* зиҳфи келтирилмаган.

- 1) мисралар боши ва ўртасида қўлланиладиган зиҳофлар;
- 2) мисра охирида қўлланиладиган зиҳофлар.

Биринчи гуруҳга *қабз, хабн, кафф, харм, ташъис, тайй, асб, измор, ссалм, рафъ, жазм, газб* каби зиҳофлар киради. Дастлаб ушбу зиҳофларни улар ҳосил қиладиган фуруълари билан бирга қиёсий аспектда кўриб чиқамиз.

Қабз (*панжа орасига олиш, қисиш*) – мафойилун ($V - - -$) ва фаувлун ($V - -$) аслий рукнларидан бешинчи сокин ҳарфни олиб ташлаш; замонавий арузшуносликда мафойилун рукнидан “йо” ҳарфини ҳамда фаувлун рукнидан “нун” ҳарфини ташлаб юбориш бўлиб, натижада мафойилун ($V - -$)дан *мафоилун* ($V - V -$), фаувлун ($V - -$)дан *фаувлу* ($V - V$) қолади:

а) *мафойилун* ($V - - -$) → *мафоилун* ($V - V -$);

б) *фаувлун* ($V - -$) → ($V - V$).

Ҳосил қилинган фуруъ *мақбуз* деб аталади. Ушбу зиҳоф *ҳазаж, мутақориб, қариб, музориъ* ва *мушокил* баҳрларининг ясалишида иштирок этади. Мазкур зиҳоф номи биз тадқиқ этаётган барча манбаларда айнан келтирилиб, барча арузшунослар бир овоздан қабз мафойилун ва фаувлун аслий рукнига тегишли эканлигини таъкидлайдилар.

Хабн (*этакни қирқиш ёки йиғиш*) – фоилотун ($- V - -$), фоилун ($- V -$), мустафъилун ($- - V -$), мафъувлоту ($- V -$) аслий рукнларидаги сабаби хафифнинг сокин ҳарфини ташлаб юбориш ёки замонавий арузшуносликда асл рукнлардаги биринчи чўзиқ ҳижони қисқартириш. Бунда қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

а) *фоилотун* ($- V - -$) → *фаилотун* ($V V - -$);

б) *фоилун* ($- V -$) → *фаилун* ($V V -$);

в) *мустафъилун* ($- - V -$) → *мутафъилун* ($V - V -$) = *мафоилун* ($V - V -$);

г) *мафъувлоту* ($- - - V$) → *маувлоту* ($V - - V$) = *мафойилу* ($V - - V$).

Хабн зиҳофи орқали ҳосил бўлган тармоқ рукн *махбун* деб аталади. Ушбу зиҳоф *рамал, ражаз, мужтасс, мутадорик, жадид, хафиф, мунсариҳ* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. “Фунун ул-балоға” ва “Аруз

рисоласи”нинг муаллифи ушбу зиҳофни юқорида келтирилган барча аслий рукнларга боғлиқ ҳолда талқин қиладилар, Жомий ва Навоийнинг рисоаларида эса фоилун аслий рукнининг зиҳофлари кўрсатилмаганлиги учун хаён зиҳофининг фоилотун, мустафьилун, мафъувлоту аслий рукнларига хос кўринишлари айтиб ўтилади. “Бадойиъ ус-санойиъ”да эса хаён зиҳофи мафъувлоту рукнидан ташқари, қолган уч аслий рукнга тегишли эканлиги таъкидланади. “Арузи Сайфий”да ушбу зиҳоф *ражаз, рамал, мужтасс, жади́д* баҳрларига боғлиқ ҳолда эслаб ўтилади.

Кафф (*туянинг товонини кесмоқ, қайтармоқ*) – мафойилун ($V - - -$), фоилотун ($- V - -$) ва мустафьилун ($- - V -$) аслий рукнларидаги еттинчи сокин ҳарфни ёки сўнгги сабаби хафифнинг охирги ҳарфини олиб ташлаш, замонавий арузшуносликда асл рукнлардаги сўнгги ундош ҳарф “н”ни ташлаб юбориш ёки сўнгги чўзиқ хижони қисқа хижога айлантириш. Натижада мафойилу ($V - - V$), фоилоту ($- V - V$) ва мустафьилу ($- - VV$) рукнлари қолади ва уларни *макфуф* деб атайдилар:

а) *мафойилун* ($V - - -$) → *мафойилу* ($V - - V$);

б) *фоилотун* ($- V - -$) → *фоилоту* ($- V - V$);

в) *мустафьилун* ($- - V -$) → *мустафьилу* ($- - VV$)

Ушбу зиҳоф *ҳазаж, рамал, қариб, музориъ* ва *мушокил* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. “Фунун ул-балоға” ва “Аруз рисоласи”да ушбу зиҳофнинг мафойилун, фоилотун, мустафьилун аслий рукнларига ҳослиги таъкидланса, “Бадойиъ ус-санойиъ”да фақат мафойилун ва мустафьилун рукнларидан келиб чиқиши айтилади, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ушбу зиҳофни мафойилун ва фоилотун рукнлари билан боғлиқ ҳолда эслаб ўтадилар, Сайфий *кафф*ни фуруъи билан бирга *Ҳазаж, Рамал, Қариб, Музориъ, Мушокил* баҳрларини таҳлил қилиш асносида келтириб ўтади.

Харм (*бурунни кесиш*) – мафойилун ($V - - -$) аслий рукнининг аввалида келган ватади мажмуъдан биринчи мутаҳаррик ҳарфни олиб ташлаш ёки

мафойилун ($V - - -$) рукнидаги “*ма*”ни ташлаб юбориш, шунда “*фойилун*” ($- - -$) қолади, унинг ўрнига *мафъувлун* ($- - -$) қўйилади:

мафойилун ($V - - -$) $\rightarrow$ *фойилун*” ($- - -$) = *мафъувлун* ($- - -$).

Вужудга келган тармоқ рукн *ахрам* деб аталади. Мазкур зиҳоф *ҳазаж* (кўпроқ рубоий вазнлари таркибида), *қариб ва музориъ* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Ушбу зиҳоф номи деярли барча манбаларда мафойилун аслий рукни билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган¹⁴⁰. Атоуллоҳ Хусайний харм зиҳофи таркибига моҳиятан ўхшаш бўлган 9 та фуруъ (аслам, асрам, аъзаб, ақсам, ажамм, аъқас, ахрам, аштар, ахраб)ни киритади¹⁴¹.

Ташъис (*сочилиш, пароканда бўлиш*) – фойлотун ($-V - -$) аслий рукнидаги ватади мажмуънинг бир ҳаракатли ҳарфини олиб ташлаш, замонавий арузшуносликда фойлотун ($-V - -$)даги қисқа ҳижо “*и*” (V) ни ташлаб юбориш, натижада фолотун ($- - -$) қолади ва уни ўзига тенг мафъувлун билан алмаштирадилар:

фойлотун ($-V - -$) $\rightarrow$ *фолотун* ($- - -$) = *мафъувлун* ($- - -$).

Ҳосил қилинган рукн *мушаъас* деб аталади. Ташъис *Рамал, Мужтасс* ва *Хафиф* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Ушбу зиҳоф номи “Арузи Сайфий”дан бошқа барча манбаларда айнан келтирилган¹⁴². Атоуллоҳ Хусайний мазкур зиҳофнинг мисра охирига ҳослигини таъкидлайди. У арузшунослар ташъиснинг “хафиф ва мужтасс баҳрларидан ўзгасида бўлмас дебтурлар” деб ёзар экан, Шамс Қайс Розий ва Насируддин Тусий рисоаларига ишора қилади. Бобурнинг рисоласида эса мушаъас тармоғи ҳам рамал баҳри таркибидаги, ҳам мисра ўртасида (ҳашв)дан ўрин олган иккита

¹⁴⁰ “Фунун ул-балоға”да харм зиҳофи мафойилатун аслий рукнига ҳам ҳослиги, ундан ҳосил бўлган фуруъ *ақсам* деб аталиши билан боғлиқ янглиш маълумот келтирилади. Бизнингча, котиб бу ўринда қўлёзмани кўчириш пайтида *қасм* зиҳофини *харм* билан адаштириб юборган бўлса керак. Қаранг: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 85 а.

¹⁴¹ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 17.

¹⁴² Юқорида таъкидлаганимиздек, “Арузи Сайфий”да 18 та зиҳоф номи келтирилган бўлиб, улар ҳам алоҳида фаслда эмас, балки баҳр ва вазнлар билан боғлиқ ўринда тилга олинган. Сайфий баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *ташъис* зиҳофи билан ясалувчи вазнни келтирмаганлиги учун ушбу зиҳофни эслаб ўтмаган.

вазн (*Рамали мусаммани макфуфи мушаъас* (бир рукн макфуф, бир рукн мушаъас) ва *Рамали мусаммани машкули мушаъас* (бир рукн машкул, бир рукн мушаъас))¹⁴³ таркибида келтирилган. Асос сифатида иккинчи вазнга мисол келтирамыз¹⁴⁴:

Қани сенча дилдоре, қани сенча дилдода,

*Қани сен киби саркаш, қани мендек афтода*¹⁴⁵

Фаъилоту **мафъувлун** фаъилоту мафъувлун (таъкид бизники).

Шунингдек, мушаъас тармоғининг мисра ўртасида келишига эпик шеърятда Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достонидаги баъзи мисралар ҳам далолат қилади:

Беш ёғоч йўлдур бу манзилдин...

Фоилотун **мафъувлун** фаълун

*Халқ қонидин рангин ул ҳам...*¹⁴⁶

Фоилотун **мафъувлун** фаълун.

Юқоридаги ҳолатлар мушаъас тармоғи туркий шеърятда форсий шеърятдан фарқли равишда кенгроқ имкониятга эга ҳолда қўлланилганлигини кўрсатади.

Тайй (*йигиш, тугатиш*) – мустафълун (– – V –) ва мафъувлоту (– – – V) аслий рукнларидан “ф” сокин ҳарфини ташлаб юбориш, натижада мустафълун (–VV –) ва маъулоту (–V–V) қолади. Уларни ўзига тенг муфтаилун (–VV–) ва фоилоту (–V–V) билан алмаштирадилар:

а) *мустафълун* (– – V–) → мустафълун (–VV–) = *муфтаилун* (–VV–);

б) *мафъувлоту* (– – – V) → маъулоту (–V–VV) = *фоилоту* (–V–V).

¹⁴³ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 72-73.

¹⁴⁴ Ишнинг ҳажмидан келиб чиқиб, зиҳофлар билан боғлиқ ҳолатда фақат баъзи мунозарали ўринлардагина байтлардан мисол келтирилади.

¹⁴⁵ “Аруз рисоласи” (“Мухтасар”) да “мендек афтода” жумласи “менингдек уфтода” тарзида келтирилган ва бўғиннинг ортиқчалиги сабаб вазн бузилишига йўл қўйилган. Бизнингча, бу котибнинг хатоси бўлса керак, чунки асар факсимилесида ҳам ушбу жумла шу шаклда келади (Қаранг: Бобир Заҳириддин. Юқоридаги манба. – Б.73, 61 б).

¹⁴⁶ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Э.Шодиев. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 195.

Тайй зихофи орқали ҳосил бўладиган рукнлар *матвий* деб аталади ва асосан *ражсаз*, *сарий*, *мунсариҳ* ва *муқтазаб* баҳрлари таркибида иштирок этади. Ушбу зихоф барча манбаларда айнан келтирилган.

Асб (*кесиш учун дарахт шохларини йиғиш ёки огизнинг қуриши*) – мафоилатун (V– VV –) рукнидаги сабаби сақилнинг иккинчи ҳарфини сокин қилиш. Бошқача айтганда, мафоилатундаги “лом”дан кейин келувчи ҳаракат (“а”)ни ташлаб юбориш. Натижада мафоилтун қолади ва уни ўзига тенг мафойилун (V– – –) билан алмаштирадилар:

мафоилатун (V– VV –) → мафоилтун (V– – –) = мафойилун (V– – –).

Ҳосил бўлган рукн *маъсуб* деб аталади ва фақат *вофир* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зихоф номи “Арузи Сайфий”, “Мезон ул-авзон”, “Рисолаи аруз”да келтирилмайди¹⁴⁷. “Фунун ул-балоға” муаллифи байтни тўлиқ ушбу зихоф асосида битсалар, ҳазаж баҳрининг солими келиб чиқишини айтади¹⁴⁸. Дарҳақиқат, *Вофири мусаммани маъсуб* (мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун) вазни *Ҳазажи мусаммани солим* (мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун) вазнига моҳиятан тенгдир¹⁴⁹.

Измор (*отни оздириш*) – мутафоилун (VV – V – –) аслий рукнидаги сабаби сақилнинг иккинчи мутаҳаррик ҳарфини сокин қилиш, бошқача

¹⁴⁷ Сайфий баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *асб* зихофи билан ясалувчи вазни келтирмаганлиги учун, Жомий ва Навоийлар эса фақат форсий ва туркий арузда қўлланилган 5 аслий рукнгагина тўхталиб ўтганлари учун ушбу зихофни эслаб ўтмаганлар.

¹⁴⁸ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 118 б.

¹⁴⁹ А.Жаъфар бу каби ҳолатларнинг, яъни баъзан аслий рукннинг тармоқ рукнга тенг келиш ҳолатларини арузнинг нуқсонларидан бири деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ана шу нуқсон сабаб муайян бир шеърнинг вазнини аниқлашда чалкашлик келиб чиқиши мумкин. Масалан, Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин” достони вазни *Ҳазажи мусаддаси маҳзуф* бўлиб, уни баъзи арузшунослар *Вофири мусадаси маъсуби мақтуф* деб белгилайдилар. Бу фикр бир қарашда асослидай туюлади. Лекин айни пайтда айнан шу ҳодиса аруз тизимининг миллийлик касб этишига сабаб бўлади. Чунки шу мисол воситасида ёндашадиган бўлсак, *вофир* баҳри аруб арузига хос бўлиб, форсий ва туркий шеърят учун номатбуъ баҳр ҳисобланади ва деярли қўлланилмайди. Демак, ўз-ўзидан форсий ёки туркий арузшунос Низомий достони вазнини *вофирга* хос деб эмас, балки *ҳазаж* баҳрида деб ҳисоблайди, бинобарин, *ҳазаж* баҳри форсий шеърятнинг етакчи баҳридир. Худди шунингдек, Бобурнинг рисоласида келтирилган

Ғофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ганимат тут,

Вақти айш эрур боқий, ол чоғир, кетур, бот тут

байти *Муқтазаб* баҳрининг бир рукн матвий, бир рукн мақтуъ вазнига ҳам мос келиши айтиб ўтилади. Лекин Бобур “бу вазни ҳазаж баҳридин тутулса муносибтур, не учунким, солимидин бор” деб таъкидлар экан, ушбу байтнинг вазни *Ҳазажи мусамман*, бир рукн аштар, бир рукн солимда эканлигига ишора қилади (Бобир Захириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 110). Демак, кўринадики, бу байтни *муқтазаб* баҳрида эмас, балки *ҳазаж*да битилган деб ҳисоблаймиз. Шу ўринда *муқтазаб* баҳри туркий шеърятга хос бўлмаган баҳр эканлигини ҳам таъкидлаб ўтмоқчимиз (Бу ҳақда қаранг: Диссертация, *Муқтазаб*, 3-боб).

айтганда, мутафоилундаги иккинчи унли ҳарфни ташлаб юбориш. Натижада мутфоилун қолади ва уни ўзига тенг мустафъилун билан алмаштирадилар:

$$\text{мутафоилун } (VV - V - -) \rightarrow \text{мутфоилун } (- - V -) = \text{мустафъилун } (- - V -).$$

Ҳосил бўлган рукн *музмар* деб аталади ва фақат *Комил* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зихоф номи ҳам “Арузи Сайфий”, “Мезон ул-авзон”, “Рисолаи аруз”да келтирилмайди¹⁵⁰. “Фунун ул-балоға” муаллифи худди маъсуб фуруъида бўлгани каби бу ўринда ҳам байтни тўлиқ музмар тармоғи асосида битсалар, *ражаз* баҳрининг солими келиб чиқишини айтади¹⁵¹. Дарҳақиқат, *Комили мусаммани музмар* (мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун) вазни *Ражази мусаммани солим* (мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун) вазнига моҳиятан тенгдир.

Салм (تلم) (*бузилиш, нуқсон етиши*) – фаувлун ($V - -$) асл рукнидан биринчи ҳижо “фа” (V)ни ташлаб юбориш. Натижада “увлун” ($- -$) қолади ва уни ўзига тенг фаълун ($- -$) билан алмаштирадилар:

$$\text{фаувлун } (V - -) \rightarrow \text{увлун } (- -) = \text{фаълун } (- -).$$

Ҳосил бўлган рукн *аслам* деб аталади ва фақат *мутақориб* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зихоф номи деярли барча манбаларда айнан келтирилган¹⁵². Фақат Атоуллоҳ Ҳусайний салмни *харм* зихофи таркибида келтириб, фаувлун аслий рукнидан “фа”ни тушириш ҳисобига аслам пайдо бўлишини айтади¹⁵³.

Рафъ (*кўтариш, бартараф қилиш*) – мустафъилун ($- - V -$) ва мафъувлоту ($- - - V$) аслий рукнларидан биринчи сабаби хафиф ($-$), яъни дастлабки чўзиқ ҳижони ташлаб юбориш. Натижада, мустафъилундан “тафъилун” ва мафъувлоту ($- - - V$) дан “ъувлоту” қолади ва уларни ўзига тенг бўлган фоилун ($- V -$) ва мафъулу ($- - V$) билан алмаштирадилар:

¹⁵¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 119 б.

¹⁵² Шамс Қайс Розийнинг фикрича, ушбу зихоф аҷам шеърятини учун хос эмас.

¹⁵³ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 17.

а) *мустафйилун* (– – V –) → тафъилун = *фоилун* (– V –);

б) *мафъувлоту* (– – – V) → ъулоту = *мафъувлу* (– – V).

Ушбу рукнлар вазн таркибида *марфуъ* деб аталади ва асосан *ражаз*, *мунсариҳ*, *мужтасс* ва *муқтазаб* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Рафъ зиҳофи “Фунун ул-балоға” ва “Арузи Сайфий” да келтирилмайди.

Жазм (*кесиб ташлаш*) – мафоийлун (V – – –) аслий рукнидан ватади мажмуънинг аввалги мутаҳаррик ҳарфини олиб ташлаш; бошқача айтганда, мафоийлун (V – – –) рукнидаги “ма”ни ташлаб юбориш, шунда “*фоийлун*” (– – –) қолади. Унинг ўрнига *мафъувлун* (– – –) қўйилади:

мафоийлун (V – – –) → *фоийлун* (– – –) = *мафъувлун* (– – –).

Вужудга келган тармоқ рукн *ажзам* деб аталади¹⁵⁴. Ушбу зиҳоф бу даврдаги Бобур рисоласидан бошқа манбаларда келтирилмайди¹⁵⁵.

Ғазб ёки **‘азб** (*шохни синдириш*) – мафоилатун (V – VV –) аслий рукнида *харм* қоидасининг келиши, яъни мафоилатуннинг биринчи ҳаракатли ҳарфини олиб ташлаш; бошқача айтганда, мафоилатун (V – VV –) рукнидаги биринчи қисқа ҳижони ташлаб юбориш, натижада *фоиълатун* (– VV –) қолади, уни ўзига тенг *муфтаилун* (– VV –) билан алмаштирадilar:

мафоилатун (V – VV –) → *фоилатун* (– VV –) = *муфтаилун* (– VV –)

Ҳосил бўлган рукн *аззаб* деб аталади ва *Вофир* баҳри таркибидагина қўлланилади. Ушбу зиҳоф Бобурнинг “Аруз рисоласи” да мустақил зиҳоф тарзида¹⁵⁶, Атоуллоҳ Ҳусайнийда *харм* зиҳофи таркибида келтирилган¹⁵⁷.

Муфрад зиҳофларнинг иккинчи гуруҳи *қаср*, *ҳазф*, *салм*, *қатъ*, *ҳазаз*, *тасбиғ*, *тазийл*, *тарфил*, *вақф*, *кашф*, *жабб* каби зиҳофларлан иборат бўлиб,

¹⁵⁴ Бобурнинг рисоласида бу зиҳоф билан боғлиқ чалкашлик бор. “Аруз рисоласи” да келтирилган ва мафоийлун аслий рукнидан ясалади деб айтилаётган *жазм* зиҳофи айнан шу рукнга хос *аҳрам* зиҳофи билан бир хилдир. Биз манбаларимиз доирасида жазм зиҳофи келтирилган бошқа бирор рисолаи учратмадик. Бизнингча, Бобурнинг “Аруз рисоласи” да *харм* зиҳофи янглиш тарзда “жазм” шаклида келтирилган бўлса керак. Қўлёзма факсимилесида котиб томонидан бу сўз бир ўринда *харм*, бир ўринда *жазм* тарзида ёзилган. Афсуски, бу масалага А.Шчербак ҳам, С.Ҳасанов ҳам муносабат билдириб ўтмаганлар.

¹⁵⁵ Р.Мусулмонкулов янглиш тарзда ушбу зиҳофни Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида келтирилган деб ҳисоблайди (Бу ҳақда қаранг: Мусулманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика. (X-XV вв.). - М.: Наука, 1989. – С. 90).

¹⁵⁶ Ушбу зиҳоф Бобурнинг рисоласида муфрад зиҳофга ҳам, мураккаб зиҳофга ҳам киритилмаган. Эҳтимол, Бобур уни *харм* зиҳофи билан ўхшашлиги учун алоҳида тасниф қилмагандир.

¹⁵⁷ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 17.

асосан мисра охирида, яъни аруз ва зарбда қўлланилади. Юқорида таъкидланганидек, Бобур уларнинг баъзилари хусусан, *ҳазф*, *қаср*, *вақф*, *масбиғ* кабилар мисра ўртаси (ҳашв)да ҳам қўлланилиши мумкинлигини айтади, лекин бу ҳолат одатий ва доимий бўлмасдан, айрим ўринлардагина истисно тариқасида келгани учун биз уларни мисра охирида қўлланувчи зиҳофлар гуруҳида кўриб чиқамиз.

Қаср (*қисқартириши*) – аслий рукнлардаги сўнгги сабаби хафифнинг сокинини ташлаб юбориш, қолган мутаҳаррик (*ҳаракатли*) ҳарфни эса сокин (*ҳаракатсиз*) қилиш. Яъни мафойилун ($V - - -$), фоилотун ($-V - -$) ҳамда фаувлун ($V - -$) рукнларининг охиридан “ун”ни ташлаб юбориш, шунда мафойил ($V - \sim$), фоилот ($- V -$) (уни арузшуносликда фоилон деб аташ қабул қилинган) ва фаувл ($V \sim$) қолади ва бу фуруъ *мақсур* деб аталади:

- а) *мафойилун* ($V - - -$) → мафойил ($V - \sim$);
- б) *фоилотун* ($-V - -$) → фоилот ($-V \sim$) = *фоилон* ($- V \sim$);
- в) *фаувлун* ($V - -$) → фаувл ($V \sim$).

Ушбу зиҳоф *ҳазаж*, *рамал*, *мутақориб*, *қариб*, *музориъ* ва *мушокил* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Мазкур зиҳоф барча манбаларда айнан келтирилган.

Ҳазф (*ташлаш*, *ташқари қилиш*) – мафойилун ($V - - -$), фоилотун ($- V - -$), фаувлун ($V - -$) аслий рукнларининг охиридан сабаби хафифни олиб ташлаш. Замонавий арузшуносликда аслий рукндан сўнгги чўзиқ ҳижони ташлаб юборишни билдиради. Бунда зиҳофлар қуйидаги кўринишда ҳосил бўлади:

- а) *мафойилун* ($V - - -$) → мафойил ($V - -$) = *фаувлун* ($V - -$);
- б) *фоилотун* ($-V - -$) → фоило ($-V -$) = *фоилун* ($- V -$);
- в) *фаувлун* ($V - -$) → фаув ($V -$) = *фаал* ($V -$).

Вужудга келган фуруъ *маҳзүф* деб аталади. Ҳазф зиҳофи *ҳазаж*, *рамал*, *мутақориб*, *музориъ*, *мушокил*, *тавил*, *мадид* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Ушбу зиҳоф ҳам барча манбаларда айнан келтирилган.

Ссалм¹⁵⁸ (**صلم**) (*қулоқни кесиш*) – мафъувлоту (– – – V) аслий рукнидан ватади мафрук (– V)ни, бошқача айтганда, сўнгги икки ҳижони ташлаб юбориш¹⁵⁹. Натижада “мафъув” (– –) қолади ва уни ўзига тенг фаълун (– –) билан алмаштирадилар:

мафъувлоту (– – – V) → мафъув (– –) = *фаълун* (– –).

Ҳосил бўлган рукн *асслам* деб аталади ва асосан *сарих*, *мунсарих* ҳамда *муқтазаб* бахрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Ушбу зихоф номи “Арузи Сайфий”дан бошқа барча рисолаларда айнан келтирилган¹⁶⁰. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *ссалм* зихофи қатнашган байтга мисол:

Гар бикуший в-ар накуший моро,

– V V – | – V V – | – –

Муфтаилун муфтаилун **фаълун** (таъкид бизники)

Нест гам, аз сар накуший ёро.

– V V – | – V V – | – –

(*Таржимаси*:

Ўлдурубон, тиргузубон ҳар дам,

*Мен била не қилса қилар, йўқ гам)*¹⁶¹.

Қатъ (*кесиш*) – фоилотун (–V – –) аслий рукнидаги сўнгги сабаби хафиф (–) “тун”ни ташлаб юбориш, натижада “фоило” (–V–) қолади, ушбу қолган рукн ҳамда фоилун (–V–), мустафъилун (– –V –) ва мутафоилун (VV– V–) асл рукнларидаги ватади мажмуънинг сокин ҳарфни ташлаб юбориш ва унинг ёнидаги ҳарфни сокин қилиш, бошқача айтганда, ушбу аслий

¹⁵⁸ Ушбу зихофни “со” ҳарфи билан ёзиладиган *салм* зихофидан фарқлаш учун С.Ҳасанов қўллаган имлодан фойдаландик (Қаранг: Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 29).

¹⁵⁹ А.Жаъфарнинг фикрига кўра, *ссалм* мафъувлоту эмас, балки фоилотун аслий рукнининг зихофи бўлиб, *ҳазф* ва *қатъ* зихофларининг бирикувидан ҳосил бўлади, бошқача айтганда, икки ўзгаришга учраган (ёндаш) зихоф ҳисобланади. Лекин Насируддин Тусийда ҳам, Бобурнинг рисоласида ҳам *ссалм* зихофи муфрад зихофлар сирасига киритилиб, аслий рукн охиридаги ватади мафрукни олиб ташлаш ҳисобига вужудга келиши айтилади. Жомий ва Навоий ҳам бу ўзгариш ватади мафрукда содир бўлишини айтадилар. Бизнингча ҳам, шу қараш тўғридир.

¹⁶⁰ Сайфий бахрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *ссалм* зихофи билан ясалувчи вазнни келтирмаганлиги учун ушбу зихофни эслаб ўтмаган.

¹⁶¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изохлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 64-65.

рукнлардаги “н” ҳарфини ташлаб юбориб, ундан олдин келган “л”ни сокин ҳарфга айлантириш. Бунда қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

а) *фоилотун* (–V–) → *фоило* (–V–) = *фоилун* (–V–) → *фоил* (–) = *фаълун* (–);

б) *фоилун* (–V–) → *фоил* (–) = *фаълун* (–);

в) *мустафъилун* (– – V–) → *мустафъил* (– –) = *мафъувлун* (– –);

г) *мутафоилун* (VV– V–) → *мутафоил* (VV–) = *фаилотун* (VV–).

Ҳосил бўлган тармоқ *рукн мақтуъ* деб юритилади ва кўпроқ *рамал*, *ражас*, *мужтасс*, *комил*, *мутадорик*, *сарий* каби баҳрларни ҳосил қилишда иштирок этади. Мазкур зихофга муносабатда темурийлар даври арузшунослигида фарқлар кузатилади. “Фунун ул-балоғ” ва “Аруз рисоласи”нинг муаллифи бу зихоф фақат *фоилун*, *мустафъилун* ва *мутафоилун* аслий *рукн*ларига хос эканлигини таъкидлайдилар, Жомий ва Навоийлар эса ушбу аслий *рукн*лар ёнига *фоилотун*ни ҳам қўшадилар, Навоий бу зихофни баъзилар *ссалм* ҳам дейишларини айтади. Атоуллоҳ Хусайний уни, асосан, *мустафъилун* *рукни* билан боғлиқ ҳолда эслаб ўтади ва *қатъ*нинг мисра охирига ҳослигини таъкидлайди¹⁶². *Қатъ* зихофи *рамал* баҳри таркибида қатнашган байтга “Мезон ул-авзон”дан мисол:

Олам ичра манга ул ҳури малаксиймо бас,

Бу қачон бўлса муяссар, қадаҳи саҳбо бас.

*Фоилотун фаилотун фаилотун фаълун*¹⁶³.

Ҳазаз¹⁶⁴ (*думни кесиш, қисқартириш*) – *мустафъилун*, *фоилун* ва *мутафоилун* аслий *рукн*ларидан бир ватади мажмуъ (V –), яъни бир қисқа ва бир чўзиқ ҳижони ташлаб юбориш¹⁶⁵. Натижада *мустафъилун*дан “*мустаф*” (–), *фоилун*дан “*фо*” (–), *мутафоилун*дан “*мутафо*” (V V –) қолади.

¹⁶² Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 14.

¹⁶³ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 558.

¹⁶⁴ Бадойиъ ус-санойиъ” нашрида бу зихоф номи “ҳазаж” тарзида янглиш келтирилган (Қаранг: Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 15).

¹⁶⁵ А.Жаъфар ушбу зихоф мафъувлоту аслий *рукни*дан ҳам ҳосил бўлади, деган янглиш маълумотни келтиради. Бу ўринда гап ватади мажмуъни қисқартириш ҳақида бормоқда, мафъувлоту *рукни* эса ватади мажмуъдан эмас, балки ватади мафруқдан таркиб топади.

“Мустаф”ни ўзига тенг фаълун, “фо”ни фаъ ва “мутафо”ни файлун билан алмаштирадилар:

а) *мустафъилун* (– – V –) → мустаф (– –) = *фаълун* (– –);

б) *фоилун* (– V –) → фо (–) = *фаъ* (–);

в) *мутафоилун* (V V – V –) → мутафо (V V) = *файлун* (V V).

Ҳосил бўлган рукнларни *аҳазз* деб атайдилар. Ушбу рукнлар *ражаз*, *мутадорик*, *мунсариҳ* ва *комил* баҳри вазнларини ҳосил қилишда иштирок этади. Темурийлар даври арузшунослигида ушбу зиҳофга муносабатда ҳам фарқлар кузатилади. “Фунун ул-балоға”да *ҳазаз* мутафоилун аслий рукни билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади¹⁶⁶, мустафъилун ва фоилун аслий рукнларининг зиҳофи сифатида келтирилмайди, Жомий ва Навоийнинг рисолаларида эса фоилун ва мутафоилун аслий рукнларининг зиҳофлари кўрсатилмаганлиги учун ушбу зиҳофнинг фақат мустафъилунга хослиги айтилади. “Бадойиъ ус-санойиъ”да *ҳазаз* мутафоилун аслий рукнининг зиҳофи эканлиги таъкидланиб, унинг мисра охирига хослигига урғу қаратилади. “Арузи Сайфий”да мазкур зиҳоф келтирилмаган¹⁶⁷. Фақат Бобургина “Аруз рисоласи”да ҳазазни юқорида келтирилган барча аслий рукнларга боғлиқ ҳолда талқин қилади ва арузшунослар уни мисранинг охирига хос ўн бир зиҳофга киритишларини айтади¹⁶⁸.

Тасбиғ (*тўлдириш*) – фоилотун (–V– –), мафойилун (V – – –) ва фаувлун (V– –) аслий рукнларининг сўнгги сабаби хафифи (сўнгги чўзиқ ҳижо)ни “*алиф*” (о) билан тўлдириш. Натижада фоилотун (–V– –)дан фоилотон (–V– ~) (уни ўзига тенг фоилийён (–V– ~) билан алмаштирадилар), мафойилундан мафойилон (V – – ~), фаувлун (V – –)дан фаувлон (V – ~) ҳосил бўлади. Бу рукнлар вазн таркибида *мусаббағ* деб аталади. Ушбу зиҳоф

¹⁶⁶ Шайх Аҳмад Тарозий *ҳазаз* зиҳофини янглиш тарзда мафойилун аслий рукнига ҳам тегишли деб ҳисоблайди (Қаранг: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма. – С. 82 б). Луғавий маъноси “думни кесиш” бўлган *ҳазаз* мафойилундан ясалиши учун унинг сўнгги ҳижолари қисқариши керак, лекин мафойилунда сўнгги ҳижолаар ватади мажмуъ эмас, балки иккита енгил сабабдан иборат.

¹⁶⁷ Сайфий баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *ҳазаз* зиҳофи билан ясалувчи вазнни келтирмаганлиги учун ушбу зиҳофни эслаб ўтмаган.

¹⁶⁸ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б.21-22.

рамал, ҳазаж, мутақориб, музориъ, мужтасс, тавил, мадид баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Тасбиғ ушбу давр манбаларида айнан келтирилган бўлса-да¹⁶⁹, “Рисолаи аруз” ва “Мезон ул-авзон”да фақат фоилотун аслий рукни билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган, мафойилун ва фаувлун аслий рукнларида ушбу зиҳоф номи келтирилмайди, “Бадойиъ ус-санойиъ”да тасбиғнинг мисра охирида келиши ва бошқа номлар билан ҳам аталиши таъкидланади: “... баъзилар буни **ташбиъ** деб атарлар, **исбоғ** ҳам дерлар ва баъзилар олдинғисига қиёсан **ишбоъ** дерлар”¹⁷⁰.

Тазйил ёки **изола** (*этакни узун қилиш*) – мустафьилун (– – V –), фоилун (– V –) ва мутафоилун (V V – V –) асл рукнларидаги сўнгги жузв – ватади мажмуъга бир “алиф” (о)ни қўшиб узайтириш, бошқача айтганда, ушбу рукнлардаги сўнгги чўзиқ хижони ўта чўзиқ хижога айланттириш. Натижада, мустафьилун мустафьилонга, фоилун фоилонга, мутафоилун мутафоилонга айланади. Ҳосил қилинган тармоқ рукн *музол* деб аталиб, асосан мисра охирида келади ва *ражжаз*, *мутадорик* ҳамда *комил* баҳрлари таркибида иштирок этади. Ушбу зиҳоф “Фунун-ул балоға”дан ташқари барча манбаларда **изола** тарзида келтирилган. “Рисолаи аруз” ва “Мезон ул-авзон”да фоилун ва мутафоилун аслий рукнларига хос зиҳофлар келтирилмаганлиги учун фақат мустафьилуннинг изоласига тўхталиб ўтилган. “Бадойиъ ус-санойиъ”да ушбу зиҳофнинг мисра охирига хослиги таъкидланади. Бобур “Аруз рисоласи”да изолани юқорида келтирилган барча аслий рукнларга боғлиқ ҳолда талқин қилади.

Тарфил (*этакни чўзиш*) – мустафьилун (– – V –) ва мутафоилун (VV – V –) аслий рукнларининг ватади мажмуъ (V –)ига бир сабаби хафифни орттириш, бошқача айтганда, ушбу асл рукнларнинг охирига бир чўзиқ хижони қўшиш. Натижада, мустафьилун мустафьилунтунга, мутафоилун

¹⁶⁹ Бобурнинг “Аруз рисоласи”да ушбу зиҳоф номи аслий рукнлар билан боғлиқ ўринларда негадир *тасниъ* тарзида берилган, бизнингча, бу котибнинг хатоси бўлса керак, чунки арузшуносликда тасниъ билан боғлиқ истилоҳ учрамайди.

¹⁷⁰ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 16.

мутафоилунтунга айланади ва уларни ўзига тенг мустафъилотун ва мутафоилотун билан алмаштирадилар:

а) *мустафъилун* (– – V –) → *мустафъилунтун* (– – V – –) = *мустафъилотун* (– – V – –);

б) *мутафоилун* (VV – V –) → *мутафоилунтун* (VV – V – –) = *мутафоилотун* (VV – V – –).

Ҳосил бўлган рукнлар *мураффал* деб аталади ва асосан *Ражаз*, *Комил* ҳамда *Мунсариҳ* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. “Фунун ул-балоға”да тарфил фақат мутафоилун аслий рукнига хос зиҳоф сифатида кўрсатилган, бунда Шайх Аҳмад Тарозий форсий салафи Насируддин Тусийга таянган кўринади, чунки Тусий “Меъёр ул-ашъор”да “...тарфил мутафоилуннинг охиридан бошқа жойда келмайди” деган фикрни билдиради¹⁷¹. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий бу зиҳофни фақат мустафъилун аслий рукни билан боғлиқ ҳолда талқин қиладилар, уларнинг рисоаларида мутафоилун аслий рукнининг зиҳофлари келтирилмаган. “Бадойиъ ус-санойиъ”да ушбу зиҳофнинг мисра охирига хослиги таъкидланади. Тарфил “Арузи Сайфий”да ҳам келтирилмайди¹⁷². Фақат Бобургина тарфилни ҳар иккала аслий рукнга тегишли зиҳоф сифатида эътироф этади.

Барча рукnlари тарфилдан иборат “Фунун ул-балоға”да келтирилган байтга мисол:

Э сабо ели сен / гузар айласанг ул / сари зулфидин тар

Мутафоилатун / мутафоилатун / мутафоилатун

Карам айлаву ул / дили хастадин бир / хабаре кетургил

*Мутафоилатун / мутафоилатун / мутафоилатун*¹⁷³.

¹⁷¹ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 44.

¹⁷² Сайфий баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *тарфил* зиҳофи билан ясалувчи вазнни келтирмаганлиги учун ушбу зиҳофни эслаб ўтмаган.

¹⁷³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С.120 б.

Вакф (*тўхтатиш*) – мафъувлоту (– – – V) аслий рукнидаги сўнгги жузв – ватади мафрук (– V)ни сокин қилиш, бошқача айтганда, мафъувлоту (– – – V)дан “у” ҳарфини ташлаб юбориш. Натижада мафъувлот қолади (– – ~) ва уни ўзига тенг мафъувлон (– – ~) билан алмаштирадилар:

мафъувлоту (– – – V) → мафъувлот (– – ~) = мафъувлон (– – ~).

Ҳосил бўлган рукн *мавқуф* деб аталади ва асосан *Сариъ*, *Мунсариҳ* ҳамда *Муқтазаб* баҳрлари таркибида иштирок этади. Ушбу зиҳоф барча манбаларда айнан келтирилган. “Бадойиъ ус-санойиъ”да унинг мисра охирига хослиги таъкидланади.

Кашф (*ошкор қилиш, очиш*) ёки **касф** (*туя товонини кесиш*) – мафъувлоту (– – – V) аслий рукнидан сўнгги ҳижо (“ту”)ни ташлаб юбориш. Натижада мафъуло қолади (– – –) ва уни ўзига тенг мафъувлун (– – –) билан алмаштирадилар:

мафъувлоту (– – – V) → мафъувло (– – –) = мафъувлун (– – –).

Ҳосил бўлган рукн *мақиуф* (*максуф*) деб аталади ва асосан *Сариъ*, *Мунсариҳ* ҳамда *Муқтазаб* баҳрлари таркибида иштирок этади. Ушбу рукн номи “Фунун ул-балоға” ва “Мезон ул-авзон”дан ташқари ушбу даврдаги барча рисоаларда *максуф* тарзида келтирилган¹⁷⁴.

Жабб (*ахта қилинган*) – мафойилун (V– – –) рукнининг сўнгги икки сабаби хафифини олиб ташлаш, яъни мафойилундан “ийлун” (– –) ни ташлаб юбориш, шунда “мафо” (V–) қолади. Унинг ўрнига ўзига тенг бўлган “фаал” (V–)ни қўядилар ва бу рукн номини “*мажбуб*” деб атайдилар:

мафойилун (V– – –) → мафо (V–) = фаал (V–).

Мажбуб, асосан, *ҳазаж* баҳри билан боғлиқ шеърӣ ўлчовлар, жумладан, рубоӣй вазнларини ҳосил қилишда иштирок этади. Ушбу зиҳоф номи “Фунун ул-балоға” ва “Арузи Сайфӣй”дан бошқа барча рисоаларда

¹⁷⁴ Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу зиҳоннинг *касф* тарзида (нуктасиз “син” билан) ўқилишини тўғри деб ҳисоблайди (Бу ҳақда қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 14-15.). Бизнингча, *кашф* шакли тўғрироқ, чунки истилоҳнинг луғавий маъноси (“очиш”)га кўра, мафъувлотудаги рукнни беркитиб турган сўнгги қисқа ҳижони ташлаб юбориш орқали рукнда очилиш содир бўлади.

айнан келтирилган¹⁷⁵. *Жабб* Атоуллоҳ Ҳусайний томонидан форсий арузшунослар кашф этган зихофлар гуруҳига киритилган.

Мураккаб зихофлар аслий рукнларнинг икки марта ўзгаришга учраши натижасида вужудга келади. Биз тадқиқ этаётган манбаларда уларнинг умумий сони 18 та. Ушбу зихофларни ҳам мисрада келиш ўрнига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Даставвал мисра боши ва ўртасида келувчи зихофларни келтириб ўтамиз. Уларга *сарм, харб, шатр, шакл, кабл, тахлиъ, хабл, ақл, нақс, қатф, хазл, вақс, қасм* киради.

Сарм (*тишини синдириш*) – *салм* ва *қабз* амалларининг бирикувидан ҳосил бўлувчи мураккаб зихоф. Бунда аввал фаувлун (*V– —*) аслий рукнидан биринчи ҳижо “фа”ни ташлаб юборадилар, сўнгра эса ҳосил бўлган “увлун”дан “нун” ҳарфини олиб ташлайдилар. Натижада “увлу” (*– V*) қолади ва уни ўзига тенг фаълун (*– V*) билан алмаштирадилар:

$$\text{фаувлун } (V- -) \rightarrow \text{увлун } (- -) \rightarrow \text{увлу } (- V) = \text{фаълун } (- V)$$

Ҳосил бўлган рукн *асрам* деб аталади ва асосан *мутақориб* ҳамда *тавил* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу зихофни *харм* зихофи таркибида келтириб, фаувлун аслий рукнидан “фа”ни тушириш ва сўнгра уни қабз қилиш ҳисобида *асрам* пайдо бўлишини айтади¹⁷⁶. Бу зихоф “Арузи Сайфий”дан бошқа қолган барча манбаларда айнан келтирилган¹⁷⁷. Бобур “Аруз рисоласи”да *Мутақориб* баҳри билан боғлиқ ўринда ушбу зихоф қатнашган 16 рукнли туркий байтни мисол сифатида келтиради:

Эй юзи чобук, вей кўзи учрук, вей тили чучук, лаблари шаккар,

Эй хати сунбул, вей сўзи чун мул, вей юзи гул-гул, қомати аръар.

Фаълун фаувлун фаълун фаувлун фаълун фаувлун фаълун фаувлун¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Шайх Аҳмад Тарозий рисоласида рубоий вазнларига кенг ўрин ажратилмаганлиги учун мазкур вазнларни ҳосил қилишда иштирок этувчи зихофлар, жумладан, *жабб* ҳам келтирилмаган. Сайфий Бухорий эса баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *жабб* зихофи билан ясалувчи вазнга тўхталмаганлиги учун ушбу зихофни эслаб ўтмайди.

¹⁷⁶ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 17.

¹⁷⁷ Сайфий баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *сарм* зихофи билан ясалувчи вазнни келтирмаганлиги учун ушбу зихофни эслаб ўтмаган.

¹⁷⁸ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 39.

Харб (*хароб қилиш, вайрон қилиш*) – *кафф* ва *хармнинг* бирлашишидан пайдо бўлувчи мураккаб зиҳоф. Мафойилун ($V- -$) аслий рукнидан “*ма*”ни ва охирги “*н*” ҳарфини олиб ташлаш натижасида “*фойилу*” ($- -V$) қолади, унинг ўрнига *мафъувлу* ($- -V$) ни қўядилар ва “*ахраб*” деб атайдилар:

мафойилун ($V- -$) → *мафойилу* ($V- -V$) → *фойилу* ($- -V$) = *мафъувлу* ($- -V$).

Ушбу зиҳоф *ҳазаж* (кўпроқ рубоий вазнлари таркибида), *қариб* ва *музориъ* баҳрлари вазнларини ҳосил қилишда иштирок этади. *Харб* барча манбаларда мафойилун аслий рукни билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган¹⁷⁹. Атоуллох Ҳусайний Хуросон пешволаридан бири бўлмиш Хожа Имом Ҳасан Қаттон *ахрам* ва *ахрабдан* икки шажара ясаб, барча рубоий вазнларини шу икки шажарага киритганлигини таъкидлаб ўтади¹⁸⁰.

Шатр (*кесиш, айб-нуқсонли қилиш*) – *қабз* ва *хармдан* таркиб топган мураккаб зиҳоф бўлиб, мафойилун ($V- - -$) аслий рукни таркибида содир бўлади. Ушбу зиҳоф аввал мафойилундан бешинчи сокин ҳарфни олиб ташлаш ёки шу рукндаги “*йо*” ҳарфини қисқартириш (*қабз* амалини бажариш), сўнгра асл рукннинг аввалида келган ватади мажмуъдан биринчи мутаҳаррик ҳарфни олиб ташлаш ёки мафойилундан аввалги ҳижо “*ма*”ни ташлаб юбориш (*харм* амалини бажариш) эвазига ҳосил қилинади. Шунда фойилун ($- V-$) қолади. Уни *аштар* деб атайдилар:

мафойилун ($V- - -$) → *мафойилун* ($V- V-$) → *фойилун* ($- V-$) = *фойилун* ($- V-$).

Форс-тожик арузшунослари, хусусан, У.Тоиров *аштар* фақат *Ҳазаж* баҳри таркибида қўлланилади деб ҳисоблайдилар,¹⁸¹ лекин Бобурнинг “Аруз рисоласи”да бу зиҳоф *ҳазаж* баҳридан ташқари *музориъ* баҳри вазнлари билан боғлиқ ҳолда ҳам талқин қилинади. Бобур ўз рисоласида ушбу зиҳоф

¹⁷⁹ Р.Мусулмонкулов “Арузи Сайфий”да келтирилган зиҳофларни санашда негадир ушбу зиҳоф номини унутиб қолдиради (Мусулманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика. (X-XV вв.). - М.: Наука, 1989. – С. 185.)

¹⁸⁰ Атоуллох Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 17-18.

¹⁸¹ Қаранг:Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арузи аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 35.

катнашган ҳам форсий, ҳам туркий байтни келтиради. “Аруз рисоласи”дан *Музориъи мусаддаси макфуфи аштар* вазнига туркий мисол:

Мени ишқ дилфигор қилғуси,

Мени шавқ беқарор қилғуси.

Мафойилу фоилоту **фоилун**¹⁸².

Ушбу зиҳоф номи ҳам барча манбаларда мафойилун аслий рукни билан боғлиқ ҳолда келтириб ўтилган, фақат Атоуллоҳ Хусайний шатрни *харм* зиҳофи таркибида келтириб, агар мафойилун аслий рукнини харм қилиш вақтида у макбуз (яъни *қабз* амалига учраган) бўлса, *аштар* деб аташларини айтади¹⁸³.

Шакл (*тушовлаш*) – *хабн* ва *кафф* зиҳофларининг бирикувидан ҳосил бўлувчи мураккаб зиҳоф. Бунда фоилотун (–V– –) ва мустафъилун (– –V–) аслий рукнларининг биринчи ҳижоси дастлаб қисқа ҳижога айлантирилади, яъни *хабн* қилинади, сўнгра яна охирги чўзиқ ҳижолар ҳам қисқартирилиб, *кафф* амали бажарилади ва натижада қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

а) *фоилотун* (–V– –) → *фаилотун* (V V – –) → *фаилоту* (V V –V);

б) *мустафъилун* (– –V–) → *мафоилун* (V – V–) → *мафоилу* (V –VV);

Шакл зиҳофи орқали ҳосил бўлган тармоқ рукн *машкул* деб аталади. Мазкур зиҳоф билан боғлиқ маълумотлар барча манбаларда деярли бир хил бўлиб, фақат “Фунун ул-балоға”нинг муаллифи ушбу зиҳофни мустафъилун билан боғлиқ ҳолатда *шакл* деб атамай, *хабну кафф* деб номлайди ва ундан ҳосил бўлган фуруъни *махбуни макфуф* деб аташларини таъкидлайди¹⁸⁴.

Кабл (*кишанлаш*) – *хабн* ва *қатъ* зиҳофларидан ҳосил бўлувчи мураккаб зиҳоф; бунда мустафъилун (– – V –) ни аввал *хабн* қиладилар, яъни биринчи чўзиқ ҳижосини қисқартирадилар, натижада мутафъилун (V – V –) қолади, сўнгра унда қатъ амалини бажарадилар ва мутафъил (V – –) ҳосил бўлади, уни ўзига тенг фаъувлун (V – –) билан алмаштирадилар:

¹⁸² Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 94.

¹⁸³ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 17.

¹⁸⁴ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 84 а.

мустафълун (– – V –) → *мутафълун* (V – V –) → *мутафъл* (– – –)
= *фаувлун* (V – –).

Ҳосил қилинган *рукн макбул* деб аталади ҳамда *ражас* ва *басит* баҳрлари таркибида қўлланилади. Ушбу зиҳоф *кабл* тарзида фақат туркий рисоалар: Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” ва Бобурнинг “Аруз рисоласи”да келтирилган¹⁸⁵. Тарозий рисолаининг Ражас баҳри билан боғлиқ фаслида *кабл* зиҳофи қатнашган туркий мисол келтиради:

Васлинг таманноси била чектим жафо билурсен...

Мустафълун мустафълун мустафълун **фаувлун**¹⁸⁶.

Тахлиъ (*қўлни кесиш*) – мустафълун ва фоилун аслий *рукнларини қатъ* ва *хабн* қилиш. Бу амал мустафълун (– – V –) аслий *рукни* билан боғлиқ ҳолатда *кабл* деб ҳам аталади (*кабл* зиҳофига қаранг); шу маънода тахлиъ ҳар икки *рукнга*, *кабл* эса фақат мустафълунга тегишлидир. Бу мураккаб зиҳофда фоилун (– V –) аслий *рукнидан* аввал “н” ҳарфини ташлаб юбориб, “л” ҳарфини сокин қиладилар, натижада фоил (– –) қолади, уни *фаълун* (– –) билан алмаштирадилар, сўнгра ҳосил бўлган *рукни* хабн қиладилар, яъни биринчи чўзиқ ҳижони қисқа ҳижога айлантирадилар, шунда *фаълун* (– –) *фаал* (V –)га айланади:

фоилун (– V –) → *фоил* (– –) = *фаълун* (– –) → *фаал* (V –).

Ҳосил бўлган *рукни* *мухаллаъ* ёки *мақтуъи махбун* деб атайдилар. Мазкур *рукнлар ражас* ва *мутадорик* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Бу зиҳоф номи “Фунун ул-балоға”, “Аруз рисоласи” ва “Арузи Сайфий”да келтирилмайди. Тарозий ва Бобур *тахлиъ* моҳиятан *каблга* яқин бўлганлиги учун уни алоҳида зиҳоф сифатида санамайдилар. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг фикрича, ушбу зиҳоф араб арузига хос бўлиб, форс шеъриятида қўлланилмаган: “... бу араб ашъорининг зиҳофларидиндур ва

¹⁸⁵ А.Жаъфарнинг фикрича, *кабл* араб арузига хос зиҳоф бўлиб, форсий арузда унинг муқобили сифатида *тахлиъ* қўлланилади. Лекин *тахлиъ* мустафълундан ташқари, фоилуннинг ҳам зиҳофидир, *кабл* эса фақат мустафълунга хос зиҳоф ҳисобланади (Бу ҳақда қаранг: Чэфэр Э. Эрузун нэзэри эсаслары вэ Азэрбајчан эрузу. – Бақы: Елм, 1977. – Б. 86). Бу қараш асосга эга бўлиб, биз *тахлиъ* зиҳофини келтиришда унга таянамиз.

¹⁸⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 117 а.

форс шеъринда келмас. Форс рисоаларида муни ёзиптурлар, лекин араб шеърига махсуслугун зикр этмаптурлар”¹⁸⁷. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” ва Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарларида фоилун аслий рукнининг зиҳофлари келтирилмаганлиги учун ушбу зиҳоф фақат мустафъилун аслий рукни билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган.

Хабл (*қўл ва оёқни кесиш*) – *хабн* ва *тайй* зиҳофларидан ҳосил бўлувчи мураккаб зиҳоф; мустафъилун (– – V –) ва мафъувлоту (– – – V) аслий рукнларини аввал *хабн*, кейин *тайй* қилиш. Бошқача айтганда, мустафъилун (– – V –) ва мафъувлоту (– – – V) рукнларининг биринчи ва иккинчи чўзиқ хижоларини қисқа хижога айлантириш. Бунда аввал мустафъилун (– – V –) дан мутафъилун (V – V –), мафъувлоту (– – – V) дан маъулоту (V – – V) қолади. Ушбу *хабн* амалидан кейин иккинчи хижо ҳам қисқартирилса, яъни *тайй* қилинса, мутафъилун (V – V –) дан мутаилун (V V V –), маъулоту (V – – V) дан маулоту (V V – V) қолади. Мутаилун (V V V –) ни ўзига тенг фаилатун (V V V), маулоту (V V – V) ни ўзига тенг фаилоту (V V – V) билан алмаштирадилар:

а) *мустафъилун* (– – V –) → мутафъилун (V – V –) → мутаилун (V V V –) = *фаилатун* (V V V –);

б) *мафъувлоту* (– – – V) → маъувлоту (V – – V) → маулоту (V V – V) = *фаилоту* (V V – V).

Ҳосил бўлган рукнлар маҳбул деб аталади ва *ражаз*, *сарийъ*, *мунсарийъ* ҳамда *муқтазаб* баҳрлари таркибида иштирок этади. Ушбу зиҳоф номи “Арузи Сайфий”дан бошқа барча манбаларда айнан келтирилган.

Ақл (*туянинг болдирини сонига боғлаб қўйиш*) – *асб* ва *қабз* зиҳофларининг бирикувидан ҳосил бўлувчи мураккаб зиҳоф. Бунда аввал мафоилатун (V–VV–) рукнини *асб* (сабаби сақилнинг иккинчи ҳарфини сокин қилиш) қилиб, мафоилтунга айлантирадилар, сўнгра ҳосил бўлган рукни

¹⁸⁷ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 14.

кабз (бешинчи сокин ҳарфни олиб ташлаш) қиладилар, натижада мафоитун ($V- V-$) ҳосил бўлади, уни ўзига тенг мафоилтун билан алмаштирадилар:

мафоилатун ($V-VV-$) → мафоилтун ($V- -$) → мафоитун ($V- V-$) = мафоилтун ($V- V-$).

Ҳосил бўлган рукн *маъқул* деб аталади ва фақат *вофир* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зихоф номи “Арузи Сайфий”, “Мезон ул-авзон”, “Рисолаи аруз”да келтирилмайди¹⁸⁸. Бобур “Аруз рисола”сида вофир баҳри балан боғлиқ фаслда ушбу зихоф қатнашган беш хил мисол келтиради. Улардан бири:

Улусқа меҳр кўрсатибон, кўнгулга кўп жафо қиласен,

Юрок чок-чок этибон рақибқа даво қиласен.

Мафoъилун мафoъилатун **мафoъилун** мафoъилатун¹⁸⁹.

Нақс (*айбли, нуқсонли*) – *асб* ва *кафф* зихофларининг бирикувидан ҳосил бўлувчи мураккаб зихоф. Бунда аввал мафоилатун ($V-VV-$) аслий рукнини *асб* (сабаби сақилнинг иккинчи ҳарфини сокин қилиш) қилиб, мафоилтунга айлантирадилар, сўнгра ҳосил бўлган рукни *кафф* (“нун” ҳарфини ташлаб юбориш) қиладилар, натижада мафоилту ($V- - V$) ҳосил бўлади, уни ўзига тенг мафoийлу билан алмаштирадилар:

мафоилатун ($V-VV-$) → мафоилтун ($V- -$) → мафоилту ($V- - V$) = мафoийлу ($V- - V$).

Ҳосил бўлган рукн *манқус* деб аталади ва фақат *Вофир* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зихоф номи “Арузи Сайфий”, “Мезон ул-авзон”, “Рисолаи аруз”да келтирилмайди¹⁹⁰.

Қатф (*узум бошини кесиш ёки мева шингилларини кесиб олиш*) – *асб* ва *ҳазф* зихофларининг бирикувидан ҳосил бўлувчи мураккаб зихоф. Бунда аввал мафоилатун ($V-VV-$) аслий рукнини *асб* (сабаби сақилнинг иккинчи ҳарфини сокин қилиш) қилиб, мафоилтунга айлантирадилар, сўнгра ҳосил

¹⁸⁸ Сайфий *ақл* зихофи билан ясалувчи вазни келтирмаганлиги учун, Жомий ва Навоийлар эса фақат форсий ва туркий арузда қўлланилган 5 аслий рукнгагина тўхталиб ўтганлари учун ушбу зихофни эслаб ўтмаганлар.

¹⁸⁹ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 78.

¹⁹⁰ 188-изоҳга қаранг.

бўлган рукни *ҳазф* (сўнгги сабаби хафифни ташлаб юбориш) қиладилар, натижада мафоил ($V- -$) ҳосил бўлади, уни ўзига тенг фаувлун билан алмаштирадилар:

мафоилатун ($V-VV-$) $\rightarrow$ *мафоилтун* ($V- - -$) $\rightarrow$ *мафоил* ($V- -$) = *фаувлун* ($V- -$).

Ҳосил бўлган рукн *мақтуф* деб аталади ва фақат *вофир* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зиҳоф номи ҳам “Арузи Сайфий”, “Мезон ул-авзон”, “Рисолаи аруз”да келтирилмайди.

Ҳазл (*қирқилиш*) – *измор* ва *тайй* зиҳофларининг бирикувидан ҳосил бўлувчи мураккаб зиҳоф. Бунда аввал мутафоилун ($VV-V-$) аслий рукнини *измор* (“Бадойиъ ус-санойиъ”га кўра, сабаби сақилнинг иккинчи мутаҳаррик ҳарфини сокин қилиш) қилиб, мутфоилун ($- - V-$)га айлантирадилар, сўнгра ҳосил бўлган рукни *тайй* (иккинчи сабаби хафифни қисқартириш) қиладилар, натижада мутфаилун ($-V V -$) ҳосил бўлади, уни ўзига тенг муфтаилун билан алмаштирадилар:

мутафоилун ($VV-V-$) $\rightarrow$ *мутфоилтун* ($- - V-$) $\rightarrow$ *мутфаилун* ($-V V -$) = *муфтаилун* ($- V V -$).

Ҳосил бўлган рукн *махзул* деб аталади ва фақат *комил* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зиҳоф номи ҳам “Арузи Сайфий”, “Мезон ул-авзон”, “Рисолаи аруз”да келтирилмайди. Бобурда ушбу зиҳоф номи *жазл*, ундан ҳосил бўлувчи фуруъ эса *мажзул* деб кўрсатилган.

Вакс (*бўйинни қайирмоқ*) – *измор* ва *хабн* амалларидан таркиб топувчи мураккаб зиҳоф¹⁹¹; бунда аввал мутафоилун ($VV - V -$) аслий рукнидаги сабаби сақилнинг иккинчи мутаҳаррик ҳарфини сокин қиладилар, натижада *мутфоилун* ($- - V -$) қолади (*измор*), сўнгра ундаги сабаби хафифнинг сокин ҳарфини ташлаб юборадилар, тафоилун ($V - V -$) ҳосил бўлади (*хабн*) ва уни ўзига тенг мафоилун билан алмаштирадилар:

¹⁹¹ У.Тоировнинг фикрича, *мавқус* муфрад зиҳоф бўлиб, мутафоилун ($VV - V -$) рукнидаги биринчи қисқа бўғинни ташлаб юбориш ҳисобига ҳосил қилинадик, бу фикр моҳиятан тўғри эмас (Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 94).

мутафоилун ($VV - V - -$) $\rightarrow$ *мутфоилтун* ($- - V -$) $\rightarrow$ *тафоилун* ($V - V -$) = *мафоилун* ($V - V -$).

Ҳосил бўлган рукн *мавқус* деб аталади ва фақат *комил* баҳри таркибидагина иштирок этади. Ушбу зиҳоф номи ҳам “Арузи Сайфий”, “Мезон ул-авзон”, “Рисолаи аруз”да келтирилмайди.

Қасм (*тишини синдириш*) – *асб* ва *харм* зиҳофларидан ҳосил бўлувчи мураккаб зиҳоф; бунда мафоилатун ($V - VV -$) аслий рукнини аввал *асб* қиладилар, яъни сабаби сақилнинг иккинчи ҳарфини сокин қиладилар ва натижада мафоилтун ($V - - -$) қолади, сўнгра *харм* амалини бажариб, уни фоилтун ($- - -$) қиладилар ва уни ўзига тенг мафъувлун ($- - -$) билан алмаштирадилар:

мафоилатун ($V - VV -$) $\rightarrow$ *мафоилтун* ($V - - -$) $\rightarrow$ *фоилтун* ($- - -$) = *мафъувлун* ($- - -$).

Ҳосил бўлган рукн *ақсам* деб аталади ва *вофир* баҳри таркибида иштирок этади. Мазкур зиҳоф “Фунун ул-балоға”да мафоилатуннинг зиҳофи сифатида эслаб ўтилган, Жомий ва Навоийда мафоилатун аслий рукни билан боғлиқ зиҳофлар келтирилмаганлиги учун *қасм*га тўхталиб ўтилмайди, Атоуллоҳ Ҳусайний эса ушбу зиҳофни *харм* зиҳофи таркибида санаб ўтади. Бобур қасмни мураккаб зиҳофлар қаторида санайди, “Арузи Сайфий”да мазкур зиҳоф ҳақида маълумот йўқ.

Мисра охирига мансуб мураккаб зиҳофларга *ҳажф*, *ҳатм*, *батр*, *рабъ*, *жадъ* каби зиҳофлар киради.

Ҳажф¹⁹² (*нуқсонли қилиш*) – мураккаб зиҳоф; фоилотун ($- V - -$) аслий рукнини аввал *хабн* қилиб, яъни биринчи чўзиқ ҳижони қисқартириб, фаилотун ($V V - -$)га айлантериш, сўнгра ҳосил бўлган рукндан фосилаи суғро, яъни “фаило” ($VV -$) ни ташлаб юбориш. Натижада “*тун*” қолади ва уни ўзига тенг “*фаъ*” билан алмаштирадилар:

фоилотун ($- V - -$) $\rightarrow$ фаилотун ($V V - -$) $\rightarrow$ *тун* ($-$) = *фаъ* ($-$)

¹⁹² Жомий, Навоий ва Бобурда ушбу зиҳоф номи *жаҳф*, ундан ҳосил қилинган тармоқ рукнлар мажҳуф тарзида келтирилган.

Ҳосил бўлган рукни *махжуф* деб атайдилар. Бу зиҳоф ажам арузшунослари томонидан Халил ибн Аҳмаддан сўнг кашф қилинган. Ҳажф, асосан, *рамал ва мужтасс* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади, лекин Бобурнинг “Аруз рисоласи”да мазкур зиҳофнинг фуруъи – *махжуф* катнашган *хафиф* баҳрига мансуб вазн ҳам келтирилган:

Келки сенча ёр топилмас,

Билки менча зор топилмас.

Фоѐилоту муфтайлун **фаъ**¹⁹³.

Ушбу зиҳоф номи “Арузи Сайфий”дан бошқа барча манбаларда келтирилган.

Ҳатм (*тишини тагидан синдириши*) – *ҳазф* ва *қаср* амалларидан таркиб топувчи мураккаб зиҳоф; бунда аввал мафойилун ($V- - -$) ни *ҳазф* қилиб, мафой ($V - -$) ҳосил қилинади, сўнгра мафой ($V- -$) даги “й” қисқартирилиб, мафоз ($V \sim$) қолади, уни ўзига тенг фаувл ($V \sim$) билан алмаштириб, *аҳтам* деб атайдилар. Бошқача айтганда, мафойилун ($V- - -$) рукнидан икки чўзиқ ҳижони (ийлун $- -$) ташлаб юбориб, қолган мафоз ($V\sim$) нинг ўрнига фаувл ($V \sim$)ни қўйиб, рукн номини *аҳтам* деб атайдилар:

мафойилун ($V- - -$) $\rightarrow$ мафой ($V- -$) $\rightarrow$ мафоз ($V\sim$) = *фаувл* ($V\sim$).

Ушбу рукн, асосан, Ҳажаж баҳри вазнларини, жумладан, рубой вазнларини ҳосил қилишда иштирок этади. Ҳатм “Фунун ул-балоға” ва “Арузи Сайфий”дан бошқа барча рисоаларда айнан келтирилган¹⁹⁴. Мазкур зиҳоф Атоуллоҳ Ҳусайний томонидан форсий арузшунослар кашф этган зиҳофлар гуруҳига киритилган.

Батр (*думни кесиши, илдизидан ағдариши*) – мафойилун ($V- - -$) аслий рукни таркибида *харм* ва *жабб*; фоѐлотун аслий рукни таркибида *қатъ* ва

¹⁹³ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 106.

¹⁹⁴ Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Бобурнинг рисоаларида мафойилун аслий рукннинг 11 та зиҳофи борлиги айтилиб, *ҳатм* зиҳофи ҳам шулар қаторида санаб ўтилган. Шайх Аҳмад Тарозий эса ушбу аслий рукн билан боғлиқ 10 та зиҳофни келтирар экан, негадир *ҳатм*ни ташлаб кетади. Афтидан, Тарозий асосан рубой вазнларини ҳосил қилишда иштирок этувчи ушбу зиҳофни келтиришни муҳим деб ҳисобламаган бўлса керак, чунки унинг рисоласида Ҳажаж баҳри вазнлари билан боғлиқ фаслда ҳам рубой вазнларига кенг тўхталиб ўтилмаган. Сайфий Бухорий эса баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *ҳатм* зиҳофи билан ясалувчи вазнни келтирмаганлиги учун ушбу зиҳофни эслаб ўтмайди.

ҳазф; фаувлун аслий рукни таркибида *салм* ва *ҳазф* амалларидан вужудга келувчи мураккаб зихоф; бунда мафойилун ($V- -$) аслий рукнидан бир ватади мажмуъ ($V -$) ҳамда бир сабаби хафиф ($-$)ни; фоилотун ($-V- -$) аслий рукнидан бир сабаби хафиф ($-$) ҳамда бир ватади мажмуъ ($V -$) ни, фаувлун аслий рукнидан эса бир ватади мажмуъни ташлаб юборадилар, натижада “лун” ёки “тун” қолади. Унинг ўрнига ўзига тенг “фаъ” ($-$)ни қўядилар:

- а) *мафойилун* ($V- -$) $\rightarrow$ ийлун ($- -$) $\rightarrow$ лун ($-$) = *фаъ* ($-$);
- б) *фоилотун* ($- V- -$) $\rightarrow$ фотун = *фаълун* ($- -$) $\rightarrow$ *фаъ* ($-$)¹⁹⁵;
- в) *фаувлун* ($V- -$) $\rightarrow$ лун ($-$) = *фаъ* ($-$).

Ҳосил қилинган рукн *абтар* деб аталади. Ушбу рукн, асосан, *ҳазаж*, *рамал*, *мутақориб*, *музориъ*, *мужтасс*, *хафиф* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Шайх Аҳмад Тарозий, Жомий ва Навоийнинг рисоаларида батр зихофи фақат *мафойилун* ва *фаувлун* аслий рукнларига тегишлилиги айтилади¹⁹⁶, *фоилотун* рукни келтириб ўтилмайди. Атоуллоҳ Ҳусайний батр зихофини *фаувлун* ва *фоилотун* рукнларига хос деб билгани ҳолда, *мафойилун* аслий рукнига Шамс Қайс Розий киритганлигини айтади, лекин унга муносабат билдирмайди, Бобур ушбу зихофни фақат *фаувлун* ва *фоилотун* аслий рукнларига хос деб ҳисоблайди, унинг *мафойилун* аслий рукнига мансублиги ҳақида фикр билдирмайди¹⁹⁷. “Арузи Сайфий”да *батр* зихофи билан боғлиқ маълумот келтирилмаган. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да фоилотун аслий рукни билан боғлиқ ҳолдаги *батр* зихофининг фуруълари қатнашган вазнлар сони еттита бўлиб¹⁹⁸, Бобур уларни *фаъ* тарзида эмас, *фаълун* тарзида келтирадики, бизнингча, бу моҳиятан тўғри эмасдир. Чунки бу ўринда қўлланган *фаълун* фуруъи *абтар*нинг эмас, балки қатънинг тармоғидир. “Рисолаи аруз”даги ана шундай байтлардан бирини қиёслаш учун келтирамиз:

¹⁹⁵ А.Жаъфар ушбу зихофнинг фоилотун аслий рукнидан ясалишига манфий муносабат билдиради (Чәфәр Ө. Өрузун нәзәри әсәслары вә Азәрбајчан әрузу. – Бақы: Елм, 1977. – Б. 82).

¹⁹⁶ Шайх Аҳмад Тарозий ушбу зихофни мафойилун аслий рукни билан боғлиқ ҳолатда “ҳазаж ва ҳазз” деб атайди, батр истилоҳини қўлламайди.

¹⁹⁷ Бобур мафойилун аслий рукнининг зихофларини санаганда, батр истилоҳини қўлламаса-да, фуруъларни келтириш вақтида аҳрами мажбуб деган истилоҳни қўллайдики, бу моҳиятан батрнинг ўзидир.

¹⁹⁸ Бу ўринда *абтар*нинг ўзи ҳақида сўз бормоқда, *абтари мусаббағ* бундан мустасно.

Махбун, аруз ва зарб абтар

Ҳажр ўлтурди мени англасам эрди мунча,

*Дўстлар, ердин айрилмас эдим ўлгунча*¹⁹⁹.

Фоилотун фаилотун фаилотун **фаълун**²⁰⁰.

Рабъ (манзил; *тўртга тақсим қилиш*) – салм ва хабн амалларидан ясалувчи мураккаб зихоф; бу зихофга кўра, фоилотун (–V–) аслий рукнини аввал салм қиладилар, яъни “алиф” (о), “то” (т) ва “нун” (н)ни кесиб ташлайдилар, натижада “фоил” (–) қолади. Кейин хабн амали ёрдамида “фоил”нинг биринчи чўзиқ ҳижосини қисқартирадилар, шунда *фаил* (V –) пайдо бўлади. Уни ўзига тенг фаал (V –) билан алмаштириб, рукн номини *марбуъ* деб атайдилар:

фоилотун (– V–) → *фоил* (–) → *фаил* (V –) = *фаал* (V –).

Ушбу зихоф *рамал* ва *музориъ* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади. Рабъ зихофи “Фунун ул-балоға” ва “Арузи Сайфий”да келтирилмаган.

Жадъ / жазъ (*қулоқ ва қўлни кесиш*) – мураккаб зихоф; мафъувлоту (– – – V) асл рукнидан икки сабаби хафиф (– –)ни ташлаб юбориш ва “т”ни сокин қилиш. Бошқача айтганда, мафъувлоту (– – – V) рукнидан аввалги икки чўзиқ ҳижони ташлаб юбориш ва сўнгги қисқа ҳижони сокин қилиш. Натижада “лот” (∼) қолади ва уни ўзига тенг “фоъ” (∼) билан алмаштирадилар:

мафъувлоту (– – – V) → *лот* (∼) = *фоъ* (∼).

Ҳосил қилинган рукн *маждуъ* деб аталади ва асосан, *сарийъ*, *мунсарийъ* ҳамда *муқтазаб* баҳрлари таркибида келади. Ушбу зихоф “Фунун ул-балоға”дан ташқари барча рисолаларда келтирилган²⁰¹. Атоуллоҳ Ҳусайний *жадъ*ни форсий арузшунослар кашф этган зихофлар гуруҳига киритади.

Ўта мураккаб зихофлар микдори тўртга бўлиб, улар қуйидагилардир:

¹⁹⁹ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 72.

²⁰⁰ Бу байтнинг вазни аслида *Рамали мусаммани махбунни мақтўдир*.

²⁰¹ Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға”да мафъувлоту аслий рукнидан келиб чиқувчи 12 зихофни изоҳлар экан, *фаъ* фуруғини келтиргани ҳолда негадир *фоъ*ни келтириб ўтмайди.

Залал (*соннинг зўйтсиз бўлиши*) – ҳатм мураккаб зиҳофи ҳамда *харм* муфрад зиҳофидан ясалувчи ўта мураккаб зиҳоф; мафойилун ($V- -$) аслий рукни таркибида содир бўлади. Бунда мафойилун рукни аввал ҳатм қилиниб, мафоз ($V \sim$) га айлантирилади, сўнгра мафоздан қисқа ҳижо “*ма*”ни ҳам олиб ташлаб, “*фоз*” ($\sim$)ни қолдирадilar ва уни “*азалл*” деб атайдилар:

мафойилун ($V- -$) $\rightarrow$ *мафоз* ($V \sim$) $\rightarrow$ *фоз* ($\sim$).

Ушбу рукн, асосан, Ҳажаж (рубойй вазнлари таркибида) ва Музорий баҳри вазнларини ҳосил қилишда иштирок этади. *Залал* “Фунун ул-балоғ” ва “Арузи Сайфий”да келтирилмаган. Бу зиҳоф Атоуллоҳ Ҳусайний томонидан форсий арузшунослар кашф этган зиҳофлар гуруҳига киритилган.

Жамм (*найзасиз*) – *ақл* мураккаб зиҳофи ҳамда *харм* муфрад зиҳофларининг бирикувидан ҳосил бўлувчи ўта мураккаб зиҳоф; мафоилатун ($V-VV-$) аслий рукни таркибида содир бўлади. Бунда аввал мафоилатун рукнини *ақл* (сабаби сақилнинг иккинчи ҳарфини сокин қилиш ва бешинчи сокин ҳарфни олиб ташлаш) қилиб, мафоилун ($V- V -$)га айлантирадilar, сўнгра ҳосил бўлган рукнни *харм* (биринчи мутаҳаррик ҳарфни ташлаб юбориш) қилдилар, натижада фоитун ($- V -$) ҳосил бўлади, уни ўзига тенг фоилун билан алмаштирадilar:

мафоилатун ($V-VV-$) $\rightarrow$ *мафоилтун* ($V- -$) $\rightarrow$ *мафоитун* ($V- V -$) $\rightarrow$ *фоитун* ($- V -$) = *фоилун* ($- V -$).

Ҳосил бўлган рукн *ажамм* деб аталади ва фақат *Вофир* баҳри таркибида иштирок этади. Ушбу зиҳоф бу даврдаги туркий манбалар: “Фунун ул-балоғ” ва “Аруз рисоласи”да мустақил зиҳоф сифатида келтирилган²⁰², Атоуллоҳ Ҳусайний эса уни *харм* зиҳофи таркибида келтиради²⁰³.

Наҳр (*томоқни кесиш*) – *жадъ* мураккаб зиҳофи ва *кашф* муфрад зиҳофи бирикувидан ҳосил бўлувчи ўта мураккаб зиҳоф; форсий арузшунослар томонидан кашф этилган. Бунда дастлаб мафъувлоту ($- - - V$)

²⁰² *Жамм* бизгача етиб келган форсий тилдаги илк асар “Ал-мўъжам”да ҳам келтирилмайди. Бизнингча, Шайх Аҳмад Тарозий ва Бобур мазкур зиҳофни келтиришда Насируддин Тусийга таянадилар.

²⁰³ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 17.

аслий рукнидан икки сабаби хафиф, яъни иккинчи чўзиқ ҳижо (– –)ни ташлаб юборадилар, сўнгра рукн охиридаги қисқа ҳижо “*ту*” (V)ни олиб ташлайдилар. Натижада “*ло*” (–) қолади ва уни ўзига тенг “*фаъ*” (–) билан алмаштирадилар. Ҳосил бўлган рукни *манҳур* деб атайдилар ва бу рукн асосан *сариъ*, *мунсариҳ* ҳамда *муқтазаб* баҳрларини ҳосил қилишда иштирок этади:

мафъувлоту (– – – V) → *ло* (–) = *фаъ* (–).

Ушбу зиҳоф ҳам барча рисолаларда келтирилган бўлиб, фақат “Фунун ул-балоға”да муаллиф уни *ссалму ҳазф* номи билан келтиради. Шайх Аҳмад Тарозийнинг фикрича, ушбу зиҳоф *ссалм* ва *ҳазф* зиҳофларидан вужудга келади. Бу ҳолда у ўта мураккаб эмас, балки икки муфрад зиҳофдан иборат мураккаб зиҳоф ҳисобланади. Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам, Бобур ҳам (Шамс Қайс Розий таъсирида бўлса керак) уни жадъ ва кашфнинг бирикувидан ҳосил бўлган деб ҳисоблайдилар, бизнингча ҳам, шу қараш тўғридир²⁰⁴.

Ақс (*сочни ўриш*) – *нақс* ва *харм* зиҳофларидан ҳосил бўлувчи ўта мураккаб зиҳоф; бунда мафоилатун (V– VV –) аслий рукнини аввал *нақс* қиладилар, натижада мафоилту (V– – V) ҳосил бўлади, сўнгра *харм* амалини бажариб, уни фоилту (– – V) қиладилар ва уни ўзига тенг мафъувлу (– – V) билан алмаштирадилар:

мафоилатун (V– VV –) → *мафоилту* (V – – V) → *фоилту* (– – V) = *мафъувлу* (– – V)²⁰⁵.

Ҳосил бўлган рукн *маъқус* деб аталади ва Вофир баҳри таркибида иштирок этади. Мазкур зиҳоф “Фунун ул-балоға”да мафоилатуннинг зиҳофи сифатида эслаб ўтилган, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий мафоилатун аслий рукни билан боғлиқ зиҳофларни келтирмаганликлари учун *ақсга* тўхталиб ўтмаганлар, Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу зиҳофни ҳам *харм* зиҳофи

²⁰⁴ А.Жаъфар наҳрнинг бу икки зиҳофдан вужудга келганлиги билан боғлиқ фикрга манфий муносабат билдиради, унингча мафъувлоту таркибида бу икки зиҳоф бир вақтда қўлланилиши мумкин эмас.

²⁰⁵ С.Ҳасанов рисоласида ушбу зиҳофдан ҳосил бўлувчи рукн мафъувлун тарзида келтирилган (Қаранг: Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б.32).

таркибида санаб ўтади. Бобур қасмни мураккаб зиҳоф сифатида келтиради, “Арузи Сайфий”да мазкур зиҳоф ҳақида маълумот йўқ²⁰⁶.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, темурийлар даври арузшунослигида жами 45 та зиҳоф қўлланилган бўлиб, улардан 23 таси муфрад, 18 таси мураккаб ва 4 таси ўта мураккаб зиҳофлардир. Ушбу зиҳофларнинг 44 таси Бобурнинг “Рисолаи аруз” асарида келтирилган.

Арузга доир рисоаларда баҳр ва вазнлар таҳлилидан олдин *тақтиъ* билан боғлиқ тушунчага тўхталиб ўтилади. *Тақтиъ* (ар. “кесиш”, “парчалаш”) арузшуносликда шеър вазнини аниқлаш учун байтни рукнларга ажратиш бўлиб, мумтоз шеършуносликда бу ходисага вазни белгилашнинг муҳим усули сифатида қаралган. “Тақтиъни билмаган киши байтни рукнларга парчалай олмайди, шеърнинг вазнини тўғри белгилаши қийин... Тақтиъ ёзув, орфография ва талаффуз нормалари, тил тарихи билан узвий боғлиқдир; айниқса, фонетика, вазн ва нутқ алоқасини аниқлашда унинг аҳамияти каттадир”²⁰⁷.

Темурийлар даври арузшунослигида тақтиъ масаласи ёритилган илк рисола Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асаридир. Асарда тақтиънинг аруз илмидаги аҳамияти шундай изоҳланади: “... илмнинг муҳими тақтиъ билмактур ва тақтиъ улдурким, байтни жузв-жузв ва тақсим этиб, ҳар жузвни ўз муқобаласиндаги рукн бирла ҳаракот саканотин мувофиқ қилмактур ва мунда эътибор лафзгадур, китобатқа эмас. Ҳар ҳарфким, талаффуз бўлур, ул тақтиъга келур ва ҳар ҳарфким, китобатқа келур, иборатқа келмас, тақтиъга тақи келмас, нетокким, *ва ҳува-р-ражал*нинг алиф ломи китобатта битилибтур, ўқурда лафзга келмас”²⁰⁸. Бу ўринда Шайх Аҳмад Тарозий аруз илмидаги муҳим нуқта – тақтиъда асосий эътибор ёзувга эмас, балки талаффузга қаратилишига урғу берапти. Тақтиъ билан боғлиқ ушбу эътиборли фикрлар Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” ва

²⁰⁶ Сайфий баҳрлардан ҳосил бўлувчи вазнларни санашда *ақс* зиҳофи билан ясалувчи вазни келтирмаганлиги учун ушбу зиҳофни эслаб ўтмаган.

²⁰⁷ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б. 80.

²⁰⁸ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 89 а.

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарларида ҳам кўзга ташланади. Ҳар икки муаллиф тақтиъга таъриф бергач, китобат (ёзув)да бор, лекин лафзда (талаффуз)да ҳисобга олинмайдиган баъзи ҳарф ва ҳарфий бирикмаларга эътибор қаратадилар. Улардан бири “вов”и атф (“ва” боғловчиси) бўлиб, жумлалар орасида келганда у тарзида ўқилади. Масалан, “гулу лола”, “жону жаҳон”. Шунингдек, “нун” ҳарфи “хун”, “хон”, “дон” сўзларида тақтиъга қирмайди. Лекин ушбу жумлалар изофа ёки “а”, “у”, “ё” унлиларини қабул қилса (“ху-ни”, “хо-ни”, “до-ни” сингари), тақтиъга дахлдор бўлади ёки “даст”, “маст”, “гуфт” каби жумлалар уч ундош ва бир унли ҳарфдан иборат бўлиб, бунда иккинчи қатор ундош, яъни “*т*” ҳарфи қисқа ҳижо ҳисобланади. Ушбу жумлалар мисра ўртасида келса, “*т*” ҳарфидан сўнг қисқа “*и*” унлиси талаффуз этилади. Агар ушбу жумлалар мисра охирида келса, сокин ҳарф тарзида талаффуз қилинади.

Форсий тилда баъзан вазн талаби билан ўта чўзиқ ҳижо охирида келувчи қатор ундошлар (масалан, “дўст”, “рост” сўзларида) бир чўзиқ ва икки қисқа ҳижо ўрнига ўтади. Шунда тақтиъ қуйидагича бўлади:

дўст , *рост*
 – V V – V V

Кўринадики, арузий матнда шеър тақтиъи билан боғлиқ ўринларда асосий эътибор ёзувга эмас, балки талаффузга қаратилади ва арузшунос олим, шоир ёки ижодкор матн билан ишлашда китобат (ёзув)да бор, лекин лафзда (талаффуз)да ҳисобга олинмайдиган ҳарф ва ҳарфий бирикмаларни назардан соқит қилмаслиги талаб этилади.

Иккинчи боб бўйича хулосалар

Темурийлар даврида яратилган арузга доир рисоаларда келтирилган жузв, зиҳоф ва фуруъ билан боғлиқ қарашларга қуйидагича хулоса ясаш мумкин:

1. Темурийлар даври арузшунослари ўз рисоаларида арузнинг назарий масалаларини ёритишни жузвлар тавсифидан бошлаганлар. Жузв

тушунчаси барча ижодкорларда арузнинг асосий назарий бирлиги сифатида келтирилса-да, истилоҳ номида фарқлар кузатилади. Бу тушунча “Фунун ул-балоға”да *асл*, “Рисолаи аруз”, “Мезон ул-авзон”, “Бадойиъ ус-санойиъ” ва “Арузи Сайфий”да *рукн*, Бобурнинг “Аруз рисоласи”да *жузв* тарзида берилади.

2. Шайх Аҳмад Тарозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий жузвлар сонини умумий тарзда олтита деб келтирадилар ва фосила билан боғлиқ ихтилофли масалаларга тўхталиб ўтирмайдилар. Бобур сабаб ва ватаднинг уч турли бўлишини инкор қилмаган ҳолда, фосилани жузв сифатида эътиборга молик эмас деб ҳисоблайди ва бунда “Меъёр ул-ашъор”нинг муаллифи Насируддин Тусийнинг фикрини қувватлайди. У анъанавий жузвларга қўшимча тарзда сабабнинг учинчи турига *сабаби мутавасситни*, ватадга *ватади касратни* ҳам киритиш мумкинлигини айтади. Бу жиҳатдан Бобурнинг рисоласи манбаларимиз доирасида ушбу масалага махсус тўхталиб ўтилган темурийлар давридаги ягона асардир.

3. Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам Бобур сингари жузвлар қаторига фақат сабаб ва ватадни киритади, фосилани алоҳида жузв сифатида эътироф этмайди. Сайфий Бухорий эса тўғридан тўғри бўлмаса-да, лекин билвосита фосиланинг аруз илми учун аҳамиятсиз эканлигига урғу қаратади. Биз тадқиқ этаётган рисоалардан фақат “Арузи Сайфий”да жузвларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтилган бўлиб, бу бевосита рисолянинг қўлланма характерида эканлиги билан боғлиқ.

4. Жузвлардан ҳосил бўлувчи аслий рукнлар талқинида рисоаларда деярли фарқлар кузатилмайди. Барча рисоаларда аслий рукнлар сони, асосан, 8 та деб кўрсатилади. Фақат “Фунун ул-балоға” муаллифи ушбу рукнларни таркиби жиҳатидан қариндошлик ва бегоналик нуқтаи назаридан таҳлил қиладики, бундай тасниф бошқа рисоаларда учрамайди. Хусусан, фаувлун ва фоилун рукнларига ўзаро ухти (опа-сингил) рукнлар деб қарар экан, уларнинг ҳар иккиси бир сабаби хафиф ва ватади мажмуъдан таркиб топганлигини таъкидлайди.

5. Бу давр рисолаларида зиҳофлар миқдори турлича кўрсатилган. “Фунун ул-балоға”да 35 та, “Рисолаи аруз” ва “Мезон ул-авзон”да 32 та, “Бадойиъ ус-санойи”да 39 та, “Арузи Сайфий”да 18 та, Бобурнинг “Аруз рисоласи”да 44 та зиҳоф изоҳланган.

6. “Фунун ул-балоға”да аввал зиҳофларнинг умумий таърифи, кейин ҳар бир рукнга мансуб зиҳофлар таърифи келтирилган. Абдурахмон Жомий ҳам, Алишер Навоий ҳам фақат форсий ва туркий арузга хос бўлган 5 та аслий рукнларга мансуб зиҳофларга тўхталиб ўтадилар. “Бадойиъ ус-санойиъ”да ҳам барча зиҳофлар умумийликда келтирилади, лекин бунда аввал араб арузига хос бўлган (жами 28), сўнгра аҷам арузига хос бўлган (жами 11) зиҳофлар таърифи берилади. Ҳусайний *ҳарм* зиҳофи таркибида деб қараган 9 зиҳоф унинг ўз фикрига кўра, мустақил зиҳоф бўлмасдан, ҳармнинг вужудга келиш ҳолатига кўра лақабларидир. “Арузи Сайфий”да зиҳофларга бағишланган махсус фасл йўқ, Сайфий баҳрлар ва вазнларни тушунтириш асносида 18 та зиҳофга тўхталиб ўтади, Бобур аввал 44 та зиҳофнинг пайдо бўлиш усуллариини тушунтиради, кейин ҳар бир аслий рукнга мос зиҳоф ва фуруъларнинг номларини келтириб ўтади.

7. Арузшуносликда шеър вазнини аниқлаш учун байтни рукнларга ажратиш тақтиъ деб аталиб, тақтиъда асосий эътибор ёзувга эмас, балки талаффузга қаратилади: баъзи ҳарфлар матнда акс этса-да, талаффузда бўлмаса, тақтиъда ҳисобга олинмайди.

Умуман олганда, темурийлар даври арузшунослигида зиҳофлар миқдори бўйича ҳам, уларнинг аслий рукнларга алоқадорлиги масаласида ҳам, фуруъларнинг баҳрлар таркибида келиш масаласида ҳам энг батафсил ёндашган олим Бобур бўлиб, у келтирган баъзи зиҳофлар темурийлар даври рисолаларида ҳам, форсий салафлари рисолаларида ҳам учрамайди.

III боб. БАҲРЛАР ВА УЛАРДАН ҲОСИЛ БЎЛУВЧИ ВАЗНЛАР ҚИЁСИ

3.1. Баҳрлар таснифи. Муттафиқ ул-аркон гуруҳига мансуб баҳрлар

Аруз тизимида рукнлар бирлашиб, баҳрларни ҳосил қилади. “Баҳр” сўзи араб тилида “денгиз” деган маънони билдиради. Манбаларда *баҳр*нинг денгиз билан алоқадорлиги хусусида деярли маълумот келтирилмаган, фақат Сайфий ушбу сўзни истилоҳ билан боғлиқ ҳолда қуйидагича талқин қилади: “Баҳр “денгиз” деган маънони билдиради; аммо форсий тилдаги атамаларда у шеъриятдаги бир қанча турларни ўз ичига олган вазнли ўлчовлар тўплами ёки синфларининг бири маъносини англатади. У денгизга солиштирилади, чунки денгиз нарсаларнинг турларини, маржонлар, ўсимликлар, ҳайвонлар ва бошқаларни ўз ичига олади, шунингдек, шеърлар ҳам изоҳланаётганидек, турли баҳрларда яратилган бўлади. Баъзилар бундаги ўхшашликни жойлашувда деб айтадилар, киши сув тубига йиқилганда гангийди ва чалкашади, шеърият денгизига йиқилганда ҳам вазнларнинг кўплаб ўзгарган шаклларига дуч келади”²⁰⁹. Кўринадики, Сайфий “баҳр” сўзининг луғавий ва истилоҳий маънолари орасидаги боғлиқликка эътибор қаратар экан, аруз тизимидаги ҳеч бир атама тасодифий бўлмасдан, муайян асосга эга эканлигини таъкидламоқчи бўлади.

“Навоий ҳам, Бобур ҳам ўз рисолаларида зихоф ва рукндан кейин турувчи асосий масала вазн эмас, балки баҳр эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтганлар. Бу ҳолат ўзбек арузшунослигига араб ва форс арузшунослигидан анъана сифатида ўтган”²¹⁰. Дарҳақиқат, темурийлар давригача яратилган барча рисоалар, жумладан, бу давр арузшунослиги учун асос бўлган назарий манбаларда ҳам аслий рукнлар ва зихофлар масаласидан сўнг баҳрлар тавсифига ўтилган.

²⁰⁹ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 15.

²¹⁰ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б.74.

Арузшуносликда қайси баҳр илгари пайдо бўлган деган масалада баҳсли қарашлар мавжуд. Д.Фролов, И.Фильштинский, Б.Шидфар “араб шеъри даставвал сажъ шаклида пайдо бўлган, Ражаз баҳри эса сажъдан ўсиб чиққан, шу маънода Ражаз баҳри энг қадимий баҳр ҳисобланади” деган фикрни билдирадилар²¹¹.

Э.Талабовнинг фикрига кўра, агар биринчи шеър сажъдан пайдо бўлган бўлса, унда у фақат *ражаз* эмас, *комил* ёки *вофир* доирасида бўлиши ҳам мумкин. Бунда олим қадимги араб шеъриятидаги “Қоҳин сажълари”ни мисол қилиб келтириб, улар ҳижоларнинг ҳарфий ва савтий сифатига кўра, *комил* ва *вофир*га яқинроқ туради, деган хулосага келади²¹².

Араб олими Ж.Зайдоннинг араб адабиёти тарихига доир тадқиқотида арабларда дастлаб шеър айтган киши сифатида Мудор ибн Низор номи тилга олинади. Ривоят қилишларича, у сафарлардан бирида эҳтиётсизлик қилиб, туясидан йиқилиб тушибди ва қўлини синдириб олибди. Атрофдагилар уни кўтариб олиб бораётганларида, у оғриққа чидай олмай:

وا يداه وا يداه

Ва.йада.х, ва.йада.х!

(Вой қўлим, вой қўлим) деб йиғлаб юборган экан. Оломон эса уни тинчитилиш учун

ها يداه ها يدا

Ҳа.йада.х, ҳа.йада.х!

(Ҳа, ана қўли, ҳа мана қўли) деган мисраларни айтган эканлар. Шу тариқа, қўшқофияли байт дунёга келибди. Э.Талабовнинг фикрича, ушбу байт *рамал* баҳрининг *Рамали мураббаъи мақсур* (рукнлари ва тақтиъ: фоилон фоилон фоилон фоилон) вазнига мос келади, шунга кўра, илк арабий шеър *рамал*да яратилган дейиш ҳам мумкин²¹³. “...Агар бу борада *ражаз* бирламчи сифатида тан олинса, у ҳолда унда сажъникидан кўра, мақолнинг

²¹¹ Қаранг: Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука, 1991. – С. 91; Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука. 1974. – С.79; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – Москва: Гл.ред.вост.лит., 1978. – С. 50.

²¹² Талабов Э. Аруз. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – Б. 16.

²¹³ Бу ҳақда қаранг: Талабов Э. Юқоридаги асар. – Б. 10.

унсурлари кўпроқ. Аммо агар шеърни сажъдан фарқ этиш мумкин бўлса, унда *Комил* ёки *Вофир*даги байт бирламчи пайдо бўлган дейиш мантиқан тўғрироқ бўлади, чунки унсурлар шунга мойил. Агар шеърбоши кўшиқ бўлса, у *Рамал*да бўлган, албатта. Араб шеърини шу уч йўналишда тадқиқ этиш тўғри бўлади”²¹⁴.

Арузга доир манбаларда баҳрлар сони турлича кўрсатилади. Агар Халил ибн Аҳмад яратган аруз тизимида 15 та баҳр (*тавил*, *мадид*, *басит*, *вофир*, *комил*, *ҳазаж*, *ражаз*, *рамал*, *сарий*, *мунсарих*, *музориъ*, *хафиф*, *муқтазаб*, *мужтасс* ва *мутақориб*) мавжуд бўлса, кейинроқ унинг издоши Абулҳасан Ахфаш Балхий (835 йилда в.э.) яна бир баҳр (*мутадорик*)ни кашф қилади ва шу тариқа араб баҳрлари сони 16 тага етади²¹⁵. Форсий арузшунослар ушбу баҳрлар қаторига яна уч баҳр: *жадид* (*ғариб*), *қариб* ва *мушокил*ни қўшади ва натижада жами баҳрлар сони 19 тага етади. “Ал-мўъжам”да Шамс Қайс Розий ушбу 19 баҳрни *мутақаддим* (аввалдан мавжуд) баҳрлар тарзида эътироф этиб, уларнинг ҳар бирини мисоллар билан изоҳлайди. Асарда мазкур баҳрлар тавсифидан сўнг алоҳида фаслда яна 21 баҳрнинг номи келтирилиб, муаллиф уларни *мустаҳдас* (янги бунёд қилинган) баҳрлар деб атади. Шамс Қайс Розийнинг фикрича, улар форсий арузшунослар Баҳром Сараҳсий, Бузургмехр Қосимийлар томонидан кашф қилинган (6-иловага қаранг).

Насириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарида эса 18 баҳр келтирилган бўлиб, унда аввалги рисолада келтирилмаган *мақлуби тавил* баҳрининг берилиши ҳамда *мушокил* ва *ғариб* баҳрларининг тушиб қолдирилиши муаллифнинг ушбу масалага ўз салафидан айри муносабатда бўлганлигини кўрсатади.

Темурийлар даври арузшунослигида ҳам баҳрлар миқдорини келтиришда ҳар хилликлар бор. Шайх Аҳмад Тарозий ўз рисоласида баҳрлар

²¹⁴ Талабов Э. Юқоридаги асар. – Б. 5.

²¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Мусульманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика. (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989. – С. 91; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Душанбе, 1997. – С. 24.

сонини 40 та деб кўрсатса, Абдурахмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Алишер Навоий ва Сайфий Бухорийлар баҳрлар миқдорини умумий маънода 19 та деб ҳисоблайдилар. Улар орасида Абдурахмон Жомий масалага бир оз ўзгачароқ ёндашиб, “Рисолаи аруз”да 14 баҳрни мисоллар билан изоҳлайди, араб арузига хос бўлган *тавил*, *комил*, *басит*, *мадид*, *вофир* баҳрларига кенг тўхталиб ўтирмайди. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да эса ушбу баҳрларга кўшимча равишда яна икки баҳр (*ариз* ва *амиқ*) тадқиқ қилинган. Ушбу рисоалардан фақат “Арузи Сайфий”да баҳрларнинг луғавий маънолари ҳам изоҳланадики, бу ҳам бевосита рисоланинг қўлланма характерида эканлиги билан боғлиқ.

Ушбу давр рисоалари орасида дастлаб “Фунун ул-балоға”да баҳрлар таснифига гувоҳ бўламиз. Рисоланинг баҳрлар ҳақидаги қисми 4–6-фаслларни ўз ичига олади. Муаллиф саккизта аслий рукн ҳақида маълумот бергач, баҳрларни айнан мазкур солим рукнлар ва улардан ҳосил бўлган зиҳофлар иштирокида пайдо қиладиган рукнлар шакллантиришини маълум қилади. Шу ўринда Шайх Аҳмад Тарозийнинг туркий тил қонуниятлари билан боғлиқ фикрлари айнан шу фаслларда ёритилганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Муаллиф аруз илмини ёритишдан бош мақсади араб ва форс олимлари томонидан кашф қилинган баҳрларни “туркий иборат бирла баён” қилиш эканлигини айтар экан, ушбу баҳрлар учун мисолларни туркий байтлар билан асосламоқ ниятида эканлигини таъкидлайди. Хусусан, Тарозий “*не*” бирикмасининг туркий тилда бир товушни ифодалашини айтиб, тақтиъ билан боғлиқ ўринларда бу жиҳатга эътибор қаратилиши зарурлигини таъкидлайди:

“Билгилким, туркий лафзда баъзи ерда “нун” ва “коф” бир ҳарф сониди саналур, агарчи китобатта икки ҳарф битилур”²¹⁶.

Шунингдек, баҳрлар ва улардан ҳосил бўлувчи вазнларни тушунтиришда муаллиф, асосан, туркий шеърят учун матбуъ (ёқимли,

²¹⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 91 б.

табъга маъкул) вазнларнигина беришни маъкул кўради: “Энди бизнинг китобимизнинг биноси туркийгадур. Номатбуъ вазнларни тарк қилсоқ, муносиброқ бўлғай”.

Рисолада Тарозий баҳрларни икки катта гуруҳга ажратиб, тасниф қилади²¹⁷:

1) *муттафиқ ул-ажзо*²¹⁸ – фақатгина бир аслий рукндан, яъни муаллиф таъбири билан айтганда, аркони солимадан ташкил топган баҳрлар. Масалан, *фаувлун* рукни байтда саккиз марта такрорланиб келса, бу айнан муттафиқ ул-арконга кирувчи *Мутақориб* баҳридир.

2) *мухталиф ул-ажзо* – турли аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўлган баҳрлар. Масалан, *фаувлун мафойилун фаувлун мафойилун*. Кўриб турибмизки, икки солим рукн ўзаро алмашиб, янги баҳр – *Тавилни* ҳосил қилмоқда. У.Тўйчиевнинг фикрича, ушбу гуруҳга кирувчи баҳрларнинг ўзи ҳам аслида уч турлидир. Биринчи турда иккита аслий рукн навбатлашиб (алмашиниб) келади. Буларга *хафиф*, *мунсариҳ*, *музориъ*, *мужтасс*, *муқтазаб*, *тавил*, *мадид*, *басит*, *ариз*, *амиқ* баҳрлари киради. Иккинчи турда икки хил аслий рукндан бири аввал такрорланади, иккинчиси такрорланмайди. Буларга *сариъ*, *ғариб (жадид)*, *қариб* баҳрлари киради. Учинчи тур икки хил аслий рукндан бири такрорланмасдан, иккинчиси такрорланишига асосланади. Бу турга *мушокил* баҳри киради²¹⁹. Биз баҳрлар тавсифини Шайх Аҳмад Тарозий таснифи асосида келтиришни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик.

Даставвал биринчи гуруҳ, яъни *муттафиқ ул-аркон*га мансуб баҳрлар тавсифига тўхталамиз. Шайх Аҳмад Тарозий мазкур гуруҳга *мутақориб*, *мутадорик*, *ҳазаж*, *рамал*, *ражаз*, *вофир*, *комил*, *сақил* каби баҳрларни киритади. Қолган рисоаларда эса ушбу баҳрлар турли ўринларда, доиралар таркиби асосида келтирилган. Муаллифларнинг баҳрлар таърифи ва

²¹⁷ Бунда муаллиф Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос” асарида келтирилган таснифдан фойдаланади.

²¹⁸ Тарозийда “ажзо” аркон (рукнлар) маъносида қўлланилган. Биз ишимизда баҳрлар гуруҳини *муттафиқ ул-аркон* ва *мухталиф ул-аркон* тарзида қўлладик.

²¹⁹ Бу ҳақда қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б. 75.

тавсифига ёндашувлари ҳам бир-биридан фарқланади. Улар орасида фақат “Арузи Сайфий”дагина баҳрлар номининг луғавий ва истилоҳий маънолари, келиб чиқиши билан боғлиқ маълумотлар келтирилади. Атоуллоҳ Ҳусайнийда арузга доир фикрлар асар муқаддимасида келтирилганлиги учун баҳрлар тавсифи анча қисқа. Абдурахмон Жомий эса баҳрларни келтиришда дастлаб солим рукнли вазнларга, сўнгра зиҳофга учраган вазнларга тўхталишни маъқул кўради. Алишер Навоийда аввал мусамман, сўнгра мусаддас ва мураббаъ рукнли вазнлар келтирилган, ўрни билан баъзан мутатаввал вазнларга ҳам тўхталиб ўтилган. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да ҳам Тарозий сингари баҳрлар икки гуруҳга ажратилади, баҳрлардаги вазнларнинг қўлланилиш даражаси ва оҳанг имкониятларига ҳам эътибор қаратилиб, улар мустаъмал ва номустаъмал, матбуъ ва номатбуъга ажратилиб, тавсиф қилинади.

Энди ушбу баҳрларнинг таркиби ва манбаларда қай тарзда келтирилишини қиёсий жиҳатдан кўриб чиқсак.

1. **Мутақориб**²²⁰ (ар. “бир-бирига яқин”) – туркий шеъриятда даставвал қўлланилган аруз баҳри номи²²¹. Ундаги ватад ва сабаблар бир-бирига яқин масофада жойлашганлиги учун шундай аталган²²². Шунингдек, ватадларнинг ўзи ҳам ўзаро бир-бирига яқин бўлганлиги сабабли мазкур баҳрга шундай ном берилган деган қарашлар ҳам бор, чунки ҳар икки ватад (V –) орасида биргина сабаб (–) жойлашган²²³. *Мутақориб* баҳри *фаувлун* (V – –) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Форсий ва туркий шеъриятда, асосан, *мусамман* рукнли вазнлари қўлланилади. Темурийлар даври рисоаларида вазнлар назарий жиҳатдан изоҳланганлиги учун

²²⁰ Баҳрлар тавсифи Шайх Аҳмад Тарозий рисоласидаги кетма-кетлик асосида берилди.

²²¹ Шайх Аҳмад Тарозий баҳрлар тавсифини айнан шу баҳрдан бошлашида ҳам туркий тил қонуниятлари асос қилиб олинган, чунки илк марта туркий адабиётда Юсуф Хос Ҳожиб томонидан қўлланилган *мутақориб* баҳрининг *Мутақориби мусаммани маҳзуф* вазни туркий халқларнинг шеърий тизими – бармоқнинг энг фаол шаклларида бири бўлган ўн birlik туркумига ҳам миқдор, ҳам оҳанг жиҳатдан жуда уйғун. Тарозийгача арузга доир рисоаларда баҳрлар тавсифи *тавилдан* бошланар эди, биз буни Махмуд Замахшарий, Насируддин Тусий рисоаларида ҳам кузатдик.

²²² Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозирқунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.68.

²²³ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 45. (форс тилида)

мустаъмал бўлмаган вазнлар ҳам келтирилиб ўтилади, шу маънода *мутақориб* баҳрининг номуствамал (мусаддас ва мураббаъ рукнли) вазнларига ҳам тўхталиб ўтилган. “Фунун ул-балоға”да унинг 11 та мусамман рукнли, 4 та мусаддас рукнли ҳамда 3 та мураббаъ рукнли (жами 18 та) вазнлари келтирилса, Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да мазкур баҳрнинг 8 та мусамман рукнли, 2 та мусаддас рукнли ҳамда битта *мутатаввал*²²⁴ рукнли (жами 11 та) вазнларини санаб ўтади. Бобурда бу кўрсаткич анчагина катта. Бобур ўз рисоласида *мутақориб* баҳрининг 29 та мусамман, 7 та мусаддас, 4 та мураббаъ ва 2 та мутатаввал (жами 42 та) вазнларини келтиради²²⁵. Ушбу вазнлардан 20 таси мустаъмал эканлиги ушбу баҳрнинг туркий шеъриятдаги қўлланилиш даражасини кўрсатади. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида эса *мутақориб* баҳрининг жами 10 вазни келтирилган бўлиб, шулардан еттитаси мусамман, иккитаси мусаддас ва биттаси мутатаввал вазнлардир. Атоуллоҳ Ҳусайний баҳрларга қисқача таъриф бериш билан чекланади, унда баҳрлардан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 6 вазни келтирилиб, шундан 5 таси мусамман ва биттаси мусаддас рукнли вазнлардир. *Мутақориб* баҳрининг рисоалардаги ўрни ва вазнлар миқдорини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

3.1-жадвал
Мутақориб баҳри вазнлари

Рисола номи	Баҳр- нинг келти- рилиш ўрни	Баҳр мансуб доира	Мусам- ман вазнлар	Мусад- дас вазнлар	Мураб- баъ вазнлар	Мута- таввал вазн- лар	Жами
“Фунун ул- балоға”	1	—	11	4	3	1	18
“Мезон ул-авзон”	13	Муттафиқа	8	2	—	1	11

²²⁴ Мутатаввал (ар. “узун”, “чўзиқ”) – 8 рукндан ортик, бошқача айтганда, 12 ва ундан ортик рукндан таркиб топган вазн.

²²⁵ Биз ушбу кўрсаткични беришда С.Ҳасанов тузган жадвалдан фойдаландик (Қаранг: Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58).

“Арузи Сайфий”	13	Муттафиқа	5	1	—	—	6
“Рисолаи аруз”	13	Муттафиқа	7	2	—	1	10
“Аруз рисоласи”	1	Муттафиқа	29	7	4	2	42
“Бадойиъ ус-санойиъ”	15	Муттафиқа	—	—	—	—	—

2. Мутадорик (ар. “топмоқ”, “хабар бермоқ”, “орқадан келиб қўшилмоқ”) – туркий ва форсий шеърятда нисбатан кам қўлланилган аруз баҳрларидан бирининг номи. Унинг асл рукнидаги *сабабни* кейинроқ топиб, қолган жузвларга ҳамроҳ қилганликлари учун шундай ном билан аталган. Шунингдек, Халил ибн Аҳмад келтирган 15 баҳр каторига унинг шогирди Абулҳасан Ахфаш Балхий томонидан 16-баҳр сифатида қўшилганлиги учун шундай ном олган деган қарашлар ҳам бор²²⁶. Манбаларда *ракз ул-хайр, савт ун-ноқус, ғариб, муштаққ* деган номлар билан ҳам келтирилади²²⁷. *Мутадорик* баҳри *фоилун* (– V –) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Туркий шеърятда даставвал Алишер Навоий томонидан истифода этилган. Асосан, *мусамман* рукнли вазнлари қўлланилади. “Фунун ул-балоға”да бу баҳрнинг 6 та мусамман рукнли, 5 та мусаддас рукнли ҳамда 2 та мураббаъ рукнли (жами 13 та) вазнлари келтирилса, Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да ушбу баҳрнинг тўртта мусамман рукнли ва учта мусаддас рукнли (жами 7 та) вазнларини санаб ўтади. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да 27 вазн келтирилган бўлиб, улардан 14 таси мусамман, 7 таси мусаддас, 5 таси мураббаъ ва биттаси мутатаввалдир²²⁸. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида эса *мутадорик* баҳрининг жами 6 вазни келтирилган бўлиб, шулардан тўрттаси мусамман, иккитаси мусаддас

²²⁶ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.68; Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1876. – С. 47 (форс тилида).

²²⁷ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: ТАМADDUN, 2014. – Б. 75; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 571; Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1876. – С. 9 (форс тилида).

²²⁸ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 66.

вазнлардир. Атоуллоҳ Хусайний баҳрларга қисқача таъриф бериш билан чекланади, унда баҳрлардан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 4 вазни келтирилган, уларнинг барчаси мусамман рукнли вазнлардир. Рисолада мутадорик баҳрининг “Савт ун-нокус” деб аталиши сабабларига ҳам тўхталиб ўтилган. Сайфий Бухорий Жобир Ансорий (р.а.)дан қуйидаги ривоятни келтиради:

“Бир куни Шом йўлида ҳазрат амирал муъминин ва имом ал-муттақин Али ибн Абу Толиб (каррамаллоҳу ваҳҳаху) билан кетаётиб, ибодатхона ёнидан ўтдик. Бир тарсо нокус (катта қўнғироқ) чалаётган экан. Ҳазрат Али нокуснинг овозини тинглаб, ундан чиқаётган садога диққатимизни тортдилар ва дунёнинг фонийлиги тўғрисида бир неча байт ўқидилар. Дастлабки байт шундай эди:

Ҳаққо ҳаққо ҳаққо ҳаққо

Фаълун фаълун фаълун фаълун

Сидқо сидқо сидқо сидқо.

Фаълун фаълун фаълун фаълун.

Кейинчалик маълум бўлдики, нокуснинг овози *Мутадорики мақтуъ* вазнининг оҳангига ўхшар экан”²²⁹. *Мутадорик* баҳрининг рисолалардаги ўрни ва вазнлар миқдорини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

3.2-жадвал
Мутадорик баҳри вазнлари

Рисола номи	Баҳр- нинг келти- рилиш ўрни	Баҳр мансуб доира	Мусам- ман вазнлар	Мусад- дас вазнлар	Мураб- баъ вазнлар	Мута- таввал вазнлар	Жами
“Фунун ул- балоға”	2	—	6	5	2	—	13
“Мезон ул-авзон”	14	Муттафиқа	4	3	—	—	7
“Арузи Сайфий”	14	Муттафиқа	4	—	—	—	4
“Рисолаи	2	Муттафиқа	4	2	—		6

²²⁹ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 48. (форс тилида).

аруз”							
“Аруз рисола-си”	14	Муттафика	14	7	5	1	27
“Бадойиъ ус-санойиъ”	16	Муттафика	—	—	—	—	

3. Ҳазаж (ар. “ёқимли овоз”; “хушоҳанг куй”) – туркий ва форсий шеърятда кенг қўлланилган аруз баҳрларидан бири. Унда бир *ватади мажмуъ* (V–) дан сўнг икки *сабаби хафиф* (– –) нинг келиши натижасида ушбу ўлчовда ёзилган шеърлар ёқимли оҳанг касб этган деб қаралади²³⁰. Шунингдек, қадимда араблар хуш овоз билан севиб ўқийдиган шеърларнинг, асосан, ушбу баҳрда битилганлиги ҳам бундай номланишга сабаб қилиб кўрсатилади²³¹. *Ҳазаж* баҳри *мафоиълун* (V – – –) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Асосан *мусамман* ва *мусаддас*, баъзан *мураббаъ* рукнли вазнларни ўз ичига олади.

Мазкур баҳрнинг энг кўп вазни “Фунун ул-балоға”да келтирилган. Муаллиф китобхонга баҳрларнинг қонуниятлари яхши маълум бўлиши учун уч баҳр: *ҳазаж*, *рамал* ва *ражаз* баҳрларига кенгроқ тўхталиб ўтишга қарор қилади ва ушбу қарорини қуйидагича изоҳлайди:

“Ул сабабтин бу уч баҳрни айирдуқким, буларнинг солими басе матбуъ ва хушояндадур ва булардин кўп матбуъ шуъбалар кўпор... ”²³². Шундан келиб чиқиб, фаслнинг *ҳазаж* баҳрига бағишланган қисми салмоқли ўрин тутади: бу баҳрдан 108 та вазн келтирилган, шулардан 89 таси мусамман рукнли вазнлар бўлса, 15 таси мусаддас, 3 таси мураббаъ ҳамда битта мутатаввал рукнлардан иборат.

Муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: “Бу вазнда форсий ва туркий фаровон келибтур ва басеъ матбуъ баҳрдур. Ва мундин кўп хосса шўъбалар кўпорким, бағоят матбуъ ва солисдур. Ва мунунг асли Вофир баҳридин кўпор ва мундин

²³⁰ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 65.

²³¹ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 15 (форс тилида).

²³² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 88 б

шўъбалар пайдо бўлурким, ҳеч баҳрдин даст бермас”²³³. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *Ҳазаж*нинг ўн битта мусамман рукнли вазнларини, ўнта мусаддас рукнли вазнларини ва битта мураббаъ рукнли (жами 22 та) вазнларини санаб ўтади. Агар бунга рубоий вазнларини ҳам қўшсак, *ҳазаж* баҳри вазнлари Навоий рисоласида 46 тага етади. Бобур “Аруз рисоласи”да *ҳазаж* баҳрининг 105 вазнини келтириб ўтади, ушбу вазнларнинг 71 таси мусамман, 21 таси мусаддас, 9 таси мураббаъ ва 4 таси мутатаввал бўлиб, 71 та мусамман вазнлардан 24 таси рубоий вазнлари ҳисобланади²³⁴. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида эса ушбу баҳрнинг жами 52 вазни келтирилган бўлиб, шулардан 34 таси (24 таси рубоий вазнлари) мусамман, 14 таси мусаддас ва 4 таси мураббаъ вазнлардир. Жомий вазнлар тартибини беришда аввал солим рукнли вазнларни, кейин зиҳофга учраган вазнларни келтиради. Атоуллоҳ Ҳусайний *ҳазаж* баҳри, аслида, арабларда мусаддас шаклда бўлишини, жузвлари олти марта мафойилундан иборат бўлишини, форсий шеърятда эса мусамман шаклида қўлланилишини айтиш билан чекланади, унда баҳрлардан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 19 вазни келтирилган, уларнинг 10 таси мусамман, 9 таси мусаддас рукнли вазнлардир. *Ҳазаж* баҳрининг рисоалардаги ўрни ва вазнлар миқдорини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

3.3-жадвал
Ҳазаж баҳри вазнлари

Рисола номи	Баҳр- нинг келти- рилиш ўрни	Баҳр мансуб доира	Мусам- ман вазнлар	Мусад- дас вазн- лар	Мураб баъ вазн- лар	Мутатав- вал вазнлар	Жами
“Фунун ул- балоға”	3	-	89	15	3	1	108
“Мезон ул-авзон”	1	Муъталифа	11\24	10	—	1	46

²³³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Юқоридаги манба. – С. 88 б.

²³⁴ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

“Арузи Сайфий”	1	Мужталиба	10	9	—	—	19
“Рисолаи аруз”	1	Муъталифа	10/24	14	4	—	52
“Аруз рисоласи”	3	Мужталиба	71	21	9	4	105
“Бадойиъ ус-санойиъ”	6	Мужталиба	—	—	—	—	

4. Рамал (ар.“бўйра тўқиш”; “туянинг лўкиллиши”) – туркий ва форсий шеърятда кенг қўлланилган аруз баҳрларидан бири. Ундаги *ватади мажмуълар* (V–) ва *сабаби хафифлар* бир-бирининг орасида жойлашганлиги ва бу худди бўйрани арқон билан тўқишни эслатгани учун шундай аталган. Баъзи арузшуносларнинг фикрига кўра, бу сўз туянинг лўкиллаб чопишини англатувчи *рамалон* калимасидан олинган, чунки уни ўқишдан келиб чиқадиган оҳанг туянинг лўкиллашини эслатади²³⁵. Шунингдек, баъзи ривоятларда айтилишича, *рамал* қўшиқ номларидан бири бўлиб, у мазкур вазнда ёзилганлиги учун шу ном билан аталган. *Рамал* баҳри *фоилотун* (– V – –) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Асосан, *мусамман* ва *мусаддас*, баъзан *мураббаъ* рукнли вазнларни ўз ичига олади. “Фунун ул-балоға”да *рамал* баҳрининг 8 та мусамман рукнли, 3 та мусаддас рукнли, битта мураббаъ рукнли ва битта мутатаввал (жами 13 та) вазнлари келтирилган. Эътибор қаратилса, *рамал* баҳри асарда ҳазаж баҳри сингари батафсил эмаслигини сезиш мумкин. Буни олим қуйидагича изоҳлайди: “Билгилким, биз юқори айтиб эрдукким, уч баҳрни шарҳ этоли деб. Эмди бу баҳр (*Рамал* баҳрининг – Д.Ю.)нинг музоҳифотининг таркибин ва тартибин ҳазаж баҳриндин қиёс қилсоқ, маълум бўлурким, ҳар баҳрға не миқдор шуъба лозим бўлур. Агар барчасин битир бўлсоқ, бу китоб анинг эҳтимолин

²³⁵ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 65; Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 47. (форс тилида); Муҳаммад Ғиёсуддин. Меъроҷ ул-аруз / Ғиёс ул-луғот. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 57.

кила олмас...”²³⁶. Шу тариқа муаллиф энди *рамал* баҳрининг фақат “матбуъи машҳур ва муътабар” вазнларига тўхталиб ўтади.

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да ушбу баҳрнинг етти та мусамман рукнли вазнларини, тўртта мусаддас рукнли вазнларини ва иккита мураббаъ ва битта *мутатаввал* рукнли (жами 14 та) вазнларини санаб ўтади. Бобур ўз рисоласида *рамал* баҳрига мансуб 59 та вазнни келтириб, улардан 38 таси мусамман, 13 таси мусаддас, 6 таси мураббаъ ва 2 таси мутатаввал рукнли эканлигини таъкидлайди. Ушбу вазнлардан 31 таси мустаъмал, 28 таси мухтараъ, 12 таси мустаъмали матбуъ вазнлардир²³⁷. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *Рамал* баҳрининг жами 14 вазни келтирилган бўлиб, шулардан 7 таси мусамман, 5 таси мусаддас ва 2 таси мураббаъ вазнлардир. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатидан Навоий ва Жомий рисоласида ўзаро яқинлик бор. Атоуллоҳ Ҳусайний *Рамал* баҳри, аслида, арабларда мусаддас шаклда бўлишини, жузвлари олти марта фоилотундан иборат эканлигини, форсий шеърятда эса мусамман шаклида қўлланилишини айтиш билан чекланади, унда баҳрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 19 вазни келтирилган, уларнинг 12 таси мусамман, 7 таси мусаддас рукнли вазнлардир. *Рамал* баҳрининг рисоалардаги ўрни ва вазнлар миқдорини кўйидаги жадвалда кўриш мумкин:

3.4-жадвал
Рамал баҳри вазнлари

Рисола номи	Баҳр- нинг келти- рилиш ўрни	Баҳр мансуб доира	Мусам ман вазн- лар	Мусад- дас вазн- лар	Мураб баъ вазн- лар	Мутатав- вал вазнлар	Жами
“Фунун ул- балоға”	3		8	3	1	1	13
“Мезон ул-авзон”	3	Муъталифа	7	4	2	1	14

²³⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 115 а

²³⁷ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 77.

“Арузи Сайфий”	3	Мужталиба	12	7	—	—	19
“Рисолаи аруз”	3	Муъталифа	7	5	2	—	14
“Аруз рисоласи”	5	Мужталиба	38	13	6	2	59
“Бадойиъ ус-санойиъ”	8	Мужталиба	—	—	—	—	

5. Ражаз (ар. “тезлик”, “шитоб”, “изтироб”) – туркий ва форсий шеърятда кенг қўлланилган аруз баҳрларидан бири. Араб қабилаларининг шижоати ва жанглардаги мардоналигини васф этувчи шеърлар, асосан, ушбу ўлчовда битилганлиги учун шундай аталган²³⁸. Баъзи арузшуносларнинг айтишларича, бу сўз “йўл давомида қалтирайдиган ва тўхтайдиган тую” маъносини англатадиган “ражз” калимасидан олинган. *Ражаз* баҳри *мустафъилун* (– –V –) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Асосан, *мусамман* ва *мусаддас*, баъзан *мураббаъ* рукнли вазнларни ўз ичига олади. “Фунун ул-балоға”да *ражаз* баҳрининг 14 та мусамман рукнли, битта мусаддас рукнли, битта мураббаъ рукнли ва битта мутатаввал (жами 17 та) вазнлари келтирилган. Муаллиф бу баҳрнинг мусамман рукнли вазнларига мисоллар келтиргач, улардан номатбуъ вазнларда форсий ёки туркий тилда шеър айтилмаслигини маълум қилиб, маҳоратни намоёйиш қилиш учун гоҳида бир ғазал ёки қитъа ёзилишини таъкидлайди.

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *ражазнинг* олтита мусамман рукнли вазнларини, олтита мусаддас рукнли вазнларини ва битта мураббаъ рукнли (жами 13 та) вазнларини санаб ўтади. Бобур ўз рисоласида *ражаз* баҳрига мансуб 63 та вазнни келтириб, улардан 33 таси мусамман, 18 таси мусаддас, 10 таси мураббаъ ва 2 та мутатаввал рукнли эканлигини таъкидлайди. Ушбу вазнлардан 32 таси мустаъмал, 31 таси мухтараъ вазнлардир²³⁹. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *ражаз*

²³⁸ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 65.

²³⁹ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 74.

баҳрининг жами 15 вазни келтирилган бўлиб, шулардан 7 таси мусамман, 6 таси мусаддас ва 2 таси мураббаъ вазнлардир. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатидан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Ҳусайний *ражаз* баҳри аслида арабларда мусаддас шаклда эканлигини, жузвлари олти марта мустафъилундан иборат бўлишини, форсий шеъриятда эса мусамман шаклида қўлланилишини айтиш билан чекланади, унда баҳрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 8 вазни келтирилган, уларнинг 5 таси мусамман, 3 таси мусаддас руқнли вазнлардир. *Ражаз* баҳрининг рисоалардаги ўрни ва вазнлар миқдорини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

3.5-жадвал
Ражаз баҳри вазнлари

Рисола номи	Баҳр- нинг келти- рилиш ўрни	Баҳр мансуб доира	Мусам- ман вазнлар	Мусад- дас вазнла р	Мураб- баъ вазнлар	Мутатав- вал вазнлар	Жами
“Фунун ул- балоға”	5	—	14	1	1	1	78
“Мезон ул- авзон”	2	Муъта лифа	6	6	1	—	13
“Арузи Сайфий”	2	Мужта либа	5	3	—	—	8
“Рисолаи аруз”	2	Муъта лифа	7	6	2	—	15
“Аруз рисоласи”	4	Мужта либа	33	18	10	2	63
“Бадойиъ ус- санойиъ”	7	Мужта либа	—	—	—	—	

6. Вофир (ар. “мўл, фаровон”) – араб арузига хос баҳрлардан бири. Асосан, араб адабиётида, қисман форс-тожик шеъриятида истифода этилган. Унда ҳаракатли ҳарфлар, яъни қисқа ҳижолар чўзиқ ҳижолардан кўпроқ

бўлганлиги ва араб шеърларининг аксарияти ушбу баҳрда битилганлиги учун шундай аталган. *Вофир* баҳри *мафоилатун* (V-VV-) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Араб шеъриятида *вофир*нинг барча рукнли вазнларидан фойдаланилган. Форсий шеъриятда баъзи шоирлар ўз маҳоратларини намоиш қилиш учунгина баъзан ушбу баҳрга мурожаат қилганлар²⁴⁰. Туркий шеъриятда, хусусан, Алишер Навоий ва Бобур ижодида истифода этилмаган. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға”да *вофир* баҳрининг *ҳазаж* баҳри билан алоқадорлиги ҳақида сўзлаб, *ҳазаж*га хос баъзи вазнларнинг ҳосил бўлишини *вофир* баҳрига боғлайди. Дарҳақиқат, *вофир* баҳрининг аслий рукни бўлмиш *мафоилатун* (V – V V –) даги икки сабаби сақийл (V V)ни бир сабаби хафиф (–) билан алмаштиради, *ҳазаж* баҳрининг аслий рукни *мафоийлун* (V – – –) келиб чиқади:

$$V - (V V) - = V - (-) -$$

Муаллиф рисолада *вофир* баҳрининг 4 та мусамман рукнли, 1 та мусаддас рукнли ва битта мураббаъ рукнли (жами 6 та) вазнини келтиради ва ушбу баҳр вазнлари, асосан, араб шеъриятига хос бўлиб, туркийда номатбуъ (оҳанг жиҳатдан ёқимли эмас) эканлигини айтади: “Ва мундин ҳеч матбуъ вазн қўпмас. Ва баъзи баҳрларнинг аслин ул сабабтин номатбуъ вазнға бино қилибтурларким, аруз илмин аслда араб пайдо қилибтур. Ва арабий шеър номатбуъ баҳрда кўпрак мулойим тушар. Эмди бизинг китобимизнинг биноси туркийгадур. Номатбуъ вазнларни тарк қилсоқ, муносиброқ бўлғай”²⁴¹.

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *вофир*нинг битта мусамман ва битта мусаддас рукнли (жами 2 та) вазнларини мисоллар билан келтириб ўтади. Бобур ўз рисоласида *вофир* баҳрига мансуб 22 та вазнни келтириб, улардан 12 таси мусамман, 8 таси мусаддас, 2 таси мураббаъ рукнли эканлигини таъкидлайди. Ушбу вазнлардан 10 таси мустаъмал, 12 таси

²⁴⁰ Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 58.

²⁴¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 119 а.

мухтараъ, 4 таси мустаъмали матбуъ вазнлардир²⁴². Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *вофир* баҳрининг фақат икки: мусаддаси солим ва мусаммани солим вазлари келтирилган бўлиб, Жомий ушбу баҳр ажам шеъриятига хос бўлмаганлиги учун унинг бошқа вазнларига тўхталиб ўтмаслигини таъкидлайди²⁴³. Атоуллоҳ Хусайний *вофир* баҳри, аслида, мусаддас шаклда бўлишини, жузлари олти марта мафойилундан иборат бўлишини, ажам шоирлари эса уни мусамман шаклида ҳам қўллаганларини айтиб, *Вофири мусаммани солим* вазнига бир байт мисол келтиради. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг фақат бир вазни (*Вофири мусаммани солим*) келтирилган бўлиб, танланган байт Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида олинган. Бу байт қуйидагичадир:

Чи шуд санамо, ки сӯи касе ба чаими ризо наменигарӣ,

V – V V – / V – V V – / V – V V – / V – V V –

Зи расми ҷафо намегузарӣ, тариқи вафо намесипарӣ.

*V – V V – / V – V V – / V – V V – / V – V V –*²⁴⁴.

Вофир баҳрининг рисолалардаги ўрни ва вазнлар миқдорини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

3.6-жадвал
Вофир баҳри вазнлари

Рисола номи	Баҳр-нинг келтирилиш ўрни	Баҳр мансуб доира	Мусам-м ан вазнлар	Мусад-дас вазнлар	Мураб-баъ вазнлар	Мутатав-вал вазнлар	Жами
“Фунун ул-балоға”	3	—	4	1	1	—	6
“Мезон ул-авзон”	16	Мухталита	1	1	—	—	2
“Арузи Сайфий”	18	Муъталифа	1				1
“Рисолаи	—	—	1	1	—	—	2

²⁴² Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 82.

²⁴³ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 19.

²⁴⁴ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 51; Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 19.

аруз”							
“Аруз рисоласи ”	6	Муъталифа	12	8	2	—	22
“Бадойиъ ус- санойиъ”	4	Муъталифа	—	—	—	—	

7. Комил (ар. “тўлик, мукаммал”) – араб арузига хос баҳрлардан бири. Асосан, араб адабиётида, қисман форс-тожик ва туркий шеърятда истифода этилган. Унинг асл рукнлари аруз доиралари таркибида ўзгаришга учрамагани ва қисқа ҳижолар нисбати чўзиқ ҳижолардан кўп эканлиги учун шундай аталган. *Комил* баҳри *мутафоилун* (VV– V –) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Араб шеърятда *комилнинг*, асосан, *мусаддас* рукнли, форсий ва туркий шеърятда эса *мусамман* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға”да *комил* баҳрининг *ражас* баҳри билан алоқадорлиги ҳақида сўзлаб, *комилнинг* жузвлари ўзгартирилса, *ражас* баҳрининг асли келиб чиқишини таъкидлайди. Дарҳақиқат, *мутафоилун* (V V – V –)даги икки сабаби сақил (V V)ни бир сабаби хафиф (–) билан алмаштирса, *ражас* баҳрининг аслий рукни *мустафъилун* (– – V –) келиб чиқади:

$$(V V) - V - = (-) - V -$$

Муаллиф рисолада *комил* баҳрининг 7 та мусамман рукнли, 7 та мусаддас рукнли ва 3 та мураббаъ рукнли (жами 17 та) вазнини келтириб, ушбу баҳрда номатбуъ вазнлар кўплигини айтади: “Билгилким, мундин баса кўп номатбуъ вазнлар кўпор. Кўпрагин ғаройиб учун битилди”²⁴⁵.

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *комил* баҳрининг битта мусамман ва битта мусаддас рукнли (жами 2 та) вазнларини мисоллар билан келтириб ўтади. Бобур “Аруз рисоласи”да *комил* баҳрига мансуб 22 та вазнни келтириб, улардан 10 таси мусамман, 7 таси мусаддас, 5 таси мураббаъ рукнли эканлигини таъкидлайди. Ушбу вазнлардан 3 таси мухтараъи матбуъ

²⁴⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 119 а.

вазнлардир²⁴⁶. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *Комил* баҳрининг фақат икки: мусаддаси солим ва мусаммани солим вазнлари келтирилган бўлиб, Жомий ушбу баҳр ажам шеърятига хос бўлмаганлиги учун унинг бошқа вазнларига тўхталиб ўтмаслигини таъкидлайди²⁴⁷. Атоуллоҳ Ҳусайний *комил* баҳри, аслида, мусаддас шаклда бўлишини, жузвлари олти марта мутафоилундан иборат эканлигини, ажам шоирлари эса уни мусамман шаклида ҳам қўллаганларини айтиб, *Комили мусаммани солим* вазнига Салмон Соважийдан мисол келтиради. Бу байт Жомий рисоласидаги байт билан бир хил. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг фақат солим вазни келтирилган бўлиб, танланган байт “Ал-мўъжам”дан олинган.

Комил баҳрининг рисоалардаги ўрни ва вазнлар миқдорини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

3.7-жадвал
Комил баҳри вазнлари

Рисола номи	Баҳр- нинг келти- рилиш ўрни	Баҳр мансуб доира	Мусам ман вазн- лар	Мусад- дас вазнлар	Мураб- баъ вазнлар	Мутатав- вал вазнлар	Жами
“Фунун ул- балоға”	3	—	7	7	3	—	17
“Мезон ул-авзон”	1 5	Мухтали та	1	1		—	2
“Арузи Сайфий”	1 9	Муъта лифа	1	—	—	—	1
“Рисолаи аруз”		—	1	1		—	2
“Аруз рисоласи”	7	Муъта лифа	10	7	5	—	22
“Бадойиъ ус- санойиъ”	5	—	—	—	—	—	

²⁴⁶ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 83.

²⁴⁷ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 19.

8. Сақил (ар. “оғир”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Ритм жиҳатдан оғир оҳангга эга бўлганлиги учун шундай аталган. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Бу баҳр *мафъувлоту* (– – – V) аслий рукнининг байтдаги такрорига асосланади. Шайх Аҳмад Тарозийдан аввал ўтган арузшунослар ҳам, кейинги давр олимлари ҳам бир овоздан ушбу аслий рукндан алоҳида баҳр ҳосил бўлмаслигини таъкидлайдилар²⁴⁸. Мумтоз арузшуносликда ушбу рукннинг зиҳофларидан турли вазнлар ҳосил қилинган ва уларнинг баъзилари мустаъмал вазнлар ҳисобланади. Лекин Тарозий мафъувлотунинг солим шаклидан ҳам баҳр ҳосил қилинишини ва бу баҳр муттафиқ ул-арконга киришини асослаб беради. Рисолада ушбу баҳрнинг хос баҳрлардан эканлиги айтилиб, *Сақили мусаммани солим* вазнига бир байт мисол келтирилади:

Сендек ёри / ширин рўйу / нозук табъ / қайда бор,

– – – V / – – – V / – – – V / – – – V

Сен эй дилдор қилса зулму биздин панд ол зинҳор.

– – – V / – – – V / – – – V / – – – V

Шунингдек, муаллиф бу баҳр вазнлари номатбуъ эканлигини таъкидлаб, шундай ёзади: “Билгилким, бу баҳрнинг мусамманидин ва мусаддасидин ҳеч матбуъ шеър келмас”²⁴⁹. Дарҳақиқат, рукн сўнгида қисқа ҳижонинг келиши оҳангнинг оғир чиқишига олиб келади ва бу ҳол мисра охири учун, айниқса, нотабиийдир, чунки шеърин нутқда мисра сўнги одатда, чўзиқ ҳижо билан якунланади. Шу сабабли бўлса керак, Шайх Аҳмад Тарозийдан сўнг ҳам ушбу баҳр арузга доир рисоалардан ўрин олмаган.

²⁴⁸ Аслий рукннинг ватади мафрук билан тугаши шундай хулосага олиб келган. Қаранг: Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 48; Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 29-30; Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991. – С. 316. Мусульманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика. (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989. – С. 81.

²⁴⁹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 121 б.

Юқоридагиларга хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, темурийлар даври арузшунослигида баҳрлар икки катта гуруҳга: муттафиқ ул-аркон ва мухталиф ул-арконга бўлиб тасниф қилинган. Маҳмуд Замахшарийдан бошланган бу тасниф Шайх Аҳмад Тарозий рисоласида асос қилиб олинган. “Фунун ул-балоға”да биринчи гуруҳга 8 та баҳр киритилиб, улар орасида сўнгги баҳр сифатида келтирилган *сақил* баҳри темурийлар давригача ва ундан кейинги рисоаларда ҳам учрамайди, шу маънода ушбу баҳрни Шайх Аҳмад Тарозийнинг кашфиёти деб айтиш мумкин.

3.2. Мухталиф ул-аркон баҳрлари талқини

“Фунун ул-балоға”да иккинчи гуруҳга киритилган баҳрлар мухталиф ул-аркон баҳрлари бўлиб, улар турли аслий рукнлар такроридан ҳосил бўлади. Шайх Аҳмад Тарозий уларнинг сонини 32 та деб кўрсатади. Баҳрларни кетма-кетликда келтирар экан, Тарозий бир нуктага алоҳида урғу беради: “Ва шарт улдурким, ул икки жузвником, таркиб этиб, баҳр қилурлар, бир-бирининг **ухти** (опа-сингил – Д.Ю.) керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қошинда раво эрмас”²⁵⁰.

Бу ўринда шайх Аҳмад Тарозий эътибор қаратган нукта шуки, икки солим рукнни алмаштириб қўллаш натижасида мухталиф ул-арконга кирувчи бирор баҳр ҳосил қилинса, ундан кейинги баҳр унинг аксини такрорлаши лозим, агар бу шарт адо этилмаса, у баҳр сифатида тан олинмайди. Буни муаллиф мухталиф ул-арконнинг биринчи ва иккинчи баҳри сифатида келтирган баҳрларнинг рукнларига диққат қилиш орқали тушуниб олиш мумкин. Биринчи баҳр *муқорин* деб номланиб, тақтиъи қуйидагичадир: *фаувлун фоилун фаувлун фоилун*. Энди иккинчи баҳрга эътибор қаратамиз: бу баҳр *мувофиқ* деб номланиб, унинг тақтиъи *фоилун фаувлун фоилун фаувлундан* иборат. Кўриб ўтилганидек, *муқорин* баҳридаги рукнларнинг ўрни алмашилиб такрорланса, *мувофиқ* баҳри ҳосил бўляпти. Бу эса шайх

²⁵⁰ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Кўрсатилган манба. – С. 78 б.

Аҳмад Тарозий таъкидлаганидек, ул икки жузвнинг *ухти*, яъни *она-сингил* бўлаётганлигини билдиради.

Шайх Аҳмад Тарозий келтираётган мазкур шеърий вазн қонунияти манбаларимиз доирасида ундан аввалги ва ундан кейин битилган арузшуносликка доир рисоаларда учрамади.

Муаллиф асарда ўзи таҳлил қилаётган қирқ баҳрнинг ўн олтитаси (*тавил, мадид, басит, вофир, комил, рамал, ражсаз, ҳазаж, сариъ, мунсариҳ, хафиф, музориъ, муқтазаб, мужтасс, мутақориб, мутадорик*) илгари ҳам, яъни араб шеъриятида мавжуд бўлганлигини айтиб ўтади. Шунингдек, асарда келтирилган *жазил (мақлуби тавил)* баҳри Тусий рисоласида келтирилган. Бу эса қолган йигирма баҳрни муаллифнинг ўзи тартиб берганлиги билан боғлиқ тахминни вужудга келтиради, чунки биз ўз манбаларимиз доирасида таркибан бундай баҳрларни учратмадик. Шамс Қайс Розий асарида келтирилган мустаҳдас баҳрлар эса, асосан, мусаддас (олтилик) рукнли бўлиб, уларнинг таркиби билан 6-иловада танишиш мумкин.

Энди мухталиф ул-ажзога кирувчи баҳрларни қиёсий таҳлил асосида кўриб чиқамиз.

1. Муқорин (ар. “яқин, ёнма-ён турган”, “пайваста”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Унда икки хумосий рукн (фаувлун ва фоилун) бир-бирига яқин жойлашганлиги учун шундай аталган. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. *Муқорин* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фаувлун* ($V - -$), *фоилун* ($- V -$), *фаувлун* ($V - -$), *фоилун* ($- V -$) бўлиб, “Фунун ул-балоға”да ушбу баҳрнинг бир *мусамман* ва икки мусаддас рукнли вазнлари таҳлил қилинган. Рисолада келтирилган *Муқорини мусаммани солим* вазнига мисол²⁵¹:

Қилибон / ҳар сари / ишорат / эй санам,

²⁵¹ Ишнинг ҳажмидан келиб чиқиб, диссертацияда барча баҳрларга мисол келтиришнинг имкони бўлмаганлиги учун фақат ноанъанавий баҳрлар таҳлилида ва баъзи мунозарали ўринларда мисоллар бериб борилади.

Олурсен / ақлу дил тумон минг / дамбадам.

Фаувлун фоилун фаувлун фоилун²⁵².

$V - - / - V - / V - - / - V -$

2. **Мувофиқ** (ар. “мос”, “мутаносиб”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Ундаги икки рукн (фоилун ва фаувлун) таркибан ўзаро мос жузвлар (бир сабаб ва бир ватад)дан иборат бўлганлиги учун шундай аталган. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. *Мувофиқ* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилун* ($- V -$), *фаувлун* ($V - -$), *фоилун* ($- V -$) *фаувлун* ($V - -$) бўлиб, муқорин баҳрининг акси ҳисобланади, шу маънода ушбу баҳрни *мақлуби муқорин* деб ҳам аташ мумкин. “Фунун ул-балоға”да ушбу баҳрнинг икки *мусамман* рукнли вазнлари келтирилган.

3. **Тавил**²⁵³ (ар. “узун”) – араб арузига хос баҳрлардан бири. Асосан, араб адабиётида, қисман форс-тожик ва туркий шеърятда истифода этилган. Араб арузидаги нисбатан узун баҳрлардан бўлганлиги учун шундай аталган. Шунингдек, унинг рукнлари бир байтда саккиз мартадан кам бўлмаслигини назарда тутиб, шундай ном берилган деган қарашлар ҳам бор²⁵⁴. *Тавил* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фаувлун* ($V - -$), *мафоийлун* ($V - - -$), *фаувлун* ($V - -$), *мафоийлун* ($V - - -$) бўлиб, шеърятда ушбу баҳрнинг фақат *мусамман* рукнли вазнларидан фойдаланилган. “Фунун ул-балоға”да ушбу баҳр оҳанг жиҳатдан номатбуъ бўлса-да, шоирлар орасида жуда машҳур эканлиги таъкидланади. Рисолада унинг учта мусамман, бир мусаддас ва бир мураббаъ – жами беш вазни келтирилган. Навоий “Мезон ул-авзон”да *тавил*нинг фақат бир вазни (*Тавили мусаммани солим*)ни келтириб ўтади, “Хазойин ул-маоний” куллиётида эса ушбу баҳрда ёзилган 3 ғазал мавжуд. Бобурнинг рисоласида *тавил* баҳрига мансуб 6 та вазн келтирилган: улардан 5 таси мусамман, биттаси мураббаъ

²⁵² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 122 а.

²⁵³ *Тавил* баҳрини XIX асрдан бошлаб девонларда алоҳида жанр сифатида келтирилувчи *баҳри тавил* билан адаштирмаслик лозим.

²⁵⁴ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 49.

рукнлидир. Бу вазнлар орасида бир вазн мухтараъи матбуъ бўлиб, рукнлари *фаувлу мафойлун фаувлу мафойлундан* иборат. Бу вазнга Бобурнинг куйидаги байти келтирилган:

Не сенча / парий бордур / не мен ки / би девона

V – V / V – – – / V – V / V – – –

Не сенча / киши машхур / не мендек / эл афсона.

V – V / V – – – / V – V / V – – –

Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *тавил* баҳрининг фақат бир вазни (*тавили мусаммани солим*) келтирилган бўлиб, Жомий ушбу баҳр ажам шеъриятига хос бўлмаганлиги учун унинг бошқа вазнларига тўхталиб ўтмаслигини таъкидлайди²⁵⁵. Атоуллоҳ Ҳусайний *тавил* баҳри аслан мусамман шаклда бўлиши ва жузвлари тўрт марта фаувлун мафойлундан иборат бўлишини айтиш билан чекланади. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг фақат бир вазни (*Тавили мусаммани солим*) келтирилган.

4. Жазил ёки **ариз** – форсий арузга хос баҳрлардан бири. Аруз илмининг ихтирочиси Халил ибн Аҳмаддан сўнг форс-тожик арузшунослари томонидан кашф қилинган. Асосан, форсий адабиётда, қисман туркий шеъриятда ҳам истифода этилган. Насируддин Тусий ўз рисоласида баҳр номини *ариз* деб келтиради²⁵⁶. Бу баҳр *тавил* сингари фаувлун ва мафойлун рукнларидан иборат, фақат унда аввал *мафойлун*, сўнг *фаувлун* рукни келади. Шу боис ушбу баҳр форсий арузшуносликда *мақлуби тавил* деб ҳам аталган²⁵⁷. Туркий арузшуносликда мазкур баҳр ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Рисолада ушбу баҳр *жазил* номи билан берилиб, *тавил*нинг

²⁵⁵ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 17-19.

²⁵⁶ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 30.

²⁵⁷ Бу ҳақда қаранг: Насируддини Тусий. Юқоридаги манба. – С. 57; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.22; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) – М.: Наука, 1989. – С. 91; Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи ажам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 14.

акси эканлиги таъкидланади ва икки вазнига мисол келтирилади²⁵⁸. *Ариз* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафойилун* (*V – –*), *фаувлун* (*V – –*), *мафойилун* (*V – – –*) *фаувлун* (*V – –*) бўлиб, шеъриятда унинг асосан *мусамман* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *ариз* ҳақида маълумот келтирмайди, лекин “Ҳазойин ул-маоний”да *аризнинг* мусаммани солим вазнида ёзилган бир ғазал бўлиб, унинг матлаъси қуйидагича:

*Санойи зотинг ичра топиб ажз, аҳли идрок,
Гаҳи лоухси айтиб замоне “мо арафнок”*²⁵⁹.

Шу ўринда савол туғилади: Нима учун Алишер Навоий бу баҳр ҳақида “Мезон ул-авзон” асарида маълумот бермаган? Гап шундаки, *ариз* баҳри *мафойилун* аслий рукни ва унинг *фаувлун* тармоғига таркиб жиҳатдан ўхшаш рукнлардан тузилган. Шундан келиб чиқиб, мумтоз арузшуносликда мазкур баҳрга алоҳида баҳр сифатида эмас, балки *ҳазаж* таркибидаги вазнлардан бири сифатида қараш ҳам мавжуд бўлган²⁶⁰. “Мезон ул-авзон”дан бир оз илгарироқ яратилган Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида ҳам бу баҳр алоҳида келтирилмайди. “Мезон ул-авзон” учун Жомий асарини таянч манба сифатида олган Алишер Навоий устози Жомий изидан бориб, мазкур баҳрга алоҳида тўхталиб ўтмаган²⁶¹.

Бобур ўз рисоласида *ариз* ҳақида маълумот келтирар экан, бу баҳрнинг араб арузида мавжуд эмаслигини, балки форс шоирларининг ихтироси эканлигини алоҳида таъкидлайди: “Бу вазнда тозий (арабча – Д.Ю.) шеър топмайдурлар. Бу баҳрни ажам шуъароси пайдо қилиб мақлуби тавил дебтурлар, ариз ҳам дерлар”²⁶². Шунингдек, Бобур *ариз* баҳрининг

²⁵⁸ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 123 а.

²⁵⁹ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.2. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 234.

²⁶⁰ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 85.

²⁶¹ Бу икки асарнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақида қаранг: Юсупова Д. Жомий ва Навоий: арузга доир рисоаларнинг қиёсий тадқиқи / Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б. 33-39.

²⁶² Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 27.

мафойилун фаувлун мафойилун фаувлун (V – – – | V – – | V – – – | V – –) рукнларининг такроридан вужудга келиши ҳақида ҳам айтиб ўтади.

Бобурнинг рисоласида ушбу баҳрдан ҳосил бўлувчи тўрт мустаъмал (истеъмолдаги) вазн ҳақида маълумот берилиб, бу вазнларнинг иккитаси мустаъмали матбуъ (истемолдаги ёқимли) эканлиги таъкидланади. Улардан бири *Аризи мусаммани солим* вазнига ўзининг:

Лабинг маржон, тишинг дур, хатинг райҳон, хадинг гул,

Сочинг анбар, юзунг ҳур, менгинг мўлтон, юзунг мул –

байтини мисол қилиб келтиради²⁶³. *Ариз* баҳрининг *Аризи мусаммани мақбуз* (*мафойилун фаувлун мафойилун фаувлун*) вазни учун эса Торий таҳаллусли шоирнинг:

Сангаки барги гулдин либос қилса бўлғай,

Гуле бу гулшан ичра қиёс қилса бўлғай –

байти келтирилган. Лекин афсуски, бу шоир ҳақида манбаларда маълумот учрамайди.

Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадойиъ ус-санойиъ”да “Доираи мухталифа”га кирувчи *тавил*, *мадид*, *басит* баҳрлари ҳақида маълумот бериш асносида бу доирага киритилиши мумкин бўлган яна бир баҳр сифатида *мақлуби тавил*ни ҳам эслаб ўтади ва ушбу баҳрда араб тилида шеър ёзилмаганлигини, форсий тилда ҳам фақат Баҳромий топган баъзи шеърлар мавжудлигини айтади²⁶⁴,²⁶⁵. “Арузи Сайфий”да ушбу баҳр махсус келтирилмаган, муаллиф *тавил* баҳрини келтириш асносида йўл-йўлакай унинг номини ҳам *мақлуби тавил* сифатида айтиб кетади²⁶⁶.

5. Фарид (ар. “тенги йўқ”, “ягона”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва

²⁶³ Бобир Заҳириддин. Кўрсатилган асар. – Б. 84.

²⁶⁴ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 22-23.

²⁶⁵ Насируддин Тусий “Меъёр ул-ашъор”да ушбу баҳрда дастлаб ва фақат Фароловий (Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо, X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган) деган шоир шеърлар битганлиги ва бу шеърлар Баҳромий орқали етиб келганлигини айтади (Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 57).

²⁶⁶ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 49 (форс тилида).

форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фаувлун* ($V - -$), *фоилотун* ($- V - -$), *фаувлун* ($V - -$), *фоилотун* ($- V - -$) бўлиб, “Фунун ул-балоға”да ушбу баҳрнинг беш вазни: тўрт *мусамман* ва бир мусаддас рукнли вазнлари келтирилган.

6. Мазид (ар. “тенги йўқ”, “ягона”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилотун* ($- V - -$), *фаувлун* ($V - -$), *фоилотун* ($- V - -$), *фаувлун* ($V - -$) бўлиб, *Фарид* баҳрининг акси ҳисобланади, шу маънода ушбу баҳрни *мақлуби Фарид* деб ҳам аташ мумкин. “Фунун ул-балоға”да *мазид*нинг икки вазни: бир *мусамман* ва бир мусаддас рукнли вазнлари келтирилган. *Мазиди мусаддаси солим* вазнига мисол:

Боғ ичинда / нигоре / қил тамошо²⁶⁷

$- V - - / V - - / - V - -$

Фоилотун фаувлун фоилотун.

7. Мутарокиб – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фаувлун* ($V - -$), *мустафълун* ($- - V -$), *фаувлун* ($V - -$), *мустафълун* ($- - V -$). “Фунун ул-балоға”да мутарокибнинг мусамман рукнлардан таркиб топган уч вазни келтирилган. *Мутарокиби мусаммани солим* вазни учун келтирилган мисол:

Хиромон бўлса санам қиёмат пайдо бўлур

Малойик ҳайрон қолур, парилар шайдо бўлур.

*Фаувлун мустафълун фаувлун мустафълун*²⁶⁸.

²⁶⁷ Қўлёзмада баъзан вазнлар учун мисол берилганда, муаллиф (ёки котиб) бир мисранинг ўзини келтириш билан чекланган ўринлар ҳам бор (Қаранг: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С.123 б).

8. Мутадовил (ар. “амалдаги”, “истеъмолдаги”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди²⁶⁹. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мустафълун* (– – V –), *фаувлун* (V – –), *мустафълун* (– – V –), *фаувлун* (V – –) бўлиб, *мутарокиб* баҳрининг акси ҳисобланади, шу маънода ушбу баҳрни *мақлуби мутарокиб* деб ҳам аташ мумкин. Муаллиф ушбу баҳр, асосан, мусамман рукнли вазнларда қўлланилишини таъкидлаб, унинг “...шўъбалари мусаддас ва мураббаъда асру номатбуъ келур, ул сабабдин кетурмадук” деб айтади²⁷⁰.

9. Муталойим – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилун* (– V –), *мафойилун* (V – – –), *фоилун* (– V –), *мафойилун* (V – – –). *Муталойими мусаммани солим* вазнига мисол:

Эй санам, юзунг нури...²⁷¹

Фоилун мафойилун

Муаллиф ушбу баҳрнинг солими *ҳазаж* баҳрининг садри (биринчи рукни) аштар қилинган вазнига тўғри келишини айтади. Дарҳақиқат, ушбу баҳр *Ҳазажи мусаммани аштар* вазнига таркибан мос келади.

10. Мутанофир – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафойилун* (V – – –), *фоилун* (– V –), *мафойилун* (V – – –), *фоилун* (– V –) бўлиб, *муталойим* баҳрининг акси ҳисобланади, шу

²⁶⁸ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С.124 а.

²⁶⁹ Мутадовил – луғавий маъносига кўра Шайх Аҳмад Тарозийгача аруз назариясида мавжуд ёки шеърятда муайян тарзда қўлланилган баҳр бўлиши керак, лекин афсуски, ҳозирча ушбу баҳр ҳақида бошқа манбада маълумот учрамади.

²⁷⁰ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С.124 а.

²⁷¹ Қўлёзмадаги матннинг баъзи ўринлари ўчиб кетганлиги учун байтни тўлиқ ўқишнинг имкони бўлмади.

маънода ушбу баҳрни *мақлуби муталойим* деб ҳам аташ мумкин. “Фунун ул-балоға”да *мутанофирнинг* тўрт вазни келтирилган. *Мутанофири мусаммани солим* вазнига мисол:

Кўзунг бизга / қасд ила / отор ўқин / дамбадам,
Кўнгул ҳам ўз / жойини/ қилур қалқон, / эй санам.
Мафойлун фоилун мафойлун фоилун.

11. Мадид (ар. “давомли, чўзилган, тортилган”) – араб арузига хос баҳрлардан бири. Асосан, араб адабиётида, қисман форс-тожик шеъриятида истифода этилган. Унинг рукнлари доирада *тавил* баҳри таркибидан тортиб олинганлиги сабабли шундай аталган. *Фоилотун* рукнидаги икки сабаби хафиф ўртасида давомийлик борлиги учун шундай ном олган деган қарашлар ҳам бор²⁷². *Мадид* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилотун* (– V – –), *фоилун* (– V –), *фоилотун* (– V – –), *фоилун* (– V –) бўлиб, шеърятда *Мадиднинг*, асосан, *мусамман* ва *мусаддас* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Туркий арузшуносликда *мадид* ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Муаллиф ушбу баҳрнинг олти вазнини изоҳлаб, уларга мисолларни ўз ижоди ҳамда форсигўй ижодкорлар: Насируддин Тусий ва Ваҳид Табризийдан келтиради. *Мадид* туркий шеърятда, хусусан, Алишер Навоий ва Бобур ижодида истифода этилмаган. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *мадиднинг* битта мусамман рукнли вазнини мисоллар билан келтириб ўтади. Бобурнинг рисоласида *мадид* баҳрига мансуб 4 та вазн келтирилган бўлиб, улардан 3 таси мусамман ва биттаси мураббаъ рукнлидир. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *мадид* баҳрининг фақат бир вазни (*Мадиди мусаммани солим*) келтирилган. Жомий ушбу баҳр ажам шеъриятига хос бўлмаганлиги учун унинг бошқа вазнларига тўхталиб ўтмаслигини таъкидлайди²⁷³. Атоуллоҳ Хусайний *мадид* баҳри аслан мусамман шаклда эканлиги ва жузвлари тўрт марта *фоилотун*

²⁷² Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 50 (форс тилида).

²⁷³ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 17-19.

фошлундан иборат бўлишини айтиш билан чекланади. “Арузи Сайфий”да эса ушбу бахрнинг асосий вазни – *Мадиди мусаммани солим* тилга олиниши билан бир қаторда ундаги иккинчи рукни махбун (фаилун) тарзида қўллаб, вазн ҳосил қилиш мумкинлиги айтилади ва унга мисол тариқасида қуйидаги байт келтирилади:

Аз миён / даҳанаш то тавон як сари мў,
 – V – – / V V – / – V – – / V V –
3-он нишон боз маде зан сухан ҳич мигў.
 – V – – / V V – / – V – – / V V –²⁷⁴.

12. Амиқ (ар. “кенг, энли”) ёки **жадид** (ар. “янги”) – форсий арузга хос бахрлардан бири. Аруз илмининг ихтирочиси Халил ибн Аҳмаддан сўнг форс-тожик арузшунослари томонидан кашф қилинган. Асосан, форсий адабиётда истифода этилган. Тусий ўз рисоласида бахр номини *Амиқ* деб келтиради²⁷⁵, баъзи манбаларда *мақлуби мадид* (мадиднинг зидди) номи билан ҳам келади²⁷⁶. Туркий арузшуносликда бу бахр ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида берилган. Рисолада мазкур бахр *жадид* номи билан келтирилади. *Амиқ* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фошлун* (– V –), *фошлотун* (– V –), *фошлун* (– V –), *фошлотун* (– V –) бўлиб, шеърятда *амиқ*нинг, асосан, *мусамман* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да ушбу бахр ҳақида маълумот бермайди.

Бобурнинг рисоласида таъкидланишича, ушбу бахр ҳам форсий шоирларнинг ихтиросидир. Рисолада *амиқ*нинг мусамман (саккиз рукнли) ва мураббаъ (тўрт рукнли) шаклларига форсий ва туркий байтлардан мисоллар келтирилади. Хусусан, *Амиқи мусаммани солим* вазнига қуйидаги байт мисол қилинган:

²⁷⁴ Сайфий. Арузи Сайфи Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1876. – С. 51 (форс тилида).

²⁷⁵ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркундаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 30.

²⁷⁶ Бу ҳақда қаранг: Насируддини Тўсий. Кўрсатилган манба. – С. 57; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.22; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X–XV вв.) – М.: Наука, 1989. – С. 91; Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 14.

Сўйи ман гоҳ-гоҳе, дилбаро, як нигоҳе,
 Дилбаро, як нигоҳе сўйи ман гоҳ-гоҳе²⁷⁷
Фоилун фоилотун фоилун фоилотун.

Гарчи Бобур *амиқ* баҳрининг икки вазни мустаъмал, бири мустаъмали матбуъ (истеъмолдаги ёқимли) вазн эканлигини таъкидласа-да, туркий шеърятда Бобургача ва ундан кейин ҳам ушбу вазнда тўлиқ ғазал ёки бошқа жанрдаги шеър яратилмаган.

“Бадойиъ ус-санойиъ”да ушбу баҳр ҳақида маълумот келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да ҳам *амиқ* махсус келтирилмайди, муаллиф *мадид* баҳрини келтириш асносида йўл-йўлакай унинг номини “*мақлуби мадид*” сифатида айтиб кетади²⁷⁸.

13. Мухит (ар. “доира”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилун* (– V –), *мустафълун* (– –V–), *фоилун* (– V –), *мустафълун* (– –V–) бўлиб, “Фунун ул-балоға”да муҳитнинг уч вазни: икки *мусамман* ва бир мусаддас рукнли вазнлари келтирилган. *Муҳити мусаммани солим* вазнига мисол:

Эй пари / рухсор манга / қилмадинг / бир дам вафо...
Фоилун мустафълун фоилун мустафълун
 – V – / – – V – / – V – / – – V –

14. Басит (ар. “кенг, ёйиқ”) – араб арузига хос баҳрлардан бири. Асосан, араб адабиётида, қисман форс-тожик шеърятда истифода этилган. Унинг рукнларидан бири *мустафълуннинг* бошланиш қисмида икки *сабаби хафиф* (–) ёйилиб тургани учун шундай аталган. Шунингдек, *басит* баҳри вазнларининг *аруз* ва *зарбида* ҳаракатлар, яъни қисқа унлилар ёйилганлиги сабабли шундай ном олган деган қарашлар ҳам бор²⁷⁹. Ушбу баҳр махсус

²⁷⁷ Бобир Захириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 86.

²⁷⁸ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 51 (форс тилида).

²⁷⁹ Сайфий. Юқоридаги манба. – С. 50 (форс тилида)

аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукnlари *мустафълун* (– –V –), *фоилун* (– V –), *мустафълун* (– –V –), *фоилун* (– V –) бўлиб, шеърятда *Басит*нинг асосан *мусамман* ва *мусаддас* рукnли вазнларидан фойдаланилган. Туркий арузшуносликда *басит* ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Муаллиф рисолада *басит*нинг *мусамман* ва *мусаддас* рукnларидан ташқари, мураббаъ рукnли вазнига ҳам мисол келтиради:

Ўтсанг, сабо, кўйидин,
Келтур манго бўйидин²⁸⁰.
Мустафълун фоилун
– – V – / – V –

Бу баҳр туркий шеърятда, хусусан, Алишер Навоий ижодида истифода этилмаган. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *басит*нинг битта *мусамман* рукnли вазнини мисоллар билан келтириб ўтади. Бобурнинг рисоласида бу баҳрга мансуб 8 та вазн келтирилган бўлиб, улардан 4 таси *мусамман*, 3 таси *мусаддас* ва биттаси мураббаъ рукnлидир. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида мазкур баҳрнинг фақат бир вазни (*Басити мусаммани солим*) келтирилган бўлиб, Жомий ушбу баҳр ажам шеърятига хос бўлмаганлиги учун унинг бошқа вазнларига тўхталиб ўтмаслигини таъкидлайди²⁸¹. Атоуллоҳ Хусайний *басит* баҳри аслан *мусамман* шаклда эканлиги ва жузвлари тўрт марта *мустафълун фоилундан* иборат бўлишини айтиш билан чекланади. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг асосий вазни – *Басити мусаммани солим* келтирилиб, мисол билан далилланган²⁸².

15. Музориъ (ар. “ўхшаш”, “монанд”) – туркий ва форсий шеърятда кенг қўлланилган аруз баҳрларидан бири. *Ҳазаж* баҳрига ўхшаш бўлганлиги

²⁸⁰ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 127 а.

²⁸¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изохлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 18-19.

²⁸² Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 50 (форс тилида).

учун шундай номланган деган қараш ҳам бор, чунки *музориъ*нинг иккинчи рукни худди *Ҳазаж* сингари мафойилун ($V - - -$)дан иборат. Шунингдек, *мунсариҳ* баҳрига ўхшаб, иккинчи рукни таркибида ватади мафрук ($- V$) иштирок этгани учун шу ном билан аталган, деган қарашлар ҳам бор. *Музориъ*даги иккинчи рукн мафойилун ($V - - -$)нинг биринчи жузви ватади мафрук бўлса, *мунсариҳ* баҳридаги иккинчи рукн *мафъулоти* ($- - - V$) нинг сўнгги жузви ватади мафрукдан иборат. *Музориъ* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафойилун* ($V - - -$), *фоилотун* ($- V - -$), *мафойилун* ($V - - -$), *фоилотун* ($- V - -$) бўлиб, туркий шеърятда *музориъ*нинг фақат *мусамман* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Туркий арузшуносликда *музориъ* ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Муаллиф ушбу баҳрга анча кенг тўхталган бўлиб, қўлёзманинг 1276 саҳифасидан 1286 саҳифасигача *музориъ* баҳрига доир вазн ва мисоллар келтирилган. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *музориъ*нинг саккизта мусамман рукнли ва тўртта мусаддас рукнли (жами 12 та) вазнларини келтириб ўтади. Бобур ўз рисоласида *музориъ* баҳрига мансуб 24 та вазнни келтириб, улардан 16 таси мусамман, 5 таси мусаддас ва 3 таси мураббаъ рукнли эканлигини таъкидлайди²⁸³. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида ушбу баҳрнинг жами 12 вазни келтирилган бўлиб, шулардан 8 таси мусамман, 4 таси мусаддас вазнлардир. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Ҳусайний *музориъ* баҳри, аслида, арабларда мусаддас шаклда эканлигини, жузвлари икки марта *мафойилун* *фоилотун*дан иборат бўлишини, форсий шеърятда эса мусамман шаклида қўлланилишини айтиш билан чекланади, унда баҳрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 7 вазни келтирилган, уларнинг 6 таси мусамман, биттаси мусаддас рукнли вазнлардир.

²⁸³ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

16. Мушокил (ар. “ўхшаш”, “шаклдош”) фақат форсий шеърятда қўлланилган аруз баҳрларидан бирининг номи. Халил ибн Аҳмаддан сўнг форс-тожик арузшунослари томонидан кашф қилинган. *Қариб* баҳри сингари *мафойилун* ва *фоилотун* рукнларидан таркиб топганлиги учун шундай шундай аталган²⁸⁴. Фақат *қариб* баҳридан фарқ қилиб, *мушокил*да *фоилотун* рукни *мафойилундан* аввал келади. Шунингдек, *музориъ* рукнларининг тескари ҳолдаги такроридан вужудга келганлиги учун *Музориъ* баҳри билан шаклдош маъносида ҳам шундай аталган. *Мушокил* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилотун* (–V – –), *мафойилун* (V – – –), *мафойилун* (V – – –) бўлиб, форс-тожик шеърятда *мушокил*нинг кўпроқ *мусаддас* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Лекин Шайх Аҳмад Тарозий уни мусамман рукнли баҳрлар қаторида келтириб, унинг солим рукнлари *фоилотун* (–V – –), *мафойилун* (V – – –), *фоилотун* (–V – –), *мафойилун* (V – – –) иборатлигини таъкидлайди. Ушбу баҳр туркий шеърятда, хусусан Алишер Навоий ва Бобур шеърятда қўлланилмаган. “Мезон ул-авзон”да рисолаининг баҳрлар қисмида *мушокил*нинг тўрт вазни, “Доираи мужтамаи”нинг изоҳланиш қисмида эса яна бир вазни (жами 5 вазн) келтириб ўтилган. Ушбу вазнлардан биттаси мусамман, иккитаси мусаддас, иккитаси мураббаъ рукнлидир. Бобурнинг рисоласида *мушокил* баҳрига мансуб 18 та вазн келтирилиб, улардан 2 таси мусамман, 10 таси мусаддас ва 6 таси мураббаъ рукнлидир²⁸⁵. Бобурнинг таъкидлашича, ушбу вазнлардан 6 таси мустаъмал ва 12 таси мухтараъдир, улардан иккита мустаъмал матбуъ оҳангга эга²⁸⁶. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *мушокил* баҳрининг 4 вазни келтирилган бўлиб, улардан биттаси мусамман, биттаси мусаддас ва иккитаси мураббаъ рукнли вазнлардир²⁸⁷. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу баҳрни Шамс Қайс Розий “Ал-

²⁸⁴ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 44 (форс тилида).

²⁸⁵ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 93.

²⁸⁶ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 202.

²⁸⁷ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 70-71.

мўъжам”да келтирган доиралар таркибига кирувчи баҳр сифатида изоҳлаб, унинг жузвлари *фоилотун мафойилун мафойилундан* иборат эканлигини айтади. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг фақат бир вазни келтирилган.

17. Саҳих (ар. “тўғри”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафойилун* ($V - - -$), *мустафъилун* ($- - V -$), *мафойилун* ($V - - -$), *мустафъилун* ($- - V -$) бўлиб, “Фунун ул-балоға”да, асосан, мусамман рукнли баҳр сифатида изоҳланади. Асар қўлёзмасининг ушбу баҳр тавсифи келтирилган саҳифаси қаттиқ уринганлиги ва матндаги сўзларни ўқиш имконияти чегараланганлиги боис мазкур баҳр изоҳида шу маълумотлар билан чекланамиз.

18. Сарих (ар. “аниқ”, “ойдин”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мустафъилун* ($- - V -$), *мафойилун* ($V - - -$), *мустафъилун* ($- - V -$), *мафойилун* ($V - - -$) бўлиб, *саҳих* баҳрининг акси ҳисобланади, шу маънода ушбу баҳрни *мақлуби саҳих* деб ҳам аташ мумкин. *Сарих* баҳри “Фунун ул-балоға”да, асосан, мусамман рукнли баҳр сифатида изоҳланади. Асар қўлёзмасининг ушбу баҳр тавсифи келтирилган саҳифаси ҳам қаттиқ уринганлиги ва матндаги сўзларни ўқиш имконияти чекланганлиги боис мазкур баҳр изоҳида ҳам шу маълумотлар билан кифояланамиз.

19. Хафиф (ар. “енгил”) – туркий ва форсий шеърятда фаол қўлланилган аруз баҳрларидан бири. Рукнлари икки томондан *сабаби хафиф* билан ўралганлиги ва енгил оҳангга эга бўлганлиги учун шундай аталган²⁸⁸. *Хафиф* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилотун* ($- V - -$), *мустафъилун* ($- - V -$), *фоилотун* ($- V - -$) бўлиб, туркий шеърятда хафифнинг, асосан, *мусаддас* рукнли вазнларидан фойдаланилган.

²⁸⁸ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 42 (форс тилида).

Лекин Шайх Аҳмад Тарозий ушбу баҳрни мусамман рукнли баҳрлар каторида келтириб, унинг солим рукнлари *фоилотун*(– V –), *мустафълун* (– – V –), *фоилотун*(– V –), *мустафълун* (– – V –) эканлигини таъкидлайди. *Хафиф* баҳрига хос муҳим хусусиятлардан бири кўпвазнлилик бўлиб, биринчи рукн *фоилотун*(– V –) ёки *фаилотун*(V V –) ва учинчи рукн *фаилун* (V V –), *фаилон* (V V ~), *фаълун* (– –), *фаълон* (– ~) тарзида бир шеъринг асарда ўзаро алмашилиб қўлланаверади ва бу ҳолат бир шеърнинг 8 вазнда ёзилиш имконига эга бўлишини таъминлайди. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да рисолаинг баҳрларга доир қисмида *хафиф*нинг бешта вазнини, “Доираи мужтамаи”ни изоҳлаш қисмида бир вазнини (жами 6 вазн) келтириб ўтади. Бобурнинг рисоласида *хафиф* баҳрига мансуб 22 та вазн келтирилиб, улардан 18 таси мусаддас ва 4 таси мураббаъ рукнлидир²⁸⁹. Бобурнинг таъкидлашича, ушбу вазнларнинг 9 таси мустаъмал, 13 таси эса мухтараъ ҳисобланади²⁹⁰. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *хафиф* баҳрининг 8 вазни келтирилган, улардан 7 таси мусаддас, биттаси Рудакийнинг байти билан далилланган мусамман рукнли вазндир²⁹¹. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Хусайний *хафиф* баҳри асли мусаддас шаклда бўлишини, жузвлари икки қатла *фоилотун* *мустафълун* *фоилотундан* иборат эканлигини айтиш билан чекланади, унда баҳрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 5 мусаддас рукнли вазни келтирилган.

20. Мужтасс (ар. “илдизи билан юлиб олинган”) – туркий ва форсий шеърятда фаол қўлланилган аруз баҳрларидан бири. *Хафиф* баҳридан юлиб олинганлиги учун шундай аталган²⁹². Агар *хафиф* баҳрида *мустафълун* (– – V –) рукни икки *фоилотун* (– V –)нинг орасида жойлашган бўлса, мужтассда *мустафълун* (– – V –) рукни ҳар икки *фоилотун*(– V –)дан

²⁸⁹ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

²⁹⁰ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 196.

²⁹¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 69.

²⁹² Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1876. – С. 37 (форс тилида).

илгари келади. “Фунун ул-балоға”га кўра, *мужтасс хафиф*нинг аксидир, яъни *хафиф* баҳрининг солим рукнлари ўрин алмашилиб такрорланса, *мужтасс* баҳри ҳосил бўлади. *Мужтасс* махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мустафълун* (– – V –), *фоилотун*(– V – –), *мустафълун* (– – V –), *фоилотун*(– V – –) бўлиб, туркий шеърятда *мужтасс*нинг фақат *мусамман* рукнли вазнларидан фойдаланилган. *Мужтасс* баҳри учун ҳам хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири кўпвазнлилик бўлиб, тўртинчи рукн *фаилун* (VV–), *фаилон* (VV~), *фаълун* (– –) *фаълон* (– ~) тарзида бир шеърий асарда ўзаро алмашилиб қўлланавериши мумкин. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *мужтасс*нинг еттита мусамман рукнли ва иккита мураббаъ рукнли ва “Доираи мужтамиа”ни изохлаш қисмида битта мусаддас рукнли (жами 10 та) вазнларини келтириб ўтади. Бобур ўз рисоласида *мужтасс* баҳрига мансуб 20 та вазнни изохлаб, улардан 12 таси мусамман, 5 таси мусаддас ва 3 таси мураббаъ рукнли эканлигини таъкидлайди²⁹³. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *мужтасс* баҳрининг жами 9 вазни келтирилган: улардан 7 таси мусамман, 2 таси мураббаъ рукнли вазнлардир²⁹⁴. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Хусайний *мужтасс* баҳри, аслида, арабларда мусаддас шаклда бўлишини, жузвлари икки марта *мустафълун* *фоилотун* *фоилотун* дан иборатлиги, форсий шеърятда эса мусамман шаклида қўлланилишини айтиш билан чекланади, унда баҳрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 6 вазни берилган, уларнинг барчаси мусамман рукнлидир.

21. Ажиб (ар. “ажойиб”, “ҳайратланарли”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Рукнлар таркибининг ноанъанавий тузилишга эгалиги (мафоилатунда аввал

²⁹³ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

²⁹⁴ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изохлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 60-63.

ватад, сўнг фосила; мутафоилунда аввал фосила, сўнг ватад) баҳрни шундай номлаш учун асос бўлган дейиш мумкин. *Ажиб* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафоилатун* ($V - VV -$), *мутафоилун* ($VV - V -$), *мафоилатун* ($V - VV -$), *мутафоилун* ($VV - V -$) бўлиб²⁹⁵, “Фунун ул-балоға”да, асосан, мусамман рукнли баҳрлар қаторида келтирилса-да, муаллиф рисолада унинг бир нечта мусаддас рукнли вазнларига ҳам мисол келтиради. *Ажиби мусаддаси солим* вазни:

Манго, э(й) санам, / қиласен неча / жафои карам

Вале манго ул / ситаминг эрур / вафои карам.

Мафоилатун мутафоилун мафоилатун²⁹⁶.

$V - VV -$ $VV - V -$ $V - VV -$

22. Ғариб (ар. “ғаройиб”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Аслий рукнлар таркиби жиҳатидан *ажибга* ўхшаганлиги учун унга маънодош ном билан аталган. *Ғариб* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мутафоилун* ($VV - V -$), *мафоилатун* ($V - VV -$), *мутафоилун* ($VV - V -$), *мафоилатун* ($V - VV -$) бўлиб, *ажиб* баҳрининг акси ҳисобланади, шу маънода ушбу баҳрни *мақлуби ажиб* деб ҳам аташ мумкин. “Фунун ул-балоға”да, асосан, мусамман рукнли баҳр сифатида изоҳланади. Қўлёзмада саҳифаларнинг четидаги матн сиёҳи бўялиб кетганлиги учун ундаги байтларни тўлиқ ўқишнинг имкони бўлмади: *Ғариби мусаммани солим* вазни учун келтирилган байтнинг (садр ва ибтидосиз) тахминий матни:

... қилмадур, / ўзунгуз бирор / вафо қилингиз,

... кўнгул игна, / э(й) санам, они/ шифо билингиз.

(Мутафоилун) мафоилатун мутафоилун мафоилатун²⁹⁷.

²⁹⁵ Қўлёзманинг баҳрлар таснифи билан боғлиқ қисмида ушбу аслий рукн номи янглиш тарзда “мафоилун” деб ёзилган. Қаранг: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 80 а.

²⁹⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 134 б.

²⁹⁷ Шайх Аҳмад Тарозий. Кўрсатилган манба. – С. 135 а.

23. Мунтахаб (ар. “танланган”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Таркиби хумосий (фоилун) ва субоъий (мафъувлоту) ҳарфли рукнлардан танлаб олинганлиги туфайли шундай аталган. *Мунтахаб* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилун* (– V –), *мафъувлоту* (– – – V), *фоилун* (– V –), *мафъувлоту* (– – – V) бўлиб, “Фунун ул-балоға”да, асосан, мусамман рукнли баҳр сифатида изоҳланади. Асар қўлёзмасининг ушбу баҳр тавсифи келтирилган саҳифаси ҳам қаттиқ уринганлиги ва матндаги сўзларни ўқиш имконияти чегараланганлиги боис мазкур баҳр изоҳида ҳам шу маълумотлар билан чекланамиз.

24. Муқтазаб (ар. “қирқиб олинган”) – туркий шеърятда қўлланилмаган аруз баҳрларидан бири. Асосан, араб адабиётида, қисман форс-тожик шеърятда истифода этилган. *Мунсариҳ* баҳридан ажратиб олинганлиги учун шундай аталган²⁹⁸. *Муқтазаб* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг асосини *мафъулоту* (– – – V) ҳамда *мустафълун* (– – V –) аслий рукнларининг кетма-кет такрорланиши ташкил этади. Унинг солим рукнлари бир мисрада *мафъулоту* (– – – V), *мустафълун* (– – V –), *мафъулоту* (– – – V), *мустафълун* (– – V –)дан иборат. Туркий арузшуносликда *муқтазаб* ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Алишер Навоий шеърятда ушбу баҳр қўлланилмаган. “Мезон ул-авзон”да *муқтазаб*нинг иккита мусамман ва тўртта мураббаъ рукнли (жами 6 та) вазнлари келтирилган. Бобур ўз рисоласида ушбу баҳрга мансуб 24 та вазнни келтириб, улардан 16 таси мусамман, 5 таси мусаддас ва 3 таси мураббаъ рукнли эканлигини таъкидлайди²⁹⁹. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *муқтазаб* баҳрининг жами 6 вазни келтирилган бўлиб, шулардан 2 таси мусамман, 4 таси мураббаъ вазнлардир. Мазкур баҳр вазнларини

²⁹⁸ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 37. (форс тилида).

²⁹⁹ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Ҳусайний *муқтазаб* баҳри аслида арабларда мусаддас шаклда бўлишини, жузвлари икки марта *мафъулоти мустафъилун мустафъилундан* иборат бўлишини, форсий шеърятда эса мусамман шаклида қўлланилишини айтиш билан чекланади, унда баҳрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 2 вазни келтирилган, уларнинг ҳар иккиси мусамман рукнидир.

25. Музҳар (“зоҳир бўлган”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилотун* (– V – –), *мафъувлоту* (– – – V), *фоилотун* (– V – –), *мафъувлоту* (– – – V) бўлиб, муаллиф уни мусамман рукнли баҳрлар қаторида санаб ўтади. “Фунун ул-балоға”да *музҳар*нинг уч вазни келтирилган. *Музҳари мусаммани мавқуфи маҳбун* (фоилотун, фоилот, фоилотун, фаувлот) вазнига мисол:

Эй санам, дун / ёда ҳеч / сентегин йўқ / жафокор,
Истасанг ҳам / топилмас / ментегин бир / вафодор.
Фоилотун *фоилот* *фоилотун* *фаувлот*
– V – – – V ~ – V – – V – ~

26. Музмар (“яширилган”, “беркитилган”) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Ундаги ватади мафрук сабаби хафиф ва ватади мажмуъ орасида яширингани шундай аталишига асос бўлган дейиш мумкин. *Музмар* махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафъувлоту* (– – – V), *фоилотун* (– V – –), *мафъувлоту* (– – – V), *фоилотун* (– V – –) бўлиб, *Музҳар*нинг акси бўлганлиги учун мазкур баҳрни *мақлуби музҳар* дейиш мумкин. Шайх Аҳмад Тарозий уни мусамман рукнли баҳрлар қаторида санаб ўтади. “Фунун ул-балоға”да *музҳар*нинг бир нечта солим ва музоҳаф вазнлари келтирилган. *Музмари мусаммани солим* вазнига мисол:

Эй дилдор, / йўқ сенингтеқ / бир айёр / моҳи пайкар,
 Шаккар лаб, та/ ни суман ю / зи гулнор / холи анбар.
Мафъувлоту / фоилотун / мафъувлоту/ фоилотун
 – – – V – V – – – – – V – V – –

27. Мунсарих (ар. “осон ва равон қилинган”, “эркин”) – туркий ва форсий шеърятда кенг қўлланилган аруз баҳрларидан бири. Ушбу баҳр вазнлари шўх ва ёқимли оҳангга эга бўлиб, рукнлари таркибида *сабаб* (–)лар *ватад*лардан илгари келганлиги учун шундай аталган. Шунингдек, бундай номланиш сўнгги рукнларда (*аруз* ва *зарб*)да эркинлик борлигидан келиб чиққан деган қарашлар ҳам бор³⁰⁰. *Мунсарих* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мустафълун* (– – V –), *мафъулоту* (– – – V), *мустафълун* (– – V –), *мафъулоту* (– – – V) бўлиб, чўзиқ ҳижоляр нисбатининг қисқа ҳижолярдан уч баравар кўплиги вазннинг оғир чиқишига олиб келади, шу сабабли туркий шеърятда *мунсарих*нинг асосан шўх ва енгил оҳангга эга бўлган тармоқ рукнли вазнларидан фойдаланилган. Кўпроқ *мусамман* ва *мусаддас*, баъзан *мураббаъ* рукнли вазнларни ўз ичига олади. Туркий арузшуносликда *мунсарих* ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Муаллиф ушбу баҳрни мусамман рукнли баҳрлар қаторида санаб ўтади. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да *мунсарих*нинг саккизта мусамман рукнли вазнларини, иккита мусаддас ва иккита мураббаъ рукнли (жами 12 та) вазнларини санаб ўтади. Шунингдек, “Доираи мужтамаи”га изох беришда унинг таркибига *мунсарих*нинг мусаддас шаклини киритиб, *Мунсарихи мусаддаси солим* вазнини ҳам келтириб ўтади.

Бобур ўз рисоласида *мунсарих* баҳрига мансуб 33 та вазнни келтириб, улардан 19 таси мусамман, 11 таси мусаддас, 3 таси мураббаъ ва 2 та мутатаввал рукнли эканлигини таъкидлайди. Ушбу вазнлардан 20 таси мустаъмал, 13 таси мухтараъ вазнлардир³⁰¹. Абдурахмон Жомийнинг

³⁰⁰ Сайфий. Юқоридаги манба. – С. 32 (форс тилида).

³⁰¹ Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи”. – Т.: Фан, 1981. – Б. 86.

“Рисолаи аруз” асарида *мунсариҳ* баҳрининг жами 11 вазни келтирилган бўлиб, шулардан 7 таси мусамман, 2 таси мусаддас ва 2 таси мураббаъ вазнлардир. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатдан Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Хусайний *мунсариҳ* баҳри аслида арабларда мусаддас шаклда эканлигини, жузвлари икки марта мустафъилун мафъулоти мустафъилундан иборат бўлишини, форсий шеъриятда эса мусамман шаклида қўлланилишини айтиш билан чекланади, унда баҳрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 6 вазни келтирилган, уларнинг 4 таси мусамман, 2 таси мусаддас рукнли вазнлардир.

28. Мундараж – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафъулоти* (– – – V), *мустафъилун* (– – V –), *мафъулоти* (– – – V), *мустафъилун* (– – V –) бўлиб, таркибан *мунсариҳ*нинг акси бўлганлиги учун мазкур баҳрни *мақлуби мунсариҳ* дейиш мумкин. Муаллиф уни мусамман рукнли баҳрлар қаторида санаб ўтади.

29. Сарий (ар. “шитоб билан юрувчи”, “тез”) – туркий ва форсий шеъриятда кенг қўлланилган аруз баҳрларидан бири. Рукнлар таркибида *сабаблар* нисбатининг *ватаддан* кўплиги шеър вазнининг тез ва шитоб билан ўқилишига олиб келганлиги учун шундай аталган³⁰². *Сарий* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мустафъилун* (– – V –), *мустафъилун* (– – V –), *мафъувлоти* (– – – V) бўлиб, шеъриятда *сарий*нинг фақат *мусаддас* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Шайх Аҳмад Тарозий ҳам уни мусаддас рукнли баҳрлар қаторига киритиб, маснавий дostonларга хослигини айтади ва Низомий Ганжавийнинг “Махзан ул-асрор”, Ҳожу Ҳимматийнинг “Равзат ул-анвор”, Ҳайдар Хоразмийнинг “Гулшан ул-асрор”

³⁰² Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 39-40. (форс тилида).

достонлари ушбу вазнда ёзилганлигини таъкидлайди³⁰³. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да рисоланинг бахрлар қисмида ушбу бахрнинг бешта вазнини, “Доираи мужтамиа”ни изоҳлаш қисмида бир вазнини (жами 6 вазн) келтириб ўтади. Бобур ўз рисоласида *сарий* бахрига мансуб 17 та вазнни келтириб, улардан 15 таси мусаддас ва 2 таси мураббаъ рукнли эканлигини таъкидлайди³⁰⁴. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *сарий* бахрининг жами 6 вазни келтирилган бўлиб, уларнинг барчаси мусаддас рукнлидир³⁰⁵. Мазкур бахр вазнларини келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Хусайний *сарий* бахри мусаддас шаклда бўлишини, жузвлари икки қатла *мустафъилун мустафъилун мафъулотудан* иборат эканлигини айтиш билан чекланади, унда бахрдан ҳосил бўладиган вазнлар келтирилмаган. “Арузи Сайфий”да эса ушбу бахрнинг 2 вазни келтирилган.

30. Бадиъ (ар.) – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган бахр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафъувлоту* (– – – V), *мустафъилун* (– V – –) *мафъувлоту* (– – – V) бўлиб, муаллиф уни мусаддас рукнли бахрлар қаторида санаб ўтади. Бадиъ таркибан *сарий* бахрининг акси бўлганлиги учун уни *мақлуби сарий* деб ҳам аташ мумкин.

31. Қариб (ар. “яқин”) – фақат форсий шеърятда қўлланилган аруз бахрларидан бирининг номи. Халил ибн Аҳмаддан сўнг форс-тожик арузшуноси Юсуф Арузий Нишопурий томонидан кашф қилинган. Рукнларининг таркиби жиҳатидан *музориъ* ва *ҳазаж* бахрларига яқин бўлганлиги учун шундай аталган³⁰⁶. *Қариб* бахри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *мафоиълун* (V – – –), *мафоиълун* (V – – –),

³⁰³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 137 а.

³⁰⁴ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

³⁰⁵ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 63-65.

³⁰⁶ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 41. (форс тилида).

фоилотун ($-V - -$) бўлиб, шеърятда *қариб*нинг фақат *мусаддас* рукнли вазнларидан фойдаланилган. Туркий арузшуносликда *қариб* баҳри ҳақидаги дастлабки маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Муаллиф ушбу баҳрни мусаддас рукнли баҳрлар қаторида санаб ўтади. Туркий шеърятда, хусусан, Алишер Навоий ижодида қўлланилмаган. “Мезон ул-авзон”да рисоланинг баҳрлар қисмида *қариб*нинг уч вазни, “Доираи мужтамиа”нинг изоҳланиш қисмида эса яна бир вазни (жами 4 вазн) келтириб ўтилган. Бобур рисоласида *қариб* баҳрига мансуб 14 та вазни келтирилиб, улардан 11 таси мусаддас ва 3 таси мураббаъ рукнлидир³⁰⁷. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида *қариб* баҳрининг уч вазни келтирилган, уларнинг барчаси мусаддас рукнлидир³⁰⁸. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу баҳрни Шамс Қайс Розий “Ал-мўъжам”да келтирган доиралари таркибига кирувчи баҳр сифатида изоҳлаб, унинг жузвлари икки қатла *мафойилун мафойилун фоилотундан* иборат эканлигини айтади. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг 2 вазни келтирилган.

32. Салиб – Шайх Аҳмад Тарозий томонидан туркий аруз назариясига олиб кирилган баҳр номи. Бизгача етиб келган араб ва форс-тожик арузшунослигига доир манбаларда учрамайди. Махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари *фоилотун* ($-V - -$), *мафойилун* ($V - -$), *мафойилун* ($V - -$) бўлиб, “Фунун ул-балоға”даги сўнгги баҳр ҳисобланади. Муаллиф уни мусаддас рукнли баҳрлар қаторида санаб ўтади. Рисолада *салиб* баҳрининг солим вазнлари билан бир қаторда музоҳаф вазнларига ҳам тўхталиб ўтилган. Улардан бири *Салиби мусаддаси мақбузи аҳазз* бўлиб, муаллиф унинг *хафиф* баҳридан ҳам ҳосил бўлишини таъкидлайди. Ушбу вазни мисоли билан бирга келтирамиз:

³⁰⁷ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

³⁰⁸ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 63-65.

Лабларингдин / хижил эрур / шаккар...³⁰⁹

Фоилотун мафоилун фаълун

– V – – V – V – – –

Дарҳақиқат, келтирилган вазн *хафиф* баҳрининг *Хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ* вазни билан таркибан бир хилдир.

33. Жадид (ар. “янги”) – фақат форсий шеърятда қўлланилган аруз баҳрларидан бирининг номи. Аруз илмининг ихтирочиси Халил ибн Аҳмаддан сўнг форс-тожик арузшуноси Бузургмехр Қойиний томонидан кашф қилинган. Рукнларининг бир-бирига нисбати жиҳатидан янгича таркибга эга бўлганлиги учун шундай аталган³¹⁰. Манбаларда “ғариб”, “нодир” ва “ажиб” деган номлар билан ҳам келтирилади³¹¹. *Жадид* баҳри махсус аслий рукнга эга эмас. Унинг солим рукнлари фоилотун (–V – –), фоилотун (–V – –), мустафъилун (– –V –) бўлиб, шеърятда жадиднинг асосан мусаддас, баъзан мураббаъ рукнли вазнларидан фойдаланилган. “Фунун ул-балоға”да ушбу баҳр келтирилмаган³¹². Туркий шеърятда, хусусан Алишер Навоий ижодида қўлланилмаган. “Мезон ул-авзон”да рисолаининг баҳрлар қисмида *жадид*нинг бир вазни, “Доираи мужтамиа”нинг изоҳланиш қисмида эса яна бир вазни (жами 2 вазн) келтириб ўтилган. Бобур рисоласида *жадид* баҳрига мансуб 11 та вазн келтирилиб, улардан 8 таси мусаддас ва 3 таси мураббаъ рукнидир³¹³. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида жадид баҳрининг фақат бир вазни таҳлил қилинган³¹⁴. Мазкур баҳр вазнларини келтириш жиҳатдан ҳам Жомий рисоласида Навоий рисоласига яқинлик бор. Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу баҳрни Шамс Қайс Розий “Ал-мўъжам”да келтирган доиралари таркибига

³⁰⁹ Қўлёзмадаги матн шикастланганлиги туфайли иккинчи мисрани ўқишнинг имкони бўлмади.

³¹⁰ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 40 (форс тилида).

³¹¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 65; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 33.

³¹² Шайх Аҳмад Тарозий “Жадид” истилоҳи остида келтирган баҳр арузшуносликда “Амиқ” номи билан машҳур бўлиб, таркиб жиҳатидан биз таҳлил қилаётган баҳрдан фарқланади (*Амиқ* баҳрига қаранг).

³¹³ Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 58.

³¹⁴ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 63-65.

кирувчи баҳр сифатида изоҳлаб, унинг жузвлари икки қатла *фоилотун* *фоилотун мустафъилундан* иборат эканлигини айтади. “Арузи Сайфий”да эса ушбу баҳрнинг фақат бир вазни келтирилган.

Шу тарика теурийлар даври рисоаларида таҳлилга тортилган баҳрлар миқдори 41 та эканлиги маълум бўлди. Булардан 21 таси Бобурнинг “Аруз рисоласи”да батафсил изоҳланган бўлса, қолган йигирма баҳр тавсифи фақат “Фунун ул-балоға”да келтирилган. Биз ўз манбаларимиз доирасида теурийлар давригача яратилган бошқа араб ва форсий манбаларда ҳам ушбу йигирма баҳр ҳақида маълумот топа олмадик. Бу фикр ҳозирча мазкур баҳрларнинг Шайх Аҳмад Тарозий томонидан кашф қилинганлиги ёки туркий арузшуносликка киритилганлиги билан боғлиқ фаразни илгари суришимизга асос бўлади.

Биз тадқиқотимизнинг аввалги бобида Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асарида ҳам 40 та баҳр келтирилганлиги ҳақида ва улардан аксариятини муаллиф мустаҳдас (янги) деб атаганлиги ҳақида маълумот берган эдик. Бу икки рисоладаги ноанъанавий баҳрлар ҳақида умумий тасаввур ҳосил бўлиши учун уларни қиёслаш асосида кўрсатамиз:

3.8-жадвал “Ал-мўъжам” ва “Фунун ул-балоға”даги баҳрлар

№	Баҳр номи	“Ал-мўъжам”	“Фунун ул-балоға”
<i>Мусамман рукнли баҳрлар</i>			
1.	Тавил	+	+
2.	Мадид	+	+
3.	Басит	+	+
4.	Вофир	+	+
5.	Комил	+	+
6.	Ҳазаж	+	+
7.	Ражаз	+	+
8.	Рамал	+	+
9.	Мунсарих	+	+
10.	Хафиф	+	+
11.	Музориъ	+	+
12.	Муқтазаб	+	+
13.	Мужтасс	+	+
14.	Мутақориб	+	+

15.	Сақил	—	+
16.	Мутадорик	+	+
17.	Жазил	—	+
18.	Фарид	—	+
19.	Мазид	—	+
20.	Мутарокиб	—	+
21.	Мутадовил	—	+
22.	Муталойим	—	+
23.	Мутанофир	—	+
24.	Жадид	—	+
25.	Муҳит	—	+
26.	Мушокил	+	+
27.	Саҳиҳ	—	+
28.	Сарих	—	+
29.	Ажиб	—	+
30.	Ғариб	+	+
31.	Мунтахаб	—	+
32.	Музҳор	—	+
33.	Музмар	—	+
34.	Мундараж	—	+
35.	Муқорин	—	+
36.	Мувофиқ	—	+

Мусаддас рукли баҳрлар

37.	Сариъ	+
38.	Бадиъ	—
39.	Қариб	+
40.	Салиб	—
41.	Сарим	+
42.	Кабир	+
43.	Бадил	+
44.	Қалиб	+
45.	Ҳамид	+
46.	Сағир	+
47.	Асамм	+
48.	Салим	+
49.	Ҳамим	+
50.	Қотъ	+
51.	Муштарак	+
52.	Муаммам	+
53.	Мусаттар	+
54.	Муайян	+
55.	Боис	+
56.	Маснуъ	+
57.	Мустаъмал	+
58.	Ахрас	+
59.	Мубҳам	+
60.	Мухмал	+
61.	Маъкус	+

Агар диққат қаратилса, жалвалдаги 20 баҳр ҳар иккала рисола учун умумий бўлиб, қолган баҳрлар бир рисолада мавжуд бўлса, иккинчисида учрамайди.

Ушбу давр рисолаларида арузнинг назарий асослари баён қилиб берилиши билан бирга мазкур илмда санъат даражасига кўтарилган истилоҳлар ҳақида ҳам сўз боради. Шундай истилоҳлардан бири *муталаввун* ходисаси бўлиб, у ҳақда Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” асарларида маълумотлар келтирилган. “Муталаввун” (*талаввун*, *зулбуҳур*) арабча сўз бўлиб, “ранг-баранг”, “турланувчи” маъноларини ифодалайди. Истилоҳ сифатида эса шеърни бир неча вазнда ўқиш санъати назарда тутилади. Бунга байт таркибидаги унлиларни чўзиб ёки қисқа талаффуз этиш, ҳижоларни ажратиб ёки қўшиб ўқиш орқали эришилади. “Муталаввин борасидаги илк маълумотлар Ватвот рисоласида келтирилади. Араб, форс ва туркий аруз ва илми бадийга бағишланган бошқа рисоаларда, хусусан Родуёний, Қайс Розий, Ваҳид Табризий рисоаларида муталаввин санъатига изоҳ берилмаган”³¹⁵.

Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийқ ус-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър” асарида маълумот берилишича, Аҳмад Маншурий Самарқандийнинг “Канз ул-ғаройиб” (“Ажойиботлар хазинаси”) асаридаги ҳар бир байтни 3 вазнда ўқиш мумкин бўлган³¹⁶. Шунингдек, форс-тожик классиклари Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Сайидо Насафий, Абдурахмон Жомийларнинг баъзи ғазаллари икки баҳр доирасида ёзилган³¹⁷.

Темурийлар даври арузшунослигида муталаввун санъати ҳақида илк маълумот берувчи асар “Фунун ул-балоға” бўлиб, муаллиф бу санъатга рисоланинг илми бадий билан боғлиқ қисмида тўхталиб ўтади. Унда

³¹⁵ Тўйчиева Г. Ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг эволюцион таракқиёти. Филол. фан. бўйича фан доктори (Dsc) дисс... автор. – Т., 2018. – Б. 197.

³¹⁶ Қаранг: Рашидаддини Ватвот. Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақойиқ аш-шеър. – Душанбе: Ирфон, 1987. – С. 105.

³¹⁷ Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арузи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 285-286.

айтилишича, “бу анингтеқ бўлурким, шеъре айтурларким, икки вазн бирла ўқуса бўлур”. Муаллиф ушбу санъат далили учун

Юзунгни кўрголи ҳаргиз кўнгулда қолмади ҳасрат

Сўзунгни эшголи бори танимда қолмади меҳнат,

байтини келтириб, уни *Ҳазажси мусаммани солим* ва *Мужтасси мусаммани махбун* вазнларига солиб ўқиш мумкинлигини айтади³¹⁸.

Ушбу санъат ҳақидаги нисбатан тўлиқроқ маълумот Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида келтирилади. Рисолада мазкур санъат *талаввун* деб номланиб, унинг зулбаҳрайн (байтни 2 хил баҳрда ўқиш) ва зулбуҳур (байтни бир неча баҳрлар доирасида ўқиш) каби турлари келтирилади. Хусусан, олим зулбуҳур ҳақида маълумот бериб,

Рух-и ту лола-йи аҳмар, хат-и ту сунбули райҳон,

Тан-и ту ғайрат-и гулҳо, қад-и ту равнақ-и бўстон

байтини келтиради ва уни уч баҳр доирасига солиш учун уч хил тарзда ўқиш зарурлигини таъкидлайди: “Агар бу байтни ғоятта енгил ўқисалар, рамал-и махбун-и мусаббағ баҳридин икки қатла фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилийён вазнида бўлур. Агар ғоятта оғир ўқисалар, ҳазаж-и мусаббағ баҳридин икки қатла мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун вазни бўлур. Агар ўртача, на ғоятта енгилу ва на ғоятта оғир ўқисалар, мужтасс-и махбун-и мусаббағ баҳридин икки қатла мафоъийлун фаъилотун мафоъийлун фаъилийён вазнида бўлур”³¹⁹.

Ушбу парчада ғоятта енгил ўқиш дейилганда биринчи рукнни икки қисқа ҳижо билан бошлаш (қисқа ҳижо урғусиз ўқилади), ғоятта оғир ўқиш дейилганда, фақат биринчи ҳижо қисқа, қолганлари чўзиқ ҳамда ўртача ўқиш дейилганда биринчи ва учинчи рукннинг иккинчи ҳижоини, иккинчи ва тўртинчи рукннинг тўртинчи ҳижоини урғули ўқиш назарда тутилган. Айнан шу тарзда ўқилсагина, уч хил баҳр ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади.

³¹⁸ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 58 б.

³¹⁹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.– Б. 87.

Баъзан муталаввун санъати лафзий санъат билан уйғунлик касб этиши мумкин. Бу ҳақда Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг рисоласида шундай фикрлар келтирилади: “Қасида-йи маснуъ”ғи зулбухур муталаввиннинг мисоли **мувассал би-л-харфайн**³²⁰ ҳам бўлмиш қуйидаги байттур:

Лаб-и ту жой-и луълуъ, хатт-и ту марказ-и лола,
Шаб-и ту ҳомил-и кавкаб, маҳ-и ту бо хат-и ҳола³²¹.

(Таржимаси: Лабинг гавҳар (тиш) турадиган жой, хатинг лола маркази, Тунинг (сочинг) юлдузли (исирғали) ойинг (юзинг) теграсида хатдан ҳола (ой атрофида пайдо бўладиган нур ҳалқаси) бор)³²².

Муталаввун ҳодисаси эпик поэзия учун ҳам хос бўлиб, У. Тоировнинг маълумот беришича, Котибий Туршизийнинг “Мажмаъ ул-баҳрайн” ва Амъақ Бухорийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” дostonларини бошдан охирига қадар икки баҳрда: *Рамали мусаддаси маҳзуф* ва *Сариъи мусаддаси матвийи мақшуф* вазнларида ўқиш мумкин бўлган, ҳатто мазкур дostonларнинг баъзи байтлари 3-4 вазнга ҳам солиб ўқилган.

Бобур ҳам “Аруз рисоласи” асарида муталаввун санъати ҳақида гапириб, ўзининг

Қошига борғали кўнгул ўзига келмади нетай,
Юзини кўргали кўзум кўзига илмади ул ой

байтини келтиради ва ушбу байтни аруз тизимидаги барча баҳрларга мослаб ўқиш мумкинлигини айтади³²³.

Муталаввун санъатини бир вазннинг иккинчи варианты сифатида тушунмаслик керак, чунки бунда бир баҳр таркибидаги солим рукнли вазннинг иккинчи бир баҳр таркибидаги зиҳофга учраган вазн билан

³²⁰ Мувассал би-л-харфайн (икки ҳарфга уланган) ёзув санъати бўлиб, бунда бошдан оёқ икки ҳарфи бир-бирига қўшиб ёзиладиган сўзлар танланган бўлади.

³²¹ Ушбу байт *Рамали мусаммани маҳбун* (афойили ва тақтиъи: *фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун*, VV – – | VV – – | VV – – | VV – –), *Ҳазажи мусаммани солим* (афойили ва тақтиъи: *мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун*, V – – – / V – – – / V – – – / V – – –), *Мужтасси мусаммани маҳбун* (афойили ва тақтиъи: *мафойилун фаилотун мафойилун фаилотун*, V – V – | VV – – | V – V – | VV – –) вазнларига мослаб ўқилиши мумкин.

³²² Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 323.

³²³ Бобурнинг ушбу байти Тарозий келтирган байтга мазмун ва шакл жиҳатидан жуда яқин, бу ҳолат Бобурнинг “Фунун ул-балоға” билан таниш бўлганлигига доир фаразни кучайтиради.

таркибан мос бўлиб қолиши тушунилади ва бу ҳолатда ритмик оҳанг ўзгармайди (биз бу ҳақда юқорида ҳам фикр билдириб ўтдик³²⁴), муталаввун эса бир байтни ёки шеърни бир неча оҳангларда ўқиш санъатидир.

Юқорида келтирилган фикрлар муталаввун санъатининг урғу билан алоқадор ҳодиса эканлигини кўрсатади. Агар бу ҳодисанинг аруз илми билан боғлиқлиги назарда тутилса, аруз тизимининг ҳам урғу асосидаги таълимот эканлиги ойдинлашади. Чунки муталаввун асосида яратилган байт таркибидаги ҳижолар урғу асосида ўқилсагина, бир неча вазн ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади. Шу ўринда арузий матнда етакчи бўлган рукн (просодик) урғусини сўз (лексик) урғусидан фарқлаш зарурлигини таъкидламоқчимиз. Маълумки, гап қурилишида ҳар бир мустақил сўз урғу олади ва бу *лексик урғу* деб юритилади. Арузий матнда эса мисра бирлиги сифатида сўз эмас, рукн қабул қилинганлиги учун унда сўз урғуси ўз ҳукмронлигини йўқотиб, рукн урғуси етакчи ўринга чиқади, сўз урғуси матндан ташқаридагина етакчилик қилади. Шунга кўра, байтда нечта рукн бўлса, шунча урғу бўлади. Аруздаги урғу фақат чўзиқ ҳижо билан боғлиқ ва қисқа ҳижо ҳеч қачон урғу олмайди. Араб арузи бўйича тадқиқотлар олиб борган олим Э.Талабовнинг ишларида муталаввун ҳодисасига тўхаталиб ўтилмаган бўлса-да, аруз тизимида урғунинг ўрни билан боғлиқ масалалар тадқиқ қилинган³²⁵. Олимнинг фикрича, арузий матнда урғу ритмни яратишда муҳим аҳамият касб этади. “Арабий арузда бўғинларнинг миқдор муносабатлари билан бирга, урғуларнинг, яна ҳам тўғрироғи, урғули бўғинларнинг симметрияси мавжуд ва у ритм яратишда белгиловчидир”³²⁶. Айнан шу хулосани аруздан фойдаланувчи бошқа халқлар, хусусан форс-тожик ва туркий адабиёт вакиллари шеърляти ҳақида ҳам билдириш мумкин.

“Арузий матнда сўз урғуси (лексик урғу) билан ритм урғуси (просодик урғу) мутобиқ эмас – уларда ўзаро мослик йўқ. Аҳёнда учраб турадиган

³²⁴ Қаранг: *Асб, Измор* зихофлари; *муталойим* баҳри.

³²⁵ Талабов Э. Араб арузи. – Тошкент: ТошДУ, 1977; Талабов Э. Араб шеърлятида аруз тизими: Филол. фан. док. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2004.

³²⁶ Талабов Э. Араб шеърлятида аруз тизими: Филол. фан. док. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2004. – Б. 25.

мутобиқлик соф тасодифдир. Байт таркибидаги сўз рукнлар тасарруфида ўз шакл ва урғу мустақиллигини батамом йўқотади, у мисрадаги қолип ва унинг просодик урғуси маромига бўйсундирилади – маҳв этилади”³²⁷.

Бобур рисоласида келтирилган, муталаввун санъати асосида ёзилган байтни таҳлил қиламиз. Ушбу байтни *ражаз* баҳрининг *Ражази мусаммани матвийи махбун* вазнига мослаб ўқисак, урғу қуйидаги ҳижоларга тушади:

Қошига бор | гали кўнгул | ўзига кел | мади нетай
Юзини кўр | гали кўзум | кўзига ил | мади ул ой
Муфтаилун мафóилун муфтаилун мафóилун

Энди яна шу байтни *ҳазаж* баҳрининг *Ҳазажи мусаммани солим* вазнига мослаб ўқиб кўрамиз:

Қошига бór | гали кўнгул | ўзига кёл | мади нетай
Юзини кўр | гали кўзум | кўзига ил | мади ул ой
Мафóийлун мафóийлун мафóийлун мафóийлун

Юқоридагилардан кўриняптики, бир байт турли баҳрлар доирасида ўқиб кўрилганда, урғунинг ўрни ўзгаришти. “Баҳр тизимида бирор ўринда ҳижоларнинг янги муносабати юзага келса, у урғуга ҳам таъсир ўтказиши мумкин: урғу кўчади, ритм ўзгаради. Ва аксинча, урғу кўчирилса, ҳижоларда янгича муносабат пайдо бўлади... янги тармоқ, янги баҳр яратилади”³²⁸.

И.В.Стеблева “Қутадғу билиг” вазни ва Ўрхун–Энасой ёдгорликларидаги мисралар ўлчовини солиштириш жараёнида Юсуф Хос Ҳожиб достонидаги шеърий ўлчов – *мутақориб* баҳрида урғулар қуйидаги ўринларда келишини таъкидлайди:

$V - - ' | V - - ' | V - - ' | V - - ' ^{329}$

Маълумки, “Қутадғу билиг” достонида қўлланилган *мутақориб* баҳри асли форс-тожик адабиёти, аниқроғи Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достонидан олинган эди. “Шоҳнома” достони мавзусига кўра жангнома достон

³²⁷ Қаранг: Талабов Э. Кўрсатилган асар. – Б. 27.

³²⁸ Қаранг: Талабов Э. Кўрсатилган асар. – Б. 27.

³²⁹ Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюркоязычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М. : Наука, 1964. – С. 301.

хисобланиб, унда жанглар тасвири салмоқли ўринни эгаллайди. Достон учун танланган шеърий ўлчов мазкур мавзуга ҳар томонлама мос бўлиб, рукнларнинг 3 ҳижодан таркиб топиши, бандларнинг эпик поэзиядаги бошқа шеърий ўлчовлардан фарқли ўлароқ мусаддас эмас, балки мусамман рукнлардан иборатлилиги ва юқорида келтирилганидек, энг кўп рукн урғусига эгалилик (бир байтда 8 та) ритмнинг шиддатли оҳанг касб этишига олиб келади, бу ҳолат эса мутақорибнинг жангнома ва қаҳрамонлик йўналишидаги достонлар вазнига айланишига сабаб бўлди. “Аруз “жангнома”ларга махсус ишланган тайёр вазн “мутақориб мусаммани мақсур” вазнидир. Форс адабиётида Рудаки(й)”да бошланиб, Унсури(й), Фирдавси(й), Низоми(й) каби бир кўб шоирлар жангномаларни шу вазнда ёздилар. Бизнинг адабиётда ҳам, масалан, Навоийнинг “Искандарнома”сида бу вазн уруш майдонлариға муносиб бир оҳанг берадир”³³⁰.

Алишер Навоий “Садди Искандарий”сидан олинган бир байтни рукн урғуси асосида кўриб чиқсак:

Бу янг–лӣғ | си–пах бӣр| ла–ҳо–қо | ни Чӣн
Фаувлӯн фаувлӯн фаувлӯн фаа́л
Си–пах йўқ | ки о–шӯ | би рӯ–йӣ | за–мӣн
Фаувлӯн фаувлӯн фаувлӯн фаа́л

Ушбу байтда рукн урғусини олган ҳижола орасида ўзаро мутаносиблик мавжуд. Урғулар миқдорининг тенглиги ва муайян тартибга эга бўлиши ўзига хос ритмнинг вужудга келишини таъминлаяптики, бу ритм жангномалар табиатини очишга хизмат қилади.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, аруз тизими урғу билан боғлиқ шеърий ўлчов бўлиб, унда сўз урғуси эмас, рукн урғуси етакчилик қилади ва бундай урғу ритм яратишга хизмат қилганлиги учун уни ритмик (просодик) урғу деб аташ мумкин. Мумтоз арузшуносликда гарчи урғу алоҳида ҳодиса сифатида таъкидланмаган бўлса ҳам, муталаввун ҳодисасининг арузга доир

³³⁰ Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. Ж.2. Муҳаммад Солиҳ. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000.. – Б. 80-81.

манбаларда қайд этилиши ритмик урғунинг арузшунослик тарихида муайян ўринга эга эканлигини ва мумтоз арузшуносларимизнинг арузни урғу билан боғлиқ ҳолда талқин қилганликларини кўрсатади. Буларнинг барчаси аруз тизимининг квантитатив ҳодиса бўлиш билан бирга квалитативлик хусусиятларга ҳам эга эканлигини кўрсатади.

Учинчи боб бўйича хулосалар

Биз темурийлар даврида яратилган арузга доир рисолаларда баҳрлар масаласини қиёсий жиҳатдан ўрганиш асносида қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Халил ибн Аҳмад яратган аруз тизимида 15 та баҳр (*тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражаз, рамал, сариъ, мунсариҳ, музориъ, хафиф, муқтазаб, мужтасс* ва *мутақориб*) мавжуд эди, кейинчалик унинг издоши Абулҳасан Ахфаш Балхий ушбу баҳрлар қаторига яна бир баҳр (*мутадорик*)ни қўшиб, араб баҳрлари сонини 16 тага етказди. Бу кўрсаткич араб тилида ундан кейин яратилган манбалар: Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос”, Абу Зикриё Хатиб Табризийнинг “Ал-кафи фил аруз вал қавофий”, Абу Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг “Арузи Андалусий” ва бошқа асарларда айнан такрорланди.

2. Форсигўй арузшунослар Халил ибн Аҳмад таълимотини мукаммалаштириб, баҳрлар сонини кўпайтирдилар. Баҳром Сарахсий, Бузургмеҳр Қосимийлар арузнинг янги баҳрларини кашф этдилар. Бизгача етиб келган арузга доир илк форсий асар “Ал-мўъжам”да мавжуд 16 та баҳрга яна учта баҳр (*ғариб, қариб, мушокил*) қўшилиб, 19 та баҳр таҳлилга тортилгани ҳолда, рисолада арузшунослар кашф қилган 21 мустаҳдас (янги) баҳрлар ҳақида ҳам айтиб ўтилади.

3. Насириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарида 18 баҳр келтирилган бўлиб, унда аввалги рисолада тилга олинмаган *мақлуби тавил* баҳрининг берилиши ҳамда *мушокил* ва *ғариб* баҳрларининг тушиб

колдирилиши муаллифнинг ушбу масалага ўз салафидан айри муносабатда бўлганлигини кўрсатади.

4. Темурийлар даври арузшунослигида баҳрлар миқдорини келтиришда ҳар хилликлар бор. Шайх Аҳмад Тарозий ўз рисоласида баҳрлар сонини 40 та деб кўрсатса, Абдурахмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Алишер Навоий ва Сайфий Бухорийлар уларнинг миқдорини умумий маънода 19 та деб белгилайдилар. Улар орасида Абдурахмон Жомий масалага бир оз ўзгачароқ ёндашиб, “Рисолаи аруз”да 14 баҳрни мисоллар билан изоҳлайди, араб арузига хос бўлган *тавил*, *комил*, *басит*, *мадид*, *вофир* баҳрларига кенг тўхталиб ўтирмайди. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да эса ушбу баҳрларга қўшимча равишда яна икки баҳр (*ариз* ва *амиқ*) тадқиқ қилинган. Ушбу рисоалардан фақат “Арузи Сайфий”да баҳрларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтиладики, бу бевосита рисоланинг қўлланма характериға эға эканлиги билан боғлиқ.

5. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида номи келтирилган 40 та баҳрдан 20 таси арузшуносликка доир бошқа форсий ва арабий манбаларда учрамайди. Бу ҳолат ушбу баҳрларнинг мумтоз арузшунослик учун ҳам янги эканлигини ва уларнинг аксариятини муаллифнинг ўзи кашф этганлигини кўрсатади.

6. Шайх Аҳмад Тарозий баҳрларни икки катта гуруҳ: муттафиқ ул-аркон ҳамда мухталиф ул-арконга ажратишда ватандошимиз Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос” асаридаги таснифға суянади. Бу тасниф кейинчалик Бобур рисоласида ҳам истифода этилган.

7. “Фунун ул-балоға”да мухталиф ул-арконга кирувчи баҳрни ҳосил қилишда жуфтлаштириш (*ухти*) тамойилиға амал қилиш лозимлиги таъкидланади, унга кўра янги баҳр ҳосил қилинганда ушбу баҳр рукнлари ўзидан аввалги баҳр рукнларининг аксини такрорлаши лозим, агар бу шарт адо этилмаса, у баҳр сифатида тан олинмайди. Бу тамойил темурийлар давридаги бошқа рисоаларда кузатилмайди.

8. Арузшунослик тарихида *мафъувлоту* аслий рукни баҳр ясамайди деган қатъий қараш мавжуд эди. Шайх Аҳмад Тарозий ушбу аслий рукндан *сақил* баҳри ҳосил бўлишини асослаб, ўз рисоласида ушбу баҳрнинг икки вазнини келтирди ва *сақил* баҳрини аруз назариясига олиб кирди.

9. Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида 19 баҳр, 160 та вазн келтирилган. Навоий ўз рисоласида таянч манба сифатида Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асаридан фойдалангани учун арузшуносликда мавжуд анъанавий 19 баҳрғагина тўхталиб ўтади.

10. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да анъанавий 19 баҳрга қўшимча тарзда яна икки баҳр (*ариз* ва *амиқ*), жами 21 баҳр келтирилган. Шунга биноан унинг асарида 9 доира, 537 вазн таҳлил қилинган.

11. Шайх Аҳмад Тарозий асарида келтирилган *жазил* баҳри Заҳириддин Муҳаммад Бобур келтирган *ариз* баҳри билан, *жадид* баҳри *Амиқ* баҳри билан таркибан бир хил бўлиб, улар манбаларда турли номлар билан аталган.

12. Аруз тизими урғу билан боғлиқ шеърый ўлчов бўлиб, унда сўз урғуси эмас, балки рукн урғуси етакчилик қилади ва бундай урғу ритм яратишга хизмат қилганлиги учун ритмик урғу деб аталади. Мумтоз арузшуносликда гарчи урғу алоҳида ҳодиса сифатида таъкидланмаган бўлса ҳам, муталаввун ҳодисасининг темурийлар давридаги рисоаларда қайд этилиши ритмик урғунинг арузшунослик тарихида муайян ўринга эга эканлигини ва мумтоз арузшуносларимизнинг арузни урғу билан боғлиқ ҳолда талқин қилганликларини кўрсатади.

Умуман олганда, ижодкорларнинг аруз илмига доир рисоаларини баҳрлар ва вазнлар мисолида қиёсий ўрганиш натижалари туркий арузшунослик темурийлар даврида ўзининг тадрижий тақомилига етганлигини кўрсатади.

IV бoб. АРУЗ ДОИРАЛАРИГА ОИД ҚАРАШЛАР ВА РУБОИЙ ВАЗНЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

4.1. Арузшунослик тарихида доира талқини: муштарак ва фарқли жиҳатлар

Халил ибн Аҳмад кашф қилган аруз илмини ўрганиш билан боғлиқ босқичлардан яна бири доиралар ҳақидаги таълимотдир. *Аруз доиралари* бу рукнлар, улардаги чўзиқ ва қисқа ҳижолар сонининг тенглигига кўра ўзаро яқин бўлган баҳрларнинг гуруҳлаштирилган айланаси бўлиб, “араб филологиясининг отаси” баҳрларнинг ўзлаштирилишини осонлаштириш мақсадида ушбу доираларни кашф қилган. Бунда бир-бирига яқин бўлган баҳрлар бир мисра шеър мисолида бир доира ичида келтирилади. Ҳар қайси доира қанча баҳрни ўз ичига олса, шунча бўлакка бўлинади ва уларда шу баҳрларнинг рукнлари ҳам келтириб ўтилади. Доира атрофида берилган мисра биринчи сўздан бошлаб ўқилса, бир баҳр; иккинчи сўздан бошлаб ўқилса, иккинчи баҳр, учинчи сўздан бошлаб ўқилса, учинчи баҳр ва шу тарзда нечта баҳр жамланган бўлса, барчаси келиб чиқади. Доиралардан мақсад баҳрлар орасидаги фарқ ва умумийликни очиш ҳамда шу билан бирга уларни ўзлаштириш ва шеър вазнларини аниқлашни осонлаштиришдир.

Юқорида таъкидланганидек, доиралар бир-бирига яқин баҳрлардан тузилиши зарур. Шу маънода форсий ва туркий арузда кенг қўлланилган *ҳазаж*, *ражаз* ва *рамал* баҳрларини бир доирага киритиш мумкин. Чунки улар таркибан (мумтоз арузшуносликка кўра, ватад ва сабабларнинг тенглиги бўйича; замонавий арузшуносликка кўра, ҳижолар миқдори ва сифатининг ўхшашлигига кўра) бир хил асосга эгадирлар. Масалан, Навоий келтирган

Кўнгул қон бил висолингда, гами ҳижрон хаёлидин

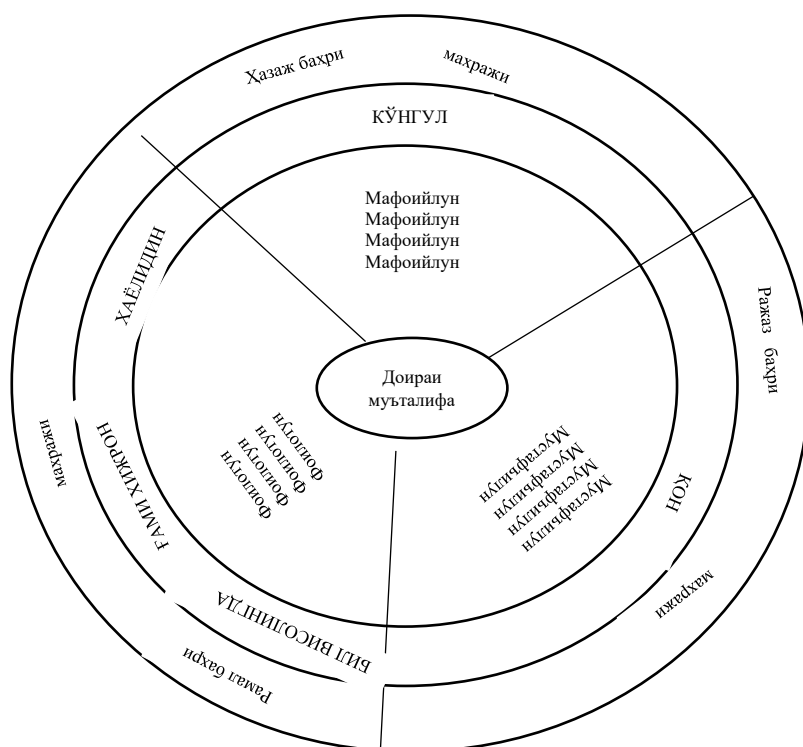
мисрасини айнан шу тартибда ўқисак, *мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун* рукнларидан ташкил топувчи *ҳазаж* баҳри, агар

Қон бил висолингда, гами ҳижрон хаёлидин кўнгул

тарзида ўқилса, *мустафълун мустафълун мустафълун мустафълун* рукнларидан ҳосил бўлувчи *ражаз баҳри* ҳамда

Бил, висолингда гами ҳижрон хаёлидин кўнгул қон

тарзида ўқилса, *фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун* рукнлари такроридан ясалувчи *рамал баҳри* ҳосил бўлади. Буни доира шаклида қуйидаги айланада кўриш мумкин³³¹:

4.1-расм

Доираи муъталифа

Манбаларда Халил ибн Аҳмад бешта доира кашф этганлиги ҳақида маълумот берилади³³². Таъкидланганидек, унинг арузга бағишланган асари бизгача етиб келмаганлиги учун биз бу доиралар билан унинг издошлари асарлари орқали танишамиз. Халил доиралари ҳақида Маҳмуд

³³¹ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 540.

³³² Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 16; Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.37. Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 39.

Замахшарийнинг “Ал-қистос” ҳамда Хатиб Табризийнинг “Ал-кафий фил аруз фил-кавофий” (“Аруз ва қофиялардан кифоя этувчи”) асарларида маълумот келтирилади³³³. Ушбу доираларнинг биринчиси “Доираи мухталифа” (*турли хил, ихтилофли*) деб номланиб, *тавил*, *мадид* ва *басит* баҳрларини ўз ичига олади. Мазкур доиранинг бу тарзда номланишига сабаб ушбу баҳрлар турли, яъни таркибан икки хил аслий рукн (хумосий – беш ҳарфли ва субоъий – етти ҳарфли)лардан таркиб топади. Хусусан, *тавил* фаувлун (V – –) ва мафоийлун (V – – –), *мадид* фоилотун (– V – –) ва фоилун (– V –), *басит* мустафъилун (– – V –) ва фоилун (– V –) рукнларининг ўзаро алмашилиб такрорланишига асосланади.

Шамс Қайс Розий “Ал-мўъжам”да араб арузига хос баҳрлардан тузилган ушбу доирани келтирмайди. Насириддин Тусий рисоласида бу доирага *тавил*, *мадид* ва *басит* баҳрларига қўшимча тарзда яна икки баҳр: *мақлуби тавил* (ариз) ҳамда *мақлуби мадид* (амиқ) баҳрлари ҳам киритилган (15-иловага қаранг)³³⁴. Бунда ***тавил*** баҳрига мансуб мисра куйидагича бошланади:

Ба ман бар / гузар, эй маҳ, / ба ман дар / нигар гаҳ-гаҳ.

Фаувлун мафоийлун фаувлун мафоийлун

V – – / V – – – / V – – / V – – –

Агар доира таркибидан ***мадид*** баҳрини ажратиб олмоқчи бўлсак, куйидагича мисра ҳосил бўлади:

Баргузар, эй / маҳ, ба ман / дарнигар гаҳ / гаҳ ба ман.

Фоилотун фоилун фоилотун фоилун

– V – – / – V – / – V – – / – V – /

Ариз баҳри:

Гузар, эй / маҳ, ба ман дар / нигар гаҳ-/ гаҳ ба ман бар.

³³³ Махмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 52; Абу Закарийа (ал-Хатиб) ат-Тибризи. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (Перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова) / Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука, 1991. – С. 245-343.

³³⁴ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 31.

Мафоийлун фаувлун мафоийлун фаувлун
V – – – / V – – / V – – – / V – –

Басит баҳри:

Эй маҳ, ба ман дарнигар, гаҳ-гаҳ ба ман баргузар.

Мустафълун фоилун мустафълун фоилун
– – V– / – V– / – – V– / – V–

Амиқ баҳри:

Маҳ, ба ман дарнигар гаҳ-гаҳ ба ман баргузар эй.

Фоилун фоилотун фоилун фоилотун
– V– / – V– – / – V– / – V– –

Демак, кўринадики, Насируддин Тусий рисоласидаги “Доираи мухталифа” араб салафидан фарқли равишда учта баҳр эмас, беш баҳрдан иборат экан.

Халил ибн Аҳмад келтирган иккинчи доира “Доираи муъталифа” деб аталиб, *вофир* ва *комил* баҳрларини ўз ичига олади. Бу икки баҳр рукнлари: мафоилатун (*V –VV –*) ва мутафоилун (*VV–V–*) бир-бири билан яқин, яъни ҳижолар сони ва сифатига кўра тенг бўлгани учун доира шундай ном билан аталган. Шамс Қайс Розий бу баҳрлар ҳам асосан араб арузига хос бўлганлиги учун ушбу доирани келтирмайди. Насириддин Тусий рисоласида ушбу доирага *вофир* ва *комил* баҳрларига қўшимча тарзда *фоилотака* (*–V–VV*) рукнидан ҳосил бўлувчи янги баҳр (номи келтирилмаган) ҳам киритилган (13-иловага қаранг)³³⁵.

Вофир баҳри:

Бигў, дили ман / кучо талабам /зи баҳри Худо.

Мафоилатун мафоилатун мафоилатун

V –VV – V –VV – V –VV –

Комил баҳри:

Дили ман кучо / талабам зи баҳ / ри Худо, бигў.

³³⁵ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С.32.

Мутафоилун мутафоилун мутафоилун
 VV-V- VV-V- VV-V-

Янги баҳр:

Ман кучо тала /бам зи баҳри Ху / до бигў, дили.

Фоилолика фоилолика фоилолика
 -V- VV -V- VV -V- VV

Халил ибн Аҳмад таълимотига мансуб учинчи доира “Доираи мужталиба” (*жалб этувчи, ўзига тортувчи*) деб аталиб, *ҳазаж*, *рамал* ва *ражас* баҳрларидан тузилган. Бу доирани “мужталиба” деб аташларига сабаб, ундаги рукнларни “Доираи мухталифа”дан тортиб олганлар, яъни мафойилун (V – – –) *тавил* баҳридан, мустафъилун (– –V –) *басит* баҳридан ва фоилотун (–V– –) *мадид* баҳридан ажратиб олинган. Бундан ташқари, ушбу доирадаги баҳрларнинг кўп навъларга эга эканлиги ҳам шундай номланишга сабаб бўлган деб кўрсатилади³³⁶. Араб арузида ушбу доира мусаддас рукнларни ўз ичига олган, ажам шоирлари эса уни мусамман рукнли қилганлар. Шамс Қайс Розий рисоласида ушбу баҳрлардан тузилган доира “Доираи муъталифа” номи билан келтирилган (12-иловага қаранг). Бунда Розий *ҳазаж*, *рамал* ва *ражас* баҳрларига хос аслий рукнлар таркибан бир хил (икки сабаби хафиф, бир ватади мажмуъ) эканлигидан келиб чиқиб, доирани шундай номлаган. Умуман олганда, форсий арузшуносликда доира номларини ўзгартириш тамойили Шамс Қайс Розийдан бошланади. Розий доирасида келтирилган мисра

Дило бас чан / д аз ин савдо/ и он дилдо / р парвардан
 V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

тарзида ўқилса, *ҳазаж* баҳри; агар

Бас чанд аз ин / савдои он / дилдор пар / вардан дило
 – – V – / – – V – / – – V – / – – V – /

тарзида ўқилса, *ражас* баҳри ва агар

Чанд аз ин сав / дои он дил/ дор парвар/ дан дило бас

³³⁶ Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи ажам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С.336.

– V – – / – V – – / – V – – / – V – – /

тарзида ўқилса, *рамал* баҳри ҳосил бўлади.

Насириддин Тусий рисоласида эса ушбу доира аслиятдаги каби “Доираи мужталиба” номи билан келтирилган. Тусий мазкур доиранинг рукнлари субоъий (етти ҳарфли) эканлигини таъкидлайди ҳамда доира ичидаги мисра арабларда мусаддас (уч рукнли), форсийларда мусамман (тўрт рукнли) эканлигини айтади³³⁷. Лекин Тусийнинг ўзи мисол тариқасида келтирган мисра мусаддас рукнли бўлиб, бунда Тусий ўзи таъкидлаганидек, Халил ибн Аҳмад доирасидаги таркибни сақлашга интилан кўринади. *Ҳазаж* баҳри изоҳи учун келтирилган мисрани кўриб чиқсак:

Маро дил бе / дилороме / наёромад.

Мафойлун мафойлун мафойлун

V – – – V – – – / V – – –

Шу мисра *ражас* баҳрига мосланганда қуйидаги кўриниш олади:

Дил бе дило / роме наё / ромад маро.

Мустафълун мустафълун мустафълун

– – V – / – – V – / – – V – /

Рамал баҳрини ҳосил қилувчи мисра:

Бе дилоро / ме наёро / мад маро дил.

Фоилотун фоилотун фоилотун

– V – – / – V – – / – V – –

Халил таълимотидаги навбатдаги доира “Доираи муштабаҳа” (*ўхшаи*) бўлиб, олти баҳрни ўз ичига олади. Булар: *сарий*, *мунсарих*, *хафиф*, *музориъ*, *муқтазаб*, *мужтасс* баҳрларидир. Бу доиранинг бундай аталишига сабаб ундаги баҳрларнинг баъзи рукнлари таркибан бир-бирига ўхшаш бўлади. Масалан, *хафиф* баҳридаги мустафълун (– V –) рукни *мужтасс* баҳридаги мустафълун (– V –) билан бир хилдир, яъни ҳар икки рукн сабаби хафиф (“мус” –), яна бир сабаби хафиф (“таф” –) ва ватади мажмуъ (“илун” V –) дан иборат. Шу каби *музориъ* баҳридаги фоилотун (– V –) ҳам *хафиф* ва

³³⁷ Тусий Н. Меъёр ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С.33.

мужтасс баҳридаги ушбу рукн билан жузвлар таркиби жиҳатидан бир хил, яъни у ҳам икки сабаби хафиф (“фо”, “тун” – –) ва бир ватади мажмуъ (“ило” V –)дан иборат³³⁸.

Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асарида бундай ном билан доира учрамайди, муаллиф Халил ибн Аҳмад доирасидаги *мунсарих*, *музориъ*, *муқтазаб* ва *мужтасс* баҳрларини алоҳида доирага киритиб, уни “Доираи мухталифа” деб атайдиган. Ундаги рукнлар солим эмас, балки зиҳоф кирган рукнлардир. Шамс Қайс Розийнинг фикрича, *сарих* ва *хафиф* баҳрлари мусамман рукнли ҳолатда мустаъмал ва хуш оҳангга эга эмас, шу сабабли уларни мусаддас ҳолатда *ғариб*, *қариб* ва *мушокил* баҳрлари билан бирга бошқа доирага киритиш мақсадга мувофиқ бўлади³³⁹. “Ал-мўъжам”да келтирилган ва *мунсарих*, *музориъ*, *муқтазаб*, *мужтасс* баҳрларидан тузилган ушбу доирани 12-иловада кўриш мумкин. Доирада келтирилган мисра *мунсарих* баҳрини акс эттириши учун уни қуйидагича бошлаш талаб қилинади:

Боз зи ман / дил рабуд / ёр зи ман / рух нуҳуфт.

Муфтаилун фоилоту муфтаилун фоилоту
– V V – / – V – V / – V V – / – V – V

Музориъ баҳри:

Зи ман дил ра / буд ёр / зи ман рух ну/ ҳуфт боз

Мафойилу фоилоту мафойилу фоилоту
V – – V / – V – V / V – – V / – V – V

Муқтазаб баҳри:

Дил рабуд / ёр зи ман / рух нуҳуфт боз зи ман.

Фоилоту муфтаилун фоилоту муфтаилун
– V – V / – V V – / – V – V / – V V –

Мужтасс баҳри:

Рабуд ё / р зи ман рух /нуҳуфт бо /з зи ман дил.

³³⁸ Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 321-322.

³³⁹ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунанди чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.78-81.

Мафоилун фаилотун мафоилун фаилотун

V – V – / V V – – / V – V – / V V – –

Насириддин Тусий рисоласида эса “Доираи муштабаҳа”га Халил ибн Аҳмад доирасидаги баҳрларга қўшимча равишда яна бир баҳр – *қариб* баҳри ҳам киритилган (13-иловага қаранг).

Халил ибн Аҳмад арузидаги сўнгги (бешинчи) доира “Доираи мунфарида” (*якка, ёлғиз, ягона*) деб аталиб, бир баҳрдан, яъни *мутақориб* баҳридан ташкил топган. Унинг ёлғиз шу баҳрдан иборатлиги доира номининг шундай аталишига олиб келган. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ёзишича, доирада фақат бир баҳр жойлашганлиги учун баъзи олимлар “араб филологиясининг отаси”га *мутақориб*дан яна бир баҳр чиқаришни таклиф қилганлар: “Халилдин сўруптурларким, нега фаувлуннинг сабабин ватадидин олдин қўйуб, секиз бор фоилунлиғ баҳр чиқармаптурлар? Жавоб бериптурким, чунки ибтидо интиҳодин кучлирак бўлмоғи керактур. Бу доиранинг рукнлари фақат ватаду сабабдин иборат бўлгани учун ибтидосин заиф қилмоқтин ва мутақориб тартибининг аксинча якка сабабни якка ватад олдиға қўйуб бир баҳр чиқармоқтин тийиниптурлар”³⁴⁰. Бу ўринда Халил ибн Аҳмад *мутақориб* баҳрининг асл рукни фаувлун (*V – –*) бир ватад (“фаув” *V – –*) ҳамда бир сабаб (“лун” *–*)дан иборат эканлигига диққат қаратяпти. Агар ундан фоилун (*– V –*)ни чиқарсалар, бир сабаб (“фо” *–*) олдинга ўтиб, ватад (“илун” *V –*) орқага ўтиб қолади ва бу “ибтидонинг интиҳодан заиф” бўлишига олиб келади³⁴¹.

Халил ибн Аҳмаддан сўнг унинг издоши Абулҳасан Ахфаш Балхий ушбу доирага яна бир баҳр, яъни *мутадорик*ни қўшиб, уни “Доираи муттафиқа” (*бирлашган, ҳамроҳ бўлган*) деб атайди. Муттафиқа деб номланишига сабаб фақат биргина баҳр (*мутақориб*)дан иборат “Доираи Мунфарида”га яна бир баҳр (*мутадорик*) қўшилган ва натижада бу икки баҳр

³⁴⁰ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.27-28.

³⁴¹ Атоуллоҳ Ҳусайний Халилнинг бу жавобига манфий муносабат билдириб, “бу жавоб нуқсондан холий эмастур”, дейди (Қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Юкоридаги манба. – Б. 28).

бир-бирига ҳамроҳ сифатида ягона доирага бирлашган. Бу доирадаги мисра мусамман, яъни саккиз рукнли вазндан иборат. Шамс Қайс Розий рисоласида ҳам, Насириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор”ида ҳам ушбу доира номи ва унинг таркиби худди Ахфаш Балхийники сингари *мутақориб* ва *мутадорик* баҳрларидан иборат. Фақат Тусий рисоласида *мутадорик* баҳри *ғариб* номи билан келтирилган (13-иловага қаранг).

Мутақориб баҳри:

Маро бе дилором шодй наёяд.

Фаувлун фаувлун фаувлун фаувлун

V – – / V – – / V – – / V – –

Ғариб (мутадорик) баҳри:

Бе дилором шодй наёяд маро.

Фоилун фоилун фоилун фоилун

– V – / – V – / – V – / – V –

Юқоридагилардан маълум бўляптики, Халил ибн Аҳмаддан сўнг у кашф қилган доиралар деярли ўзгаришсиз ҳолатда ватандошимиз Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос” ҳамда Абу Закариё ал-Хатиб Табризийнинг “Ал-кафи фи-л аруз вал-қавофий” (“Аруз ва қофия ҳақида кифоя”) асарида келтириб ўтилган бўлса, форсий арузга доир бизгача етиб келган илк асар “Ал-мўъжам”дан бошлаб Халил ибн Аҳмад доираларига нисбатан ижодий муносабат кузатилади. Муаллиф “араб филологиясининг отаси” таълимотидаги дастлабки икки: араб арузига хос бўлган доираларни тарк этиб, қолган учта доирага ўзгаришлар киритади ва уларнинг номларини ҳам ўзгартиради. “Меъёр ул-ашъор” асарининг муаллифи эса ўзини Халил ибн Аҳмаднинг форсий издоши санаб, у кашф қилган доираларни асосан сақлаб қолади, фақат уларнинг таркибига кейинчалик форсий арузшунослар томонидан кашф қилинган янги баҳрларни ҳам киритади.

4.2. Рисолаларда аруз доираларига муносабат

Темурийлар даври арузшунослигида аруз доираларига муносабатда ҳам ҳар бир муаллифнинг ўзига хос ёндашуви кўзга ташланади. Шайх Аҳмад Тарозий доираларни аруз илми учун аҳамиятсиз деб ҳисоблаб, ўз рисоласида уларни тарк этганлигини айтади: “Мутақаддимлар ўн олти баҳрким, бурун таркиб қилубтурлар, тақи сўнгра зиёда қилғай. Баҳрлардин баъзининг аслин ва баъзининг шўъбасин бир доирада қўюбтур. Биз доирани тарк қилдук икки сабабтинким, алардин ҳеч фойда йўқтур. Ва яна улким, бир доирада баъзи асл баҳр рост келур, баъзи шўъбани ҳеч лутфи йўқтур”³⁴². Бунда муаллиф доираларда баъзан асл рукнли баҳрлар, баъзан тармоқ рукнли вазнлар акс этишини таъкидлар экан, уларни тавсиф этишга зарурат йўқ деб ҳисоблайди.

Абдурахмон Жомий доиралар тавсифида улуғ салафи Шамс Қайс Розий йўлидан боради: араб арузи учун хос бўлган доираларни келтириб ўтирмайди: “Ва Ажам шоирлари бу беш баҳрда жонларга ҳаловат бағишловчи шеърлардан кўп айтмаганликлари сабабли улар мансуб бўлган доиралар ва фуруъларга тўхталиб ўтилмади”³⁴³. Бунда Жомий араб арузида кенг қўлланилган *тавил*, *мадид*, *басит*, *комил* ва *вофир* баҳрлари ва улардан тузилган “Доираи мухталифа” ва “Доираи муъталифа”ни назарда тутяпти. Шу маънода Абдурахмон Жомий рисоласида келтирилган доиралар орасида ушбу икки доира учрамайди. “Рисолаи аруз”да тўртта доира келтирилган бўлиб, бу ҳақда Жомий шундай ёзади:

“Ажам шеъри учун доира тўртта бўлиб, айтурларким:

Доираи шеъри Ажам Муъталифа, Мухталифа,

Солиси он Мунтазия, робеи он Муттафиқа.

(Мазмуни:

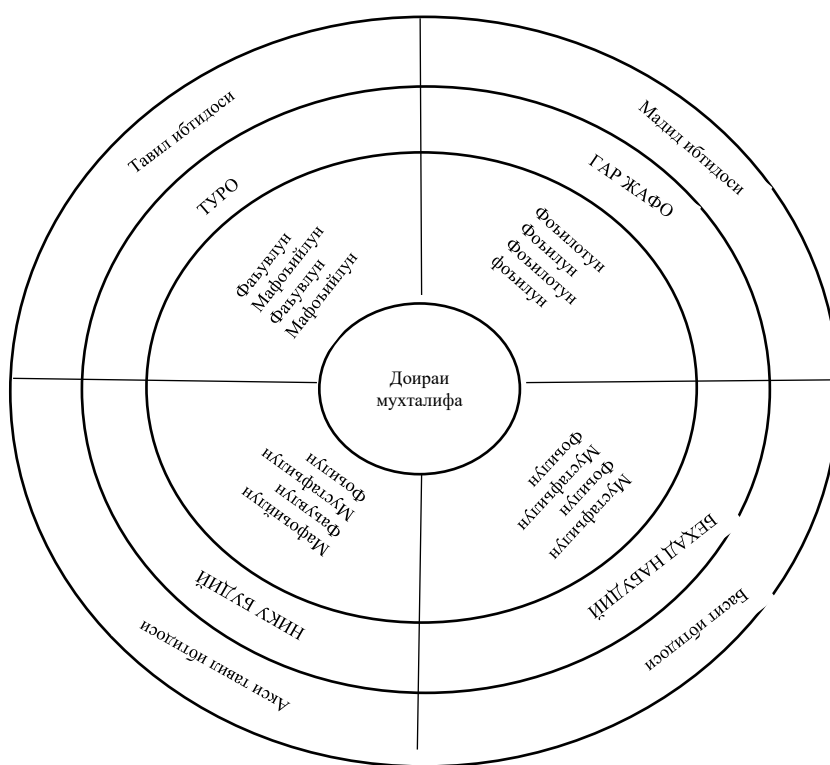
Ажам шеъри доиралари Муъталифа, Мухталифа

³⁴² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 138 б.

³⁴³ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 19.

Учинчиси Мунтазия, тўртинчиси Муттафиқа) ”³⁴⁴.

Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадойиъ ус-санойиъ”да Шамс Қайс Розий келтирган тўрт доирани мисоллари билан айнан келтиришдан ташқари, яна алоҳида бешта доирага ҳам тўхталиб ўтади. Улардан биринчиси “Доираи мухталифа” бўлиб, унда Халил ибн Аҳмад доирасига қўшимча тарзда *мақлуби тавил* баҳри ҳам киритилган. Бунда Атоуллоҳ Ҳусайний Насириддин Тусийга қисман эргашганлиги кўринади, яъни аввалги фаслда таҳлил қилинганидек, Тусий ушбу доирага яна иккита баҳр қўшиб, уни беш баҳрдан иборат тарзда тартиб берган эди, Атоуллоҳ Ҳусайний эса унга фақат бир баҳрни қўшимча қилади, бошқача айтганда, Ҳусайний доираси арабларга хос уч баҳр ва кейинчалик форсий арузшунослар томонидан кашф қилинган бир баҳрдан иборат. Доиранинг сурати қуйидагича:

4.2-расм

Доираи мухталифа

Унда *тавил* баҳрининг ибтидоси ушбу мисрада кўринади:

Туро гар жафо беҳад набудий нику будий

³⁴⁴ Абдурахмон Жомий. Юқоридаги манба. – Б.23.

Мадид баҳри:

Гар жафо беҳад набудий нику будий туро

Басит баҳри:

Беҳад набудий нику будий туро гар жафо.

Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарида ҳам бешта доира келтирилган бўлиб, “Доираи мухталифа” рисолада тўртинчи доира бўлиб келади. Унинг таркиби ҳам араб арузига хос бўлган уч баҳр: *тавил*, *мадид* ва *басит*дан иборат. Одатда, арузга доир рисоаларда доиралар таҳлили алоҳида фаслда, баҳрлар тавсифидан олдин берилган. Сайфий эса муайян ўринларда, яъни бир доирага киритилиши мўлжалланган баҳрлар изоҳидан сўнг доиралар таҳлиliga мурожаат қилади. Демак, “Арузи Сайфий”да юқоридаги уч баҳр тавсифидан сўнг уларни умумлаштирадиган “Доираи мухталифа” келади.

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида эса 7 та доира келтирилган бўлиб, Навоий араб арузига хос доираларни фасл охирида беради. Шу маънода биз таҳлил қилаётган доира 7-ўринда келиб, “Доираи муштабиха” деб аталади. Муаллиф бу доира араб арузида мавжуд бўлиб, форсий арузшуносликда кенг шуҳрат топмаганлигини айтади: “Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри араб шуаросининг махсусидир, алар арузларида доирага киюрубдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бир доирага киюруб, бу мухтасарга дохил қилилдиким, ул доирадин орий бўлмағай ва ани “Доираи муштабиха” дебдурлар... Доирада келтирилган мисра

Манго бир нафас сенсиз қарору таҳаммул йўқ

тарзида ўқилса, тавил баҳри;

Бир нафас сенсиз қарору таҳаммул йўқ манго

тарзида ўқилса, мадид баҳри ва ниҳоят

Сенсиз қарору таҳаммул йўқ манго бир нафас

деб ўқилганда, басит баҳри ҳосил бўлади.

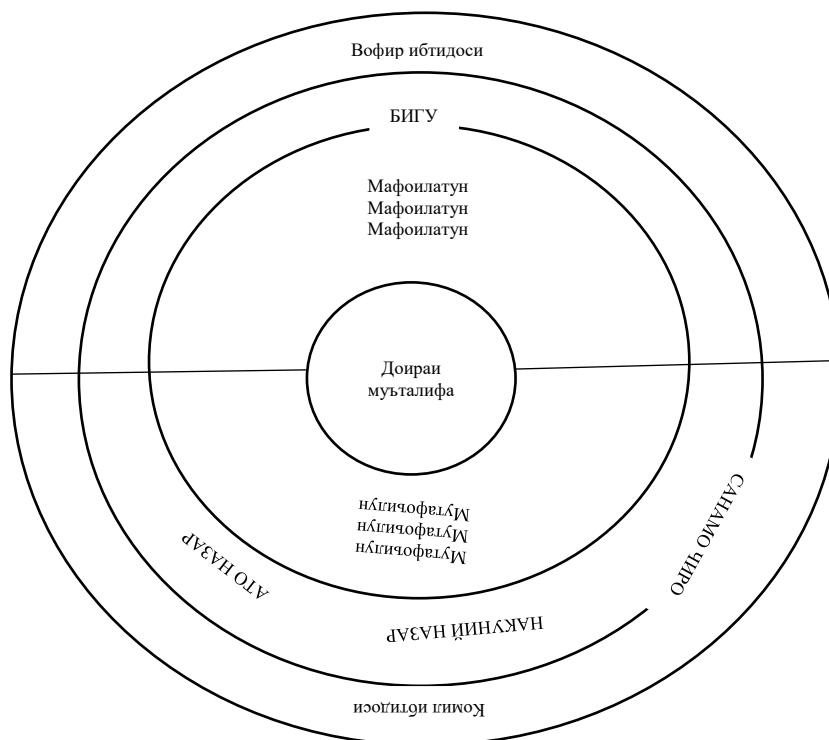
Бобурнинг “Аруз рисоласи”да 9 та доира келтирилган бўлиб, Бобур уларнинг тартибини беришда баҳрлар таснифини асос қилиб олади. Яъни муттафиқ ул-аркон (бир хил аслий рукнлардан таркиб топган) баҳрлардан тузилган доиралар ва мухталиф ул-аркон (турли аслий рукнлардан ҳосил бўлган) баҳрлардан вужудга келувчи доиралар. Бобур рисоласида тўққиз доирадан бештаси муттафиқ ул-аркон, қолган тўрттаси эса мухталиф ул-аркон баҳрлардан иборат. Биз таҳлил этаётган доира мухталиф ул-аркон гуруҳига мансуб бўлиб, форсий салафлар доиралари сингари “Доираи мухталифа” деб аталади. Бобур ушбу доирага анъанавий баҳрлардан ташқари, *ариз* (мақлуби тавил) ва *амиқ* (мақлуби мадид) баҳрларини ҳам киритади ва шу нуқтаи назардан Насириддин Тусийга издошлик қилади. Аввалги фаслда Тусийнинг ҳам ушбу доирани беш баҳрдан иборат қилиб тартиб берганини таъкидлаган эдик. “Бу баҳрларнинг асоси беш ҳамда етти ҳарфдан таркиб топган рукнлардан иборат бўлиб, улар беш жузвдан, ватади мажмуъ, сабаби хафиф, яна бир ватади мажмуъ ва яна икки сабаби хафифдан ташкил топадилар”³⁴⁵.

Араб баҳрларидан тузилган иккинчи доира “Доираи муъталифа” бўлиб, *вофир* ва *комил* баҳрларини ўз ичига олади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу доира ҳам Абдурахмон Жомий рисоласида учрамайди. Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу доиранинг таркиби ҳақида шундай ёзади: “... бу икки баҳр (вофир ва комил – Д.Ю.)ни бир доирага киритиштурлар ва ани доира-и муъталифв деб аташтурлар, чунки бу икки баҳрнинг афъили муъталиф, яъни мутаҳаррику сокинлари тенг етти ҳарфлиғдур. Бу иккинчи доирадур...”³⁴⁶

“Бадойиъ ус-санойиъ”да мазкур доира мусаддас рукнли бўлиб, қуйидаги шаклга эга:

³⁴⁵ Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 47.

³⁴⁶ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 23-24.

4.3-расм

Доираи мухталифа

“Арузи Сайфий”да бу доира рисолаинг сўнгидан ўрин олган бўлиб, анъанавийлик касб этади. Фақат унинг Халил ибн Аҳмад, Насириддин Тусий ва Ҳусайний доираларидан фарқи шундаки, ундаги рукнлар мусаддас эмас, балки мусамман шаклдадир. Агар *вофир* ва *комил* баҳрлари форсий шеърятда, асосан, саккиз рукнли вазнларни ўз ичига олганлигини ҳисобга олсак, Сайфий ўз рисоласида назариядан кўра кўпроқ шеър амалиётига эътибор қаратганлиги маълум бўлади.

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида *вофир* ва *комил* баҳрларидан тузилган доира “Доираи мухталита” (омухта, қоришиқ) деб аталган. Баҳрларнинг асл рукнлари таркибан бир-бирига яқин ҳижолаар (*комил* – мутафоилун V V – V – ва *вофир* – мафоилатун V – V V –)дан иборат бўлганлиги учун шундай аталган. Навоий бу доира учун мисол тариқасида келтирган мисра “*Боқишинг бало, боришинг алам, туришинг жафо, қилишинг ситам*” тарзида ўқилса, мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун рукнларига эга бўлган *комил* баҳри, “*Бало боришинг, алам турушинг, жафо қилишинг, ситам боқишинг*” шаклида ўқилса, рукнлари

мафоилатун мафоилатун мафоилатун мафоилатун кўринишидаги *вофир* баҳри келиб чиқади. Агар эътибор қаратилса, Навоийнинг рисоласида ҳам ушбу баҳрлар мусамман рукнли вазнлардан таркиб топяпти, чунки *комил* баҳри туркий шеърятда мусамман кўринишида бўлиб, Навоийнинг мазкур баҳрда ёзилган ғазали “Хазойин ул-маоний”нинг иккинчи девонидан 339-рақам остида ўрин олган³⁴⁷.

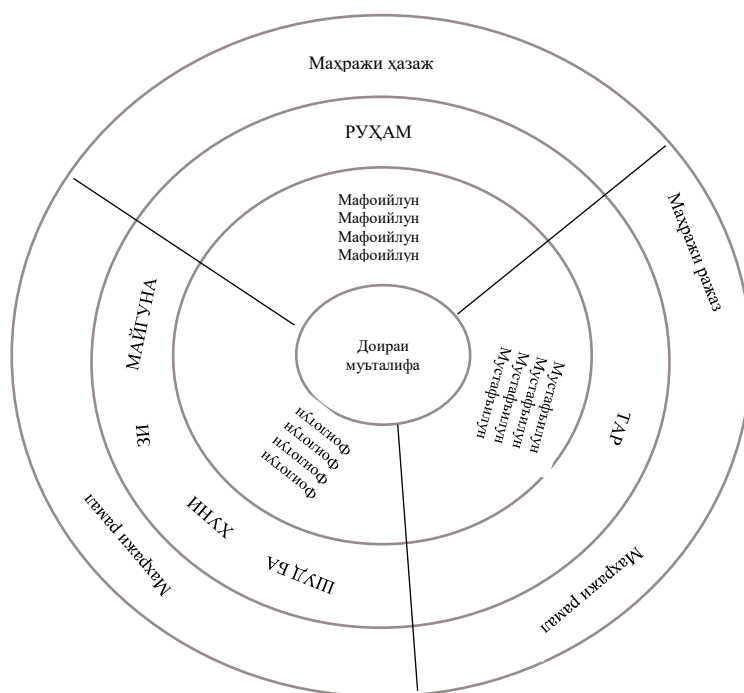
Бобур “Аруз рисоласи”да *вофир* ва *комил* баҳрларидан тузилган доирани анъанага хос “Доираи муъталифа” деб атайти, унинг доирасида келтирилган мисра мусаддас рукнли. Лекин Бобур ушбу баҳрларнинг мусаддас рукнларида шеър битилмаслигини таъкидлаб, форсийлар уни мусамман шаклда қўллашларини айтади: “Бу вазнда баҳре келмайдур дейилиб эрдиким, ажам шуароси бу икки баҳрни такаллуф била мусамманул аркон қилибтурлар. Бу мисраъким доирада битилиб, ҳар икки баҳр андин ўқулур. Агар биринчи била битган алфозни эътибор қилмасалар, мусаддасул аркон бўлур. Вагар яна мусамманул аркон *вофир* вазни: Манга санамо жафо қиласен, вафо қилакўр тараҳҳум этиб. *комил* вазни: Санамо, жафо қиласен, вафо қилакўр, тараҳҳум этиб манга”³⁴⁸.

Таъкидланганидек, Халилнинг аруз мактабидаги учинчи доира “Доираи мужталиба” *ҳазаж, ражас ва рамал* баҳрларидан тузилган эди. Абдурахмон Жомий рисоласида ушбу доира тартиб бўйича биринчи бўлиб, “Доираи муъталифа” деб аталади. Жомий доирани бундай номлашда Шамс Қайс Розийга суянган: “Ал-мўъжам”да ҳам форсий шеърят учун мустаъмал баҳрлардан тузилган ушбу доира шу ном билан келтирилади. Доиранинг бундай аталишига сабаб мазкур баҳрларга хос рукнлар сон ва сифат жиҳатдан мос келувчи ҳижолардан таркиб топганлигидадир. Дикқат қаратилса, мумтоз арузшуносликка кўра, ҳар учала баҳрда ватад ва сабабларнинг сони тенг; замонавий арузшуносликка кўра эса ҳар учала

³⁴⁷ Алишер Навоий. Мезон уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.2. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 344.

³⁴⁸ Бобур Заҳириддин. Мухтасар/ Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б.26.

баҳрнинг рукнлари мафойилун ($V - -$), мустафъилун ($- -V -$) ва фоилотун ($-V - -$), битта қисқа ва учта чўзиқ ҳижодан иборат.

4.4-расм

Доираи муъталифа (мужталиба)

Бунда **ҳазаж** баҳрини ҳосил қилувчи мисра қуйидагича бошланади:

Рухам тар шуд ба хуни дил зи шавқи лаъли майгунат

Ражазнинг ибтидоси:

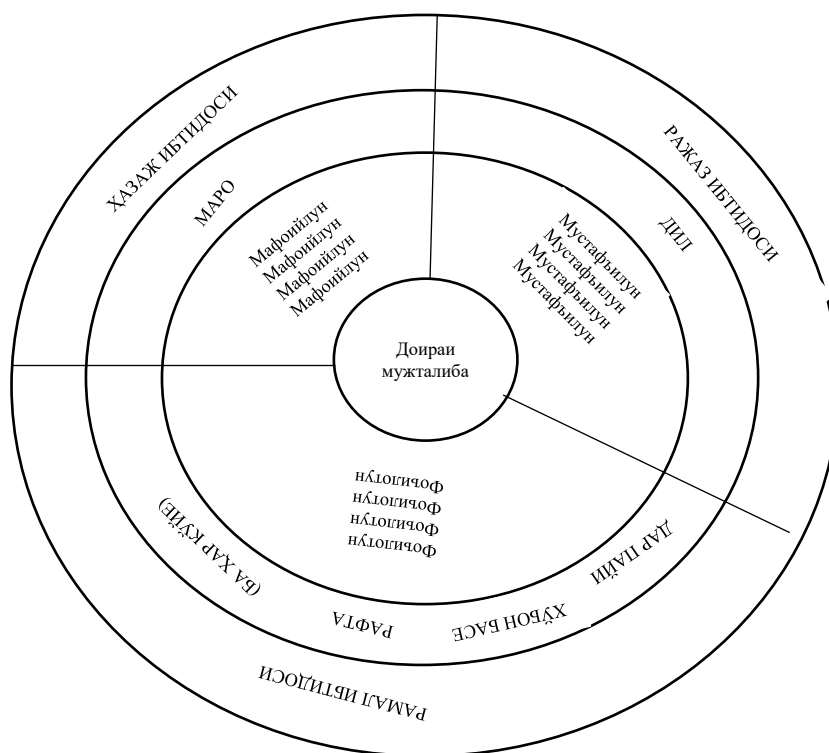
Тар шуд ба хуни дил зи шавқи лаъли майгунат рухам.

Рамалнинг ибтидоси:

Шуд ба хуни дил зи шавқи лаъли майгунат рухам тар.

“Бадойиъ ус-санойиъ”да эса мазкур баҳрлардан тузилган доира Халил мактабидаги сингари “Доираи мужталиба” деб аталади. Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу доирани бундай аташларига унинг рукнлари аввалги доира, яъни Доираи Муъталифадан чиқарилганлигини сабаб сифатида келтиради: “Бу уч баҳрни бир дойираға қўюптурлар ва ани дойира-йи мужталиба деб атаптурлар, чунки анинг афъили олдинги дойира баҳрларининг жузвларидин мужталиб бўлуптур, яъни чиқарилиптур. Баъзилар бу дойирани

муштабиҳа деб атаптурлар, чунки анинг жузвлари бир-бирига ўхшаштур”³⁴⁹. Муаллиф, шунингдек, ушбу доира арабларда мусаддас рукнли вазнлардан иборат бўлишини, ажам шоирлари эса мусамман шаклида тартиб беришларини ҳам таъкидлайди. Ушбу доиранинг сурати қуйидагича:

4.5-расм

Доираи мужталиба

“Арузи Сайфий”да ҳам ушбу доира “Доираи мужталиба” деб аталиб, доиранинг бу тарзда номланиш сабаблари изоҳланади. Бу изоҳ Атоуллоҳ Хусайний изоҳига, асосан, мос, фақат Сайфий бу доира ажамларда “Доираи муъталифа” деб аталишини, чунки баҳрларнинг асл рукнлари бир ватад ва икки сабабни ўз ичига олиши нуқтаи назаридан улфат ёки қариндош ҳисобланишларини таъкидлайди³⁵⁰. Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида ҳам мазкур доира Жомий рисоласи сингари “Доираи муъталифа” деб аталган, Навоий бу доира баҳрларининг асосида араб арузига хос бўлган

³⁴⁹ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.25-26.

³⁵⁰ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 9 (форс тилида).

тавил, мадид ва басит баҳрларининг субойй (7 ҳарфли) рукнлари туришини таъкидлайди: “Аммо ҳажаз ва ражаз ва рамал биноси тавил ва мадид ва баситнинг субойётигадур. Ҳазажи мусаммани солимда секкиз қатла «мафъийлун»дур, ва ражаз ажзоси саккиз қатла «мустафъилун»дур ва рамал ажзоси саккиз қатла “фъилотун”дур. Ва бу баҳрни бир доираға қўюбдурлар ва ул доирани “Муъталифа” дебдурлар...”³⁵¹.

Бобурнинг “Аруз рисоласи”да *ҳазаж, ражаз* ва *рамал* баҳрларидан тузилган доира Халил мактаби анъанасига хос тарзда “Доираи мужталиба” деб аталган, Бобур ушбу доирада мисол тариқасида келтирган мисра *ҳазаж* баҳри учун “Жафо кўп қилма, эй маҳваш, жафо сендиндурур нохуш”, *ражаз* баҳри учун “Кўп қилма, эй маҳваш жафо, сендиндурур нохуш жафо”, *рамал* баҳри учун “Қилма, эй маҳваш жафо, сендиндурур нохуш жафо (кўп)” тарзида ўқилади ³⁵².

Темурийлар даври арузшунослигида Халил ибн Аҳмад мактабидаги олти баҳрдан тузилган “Доираи муштабаҳа” (ўхшаш)га муносабат ҳам ижодий бўлиб, Абдурахмон Жомий рисоласида бундай номдаги доира учрамайди. Юқорида таъкидланганидек, у улуғ салафи Шамс Қайс Розий изидан бориб, “Доираи муштабаҳа” таркибидаги *мунсариҳ, музориъ, муқтазаб* ва *мужтасс* баҳрларини алоҳида доирага киритиб, уни “Доираи мухталифа” деб атайди. Ундаги рукнлар солим эмас, балки зиҳоф кирган рукнлардир. Жомийнинг фикрича, “...Мунсариҳ, Музориъ, Муқтазаб, Мужтасс, Сариъ, Жадид, Қариб, Хафиф ва Мушокил баҳрларининг бинолари субойёт жузвлардан таркиб топган бўлиб, улар турли хил рукнлардан вужудга келган... Ва ушбу тўққиз баҳрнинг солим рукнларидан Ажам шеъриятида матбуъ шеър яратилмаган. Шу сабабли Мунсариҳи матвий ва Музориъи макфуф ва Муқтазаби матвий ва Мужтасси махбуннинг мусамман

³⁵¹ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 540.

³⁵² С.Ҳасанов нашрида *Ражаз* баҳрининг изоҳи тушиб қолган, ушбу баҳр учун келтирилган мисол *ҳазаж* баҳрига ўтиб қолган (Қаранг: Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 25).

рукнларини бир доирага киритадилар ва *Мухталифа* деб номлайдилар”³⁵³ (14-иловага қаранг).

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида ҳам ушбу доира Жомий доираси сингари *Мунсариҳи* матвий, *Музориъи* макфуф, *Муқтазаби* матвий ва *Мужтасси* махбун вазнларидан иборат бўлиб, мусамман рукнлардан тузилган. Доирада келтирилган туркий мисрани ҳисобга олмаганда, доира моҳиятан Жомий доирасидан фарқ қилмайди.

Атоуллоҳ Ҳусайнийда ҳам шу номда доира келтирилган бўлиб, бу доира таркибида 7 та баҳр мавжуд. Доирадаги баҳрлар таркиб жиҳатидан “Меъёр ул-ашъор”даги “Доираи муштабаҳа”ни эслатади, унда ҳам *сариъ*, *мунсариҳ*, *хафиф*, *музориъ*, *муқтазаб*, *мужтасс* баҳрларига қўшимча равишда *қариб* баҳри киритилган: “Баъзи ажам шоирлари бу дойирадин дағи ўзга бир баҳр чиқариптурлар, жузвлари икки қатла мафъойилун мафъийлун фоилоту³⁵⁴ дур, ани қариб деб атаптурлар ва макфуф истеъмол қилурлар”.

Сайфий Бухорий рисоласида бу доира анъанавий *сариъ*, *мунсариҳ*, *хафиф*, *музориъ*, *муқтазаб* ва *мужтасс* баҳрларидан таркиб топган ҳолда тартиб берилган ва ушбу доира тавсифида Сайфий салафларидан фарқланмайди.

Бобурнинг “Аруз рисоласи”да “Доираи Муштабаҳа”га тўрт баҳр: *мунсариҳ*, *музориъ*, *муқтазаб* ва *мужтасс* доиралари киритилган. Бобурнинг ёзишича, “ажам бу бухурни солим истеъмол қилмас. Мунсариҳу муқтазабни матвий, музориъни макфуф, мужтассни махбун истеъмол қилурлар. Бу мисраъиким доирада битилиб, бу бухур андин ўқулғай будур Мунсариҳ вазни: Ҳусн санга бор зариф, табъ санга бор латиф. Музориъ вазни: санга бор зариф табъ, санга бор латиф ҳусн. Муқтазаб вазни: Бор заиф табъ санга, бор

³⁵³ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 20-21.

³⁵⁴ Алибек Рустамов нашрида ушбу рукн номи *фоълотун* тарзида янглиш берилган (Қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 26).

латиф хусн санга. Мужтасс вазни: Зариф табъ санга бор, латиф хусн санга бор”³⁵⁵.

Халил ибн Аҳмад мактабининг сўнгги доираси “Доираи муттафиқа”га муносабатда темурийлар даври арузшунослигида деярли фарқ кўзга ташланмайди. Барча арузшунослар “араб филологиясининг отаси” тартиб берган ва ягона баҳрдан иборат “Доираи мунфарида” кейинчалик унинг издоши Ахфаш томонидан яна бир баҳр (*мутадорик*) қўшилиб, “Доираи муттафиқа”га айланганлигини бир овоздан эътироф этадилар ва ўз рисолаларида уни шу ҳолда акс эттирадилар.

Халил ибн Аҳмаддан сўнг арузшунослик тарихи янги доиралар билан бойиди. Шундай доиралардан бири “Доираи мунтазия” (узиб олинган, ажратиб олинган) деб аталиб, беш баҳр: *сарийъ*, *жадид*, *қариб*, *хафиф* ва *мушокилни* ўз ичига олади. Бу баҳрлар Халил ибн Аҳмад кашф қилган “Доираи муштабиҳа”дан ажратиб олинганлиги учун шундай аталган. Гап шундаки, “Доираи муштабиҳа”да бу баҳрлар солим шаклда бўлиб, форсий ва туркий шеърятда солим шаклида қўлланилмаган. Форсий арузшунослар шуни ҳисобга олиб, ушбу баҳрларнинг тармоқ рукнларини бир доирага жамлаб, уларни мусаддас шаклда тасвирлайдилар.

Темурийлар даврида бу доира уч олим: Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг рисолаларида келтирилган. Жомий ва Навоий келтирган “Доираи мунтазия” таркибан бир хил, келтирилган мисранинг мазмуни ва тилдаги фарқни ҳисобга олмасак, деярли тафовут сезилмайди.

Агар доирада келтирилган мисрани таҳлил қилсак, оҳанг жиҳатдан мустаъмал вазнларнинг пайдо бўлишига гувоҳ бўламиз. Мисра “Сен бу жафони манго кўп қилма, ёр” тарзида ўқилса, *Сарийъи мусаддаси матвий*; “Бу жафони манго кўп қилма, ёр, сен” тарзида ўқилса, *Жадиди мусаддаси махбуни мақбуз*; “Жафони манго кўп қилма, ёр, сен бу” тарзида ўқилганда, *Қариби мусаддаси макфуфи матвий*; “Манго кўп қилма, ёр, сен бу жафони”

³⁵⁵ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б.28.

тарзида ўқилса, *Хафифи мусаддаси махбун* ва “Ёр, сен бу жафони манго кўп қилма” тарзида ўқилса, *Мушокили мусаддаси макфуф* вазни вужудга келади.

Бобурнинг “Рисолаи аруз” асарида ушбу доира айнан шу ном билан келтирилган бўлиб, унинг таркибида ҳам бешта баҳр мавжуд. Ушбу баҳрлар ҳам мусаддас шаклда бўлиб, Навоий доираси сингари тармоқ рукнларни ўз ичига олади. Бобурнинг доирасида “Сен де ҳикоят, санамо, бизга бот” мисраси асос қилиб олинган.

Темурийлар даври арузшунослигига хос еттинчи доира “Доираи мужтамиа” (жамланган) деб аталиб, фақат “Мезон ул-авзон”да келтирилган. Бу доира бевосита Навоийнинг ўзи томонидан тартиб берилган, деб айтиш мумкин. Чунки биз ўз манбаларимиз доирасида бундай ном ва таркибдаги доирани учратмадик, қолаверса, Навоий ҳам мазкур доирани ўзи тартиб берганлигини айтади. Бу доирани тузишда Навоий “Доираи мухталифа”даги 4 баҳр ва “Доираи мунтазия”даги 5 баҳр – жами 9 баҳрнинг солим (яъни зиҳоф кирмаган, ўзгаришга учрамаган) рукнларини жамлаб, уларни бир доирага киритади ва бу доирани “*Доираи мужтамиа*” деб атайди: “Бу мазкур бўлган тўққуз асл баҳрнинг солиминики, зиҳофот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир доираи азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисраъдин ҳам истихроҷ қилиб, ул “Доираи мужтамиа” дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг ҳаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим”³⁵⁶. Бобур “Аруз рисоласи”да ушбу доира Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” рисоласида бор эди, лекин Навоий уни ўзига нисбат берган деган мазмундаги маълумотни келтиради³⁵⁷. Аслида, Тусий рисоласида ушбу баҳрлардан ҳосил бўлувчи доира келтирилмаган: Тусий ушбу доираларнинг мусаддас шаклидан ҳам бир доира тартиб бериш мумкин дейди, лекин доиранинг ўзини келтирмайди³⁵⁸.

³⁵⁶ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 57.

³⁵⁷ Бобир Захириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 30.

³⁵⁸ Бу ҳақда қаранг: Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Ҷалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 35.

Бобурнинг рисоласида бу доира “Доираи муштабиҳаи солим” номи билан келтирилган бўлиб, бунда Бобур Халил ибн Аҳмад кашф қилган “Доираи муштабиҳа” таркибидаги баҳрларни назарда тутиб, доирани шу ном билан атайди. Ушбу доира Навоий кашф қилган “Доираи мужтамиа” билан таркибан бир хилдир. Бобур ушбу доира учун “Кел, кел, йигит, бот бир аёк сен тут бизга” мисрасини келтиради³⁵⁹.

Бу давр арузшунослигига хос навбатдаги доира “Доираи мужталибаи музоҳафа” (зиҳоф кирган жозибали) деб аталиб, фақат Бобурнинг “Аруз рисоласи”да келтирилган. Ушбу доира “Доираи мужталиба” таркибидаги *ҳазаж*, *рамал* ва *ражаз* баҳрларининг зиҳоф кирган вазнларини ўз ичига олади. Бунда *ҳазаж*нинг макфуф, *рамал*нинг махбун, *ражаз*нинг матвий тармоқлари асос қилиб олинади: “Баъзан бу уч баҳрнинг музоҳафиға ҳам бир доира кўюбтурлар, ҳазажи макфуф, ражази матвий, рамали махбун бўлғай. Ҳазаж мафойилу тўрт қатла. Ражаз муфтабилун тўрт қатла. Рамал фаъилотун тўрт қатла, бу доирани мужталибаи музоҳафа дебтурлар, мисраъиким доирада битилиб, ҳар уч вазн андин, ўқулғай бўлур: Ҳазажи макфуф вазни: мениким кўрадур ёр, мениким сўрадур ёр. Ражази матвий: ким кўрадур ёр мени, ким сўрадур ёр мени. Рамали махбун вазни: кўрадур ёр мениким, сўрадур ёр мениким”³⁶⁰.

Бундай доира арузшунослик тарихида дастлаб Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарида келтирилган эди³⁶¹. А.Ҳожиаҳмедовнинг “Ўзбек арузи луғати”да бу доирани Бобур ихтиро этганлиги билан боғлиқ янглиш маълумот берилган³⁶².

Темурийлар даврига хос сўнгги – тўққизинчи доира “Доираи мужталибаи мухтариа” деб аталиб, фақат Бобурнинг “Аруз рисоласи”да келтирилган. Бу доира икки вазни: *Ҳазажи мусаммани мақбуз* ва *Рамали мусаммани макфуф*ни ўз ичига олади. Мазкур доира бевосита Бобурнинг ўз

³⁵⁹ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 30.

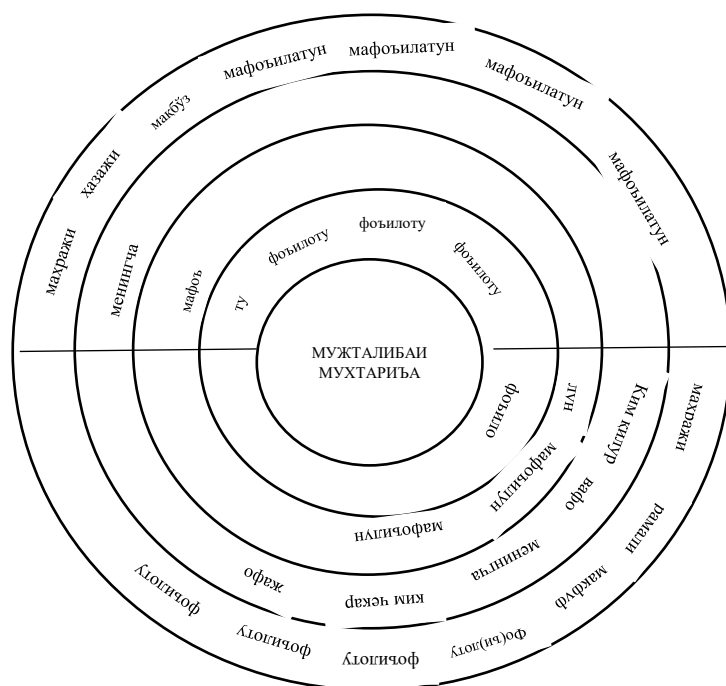
³⁶⁰ Бобур. Юқоридаги манба. – Б. 26.

³⁶¹ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 34.

³⁶² Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ НМК, 1998. – Б. 47.

ихтироси бўлиб, “Аруз рисоласи”да бу ҳақда шундай дейилади: “Ҳазажи макбуз била рамали макфуфдин яна бир доира мумкиндур. Ҳазаж мафоъилун тўрт қатла. Рамал фоъилоту тўрт қатла, мисраъиким доирада битилиб, бу икки вазн андин ўқулғай, будур ҳазажи макбуз вазни: менингча ким қилур вафо, менингча ким чекар жафо. Рамали макфуф вазни: ким қилур вафо менингча, ким чекар жафо менингча. Бу доирани мужталибаи мухтариъа десалар муносабати бор”³⁶³.

“Аруз рисоласи”да келтирилган ушбу доиранинг сурати қуйидагича:

4.6-расм

Доираи мужталибаи мухтариъа

Юқоридагилардан маълум бўляптики, темурийлар даври арузшунослигида жами 9 та аруз доиралари келтирилган бўлиб, рисоалар муаллифлари томонидан уларга нисбатан ижодий муносабат кузатилади. Агар Шайх Аҳмад Тарозий доираларни аруз илми учун аҳамиятсиз деб ҳисоблаб, ўз рисоласида уларни тарк этган бўлса, Абдурахмон Жомий доиралар тавсифида улуғ салафи Шамс Қайс Розий йўлидан бориб, араб

³⁶³ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 26.

арузи учун хос бўлган доираларни келтирмайди ва ўз асарида фақат 4 та доиранинг изоҳини беради. Атоуллоҳ Хусайний эса “Бадойиъ ус-санойиъ”да Шамс Қайс Розий келтирган тўрт доирани мисоллари билан айнан келтиришдан ташқари, яна бешта доирага тўхталиб ўтади. Уларнинг таркибига кейинчалик форсий арузшунослар кашф қилган янги баҳрларни ҳам киритиб, улуғ салафи Насириддин Тусийга эргашади. Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асаридан ўрин олган бешта доира замондошларидан фарқли равишда баҳрлар изоҳидан сўнг келтирилади. “Мезон ул-авзон”да 7 та доира келтирилган бўлиб, улардан тўрттаси Навоийгача яратилган форс-тожик рисолалари, жумладан, “Ал-мўъжам” ва “Рисолаи аруз”да мавжуд эди. Навоий рисоласида келтирилган ва “Доираи мухталифа”даги тўрт баҳр ва “Доираи мунтазия”даги беш баҳр – жами 9 баҳрдан тузилган *“Доираи мужтамиа”* бевосита олимнинг ўз ихтиросидир. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да эса 9 та доира келтирилган бўлиб, Бобур уларнинг тартибини беришда баҳрлар таснифини асос қилиб олади. Шу маънода “Аруз рисоласи”да келтирилган тўққиз доирадан бештаси муттафиқ ул-аркон, қолган тўрттаси эса мухталиф ул-аркон баҳрлардан тузилган. “Аруз рисоласи”да келтирилган *“Доираи Мужталибаи мухтариъа”* Бобурнинг ўзи томонидан кашф этилган доирадир.

4.3. Рисолаларда рубоий вазнларига доир қарашлар муқоясаси

Маълумки, рубоий мусулмон Шарқи шеъриятида кенг тарқалган шеърый жанрлардан бири бўлиб, арабча “тўртлик” деган маънони билдиради. Адабий истилоҳ сифатида эса тўрт мисрадан иборат, *a-a-a-b-a* ёки *a-a-a-a* тарзида қофияланиб келувчи ва ўзига хос вазнда ёзиладиган мустақил шеърни англатади. Рубоий жанри даставвал форсий шеъриятда вужудга келган бўлиб, унинг генезиси халқ оғзаки ижодида бориб тақалади. Ушбу поэтик шаклдаги шеърлар халқ оғзаки ижодида анча қадимдан яратилиб келинган. Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”да маълумот беришича,

рубойининг вужудга келиши Абу Абдуллоҳ Рудакий шеърятти билан алоқадор бўлиб, Рудакий ушбу жанрнинг оҳангини халқ оғзаки ижодидан олган. Шамс Қайс Розий ушбу маълумот билан боғлиқ бир ривоятни келтиради:

“Бир куни Рудакий ҳайит байрами муносабати билан Ғазни шаҳрининг гўзал ва оромбахш ҳудудларини сайр қилиб юрган пайтида, йиғилиб турган халойикни кўрди. Одамлар бир гуруҳ болаларнинг атрофини ўраб олишган эди. Бу болалар гавзбон (ёнғоқларни махсус чуқурчаларга ташлаш билан боғлиқ болалар ўйини) ўйнаётган эдилар. Ушбу болалар орасида 10-15 ёшли чиройли бир ўсмир ўйиндаги маҳорати ва мавзун каломи (чиройли сўзлари) билан атрофдагиларни ҳайратга солар эди. Рудакий ҳам унинг бетакрор маҳорати ва фасоҳатга тўла нутқидан ҳайратга тушиб, Қуръон сураларини ўқий бошлайди. Шу вақт чуқурчага отилган ёнғоқлардан бири чуқурчадан чиқиб, бир зум ўтмай, ҳайратланарли тарзда яна чуқурчага қайтиб тушади. Бундай ажойиб манзарадан ҳайратланган бола бадихагўйлик билан қуйидаги мисрани ўқийди:

Ғалтон-ғалтон ҳамеравад то буни кў

(Таржимаси: Думалаб-думалаб, чуқурчанинг ичига тушади).

Ушбу мисранинг вазни ва ёқимли оҳанги шоирга маъкул тушиб, аруз қоидалари орасидан мазкур вазни излаб топди ва унинг *ҳазаж* баҳрига мос тушишини аниқлади”³⁶⁴.

Дарҳақиқат, ушбу мисранинг тақтиъсини аниқласак, қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

Ғалтон-ғалтон ҳамеравад то буни кў

— — — / — V — / V — — V / V —

Бу тақтиъ *ҳазаж* баҳрининг “мафъувлун фоилун мафойилу фаал” рукнларига мос келади. Шамс Қайс Розийнинг ёзишича, Рудакий ушбу оҳанг асосида бир нечта тўртликлар яратган ва кейинчалик бу тўртликлар *тарона*

³⁶⁴ Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. — Душанбе: Адиб, 1991. — С. 95-96.

номини олган³⁶⁵. Кейинроқ эса Хуросон имомларидан бири бўлмиш Хожа Имом Ҳасан Қаттон ўзининг аруз илмига доир рисоласида рубоий вазнларини икки шажарага: ахраб ва ахрам шажарасига жойлаштирадики³⁶⁶, бу вазнлар орасида биз юқорида тилга олган оҳанг вазни ҳам бор эди.

Ҳазаж баҳрининг ахраб шажараси 12 вазни, ахрам шажараси яна 12 вазни ўз ичига олади ва ушбу жами 24 ўлчов рубоий вазнлари ҳисобланади. “Рубоийда вазн қўллашнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, у бошқа лирик жанрлардаги шеърлардан фарқли ўлароқ, ундаги ҳар бир мисра алоҳида-алоҳида вазнда ёзилиши ҳам мумкин”³⁶⁷.

Ҳазаж баҳридан ҳосил бўлувчи ҳамда рубоий вазнларини шакллантирувчи рукнлар қуйидагилардир:

4.1-жадвал

Рубоий вазнларини шакллантирувчи рукнлар

№	Рукн номи	Афойили	Тақтиъи	Қайси рукнда келиши
1	Ахраб	Мафъувлу	— — V	1-,2-,3- рукнларда
2	Ахрам	Мафъувлун	— — —	1-,2-,3- рукнларда
3	Солим	Мафойилун	V — — —	2-,3-рукнларда
4	Макфуф	Мафойилу	V — —V	2-,3-рукнларда
5	Мақбуз	Мафойилун	V — V —	2-рукнда
6	Аштар	Фойилун	— V —	2-рукнда
7	Ажабб	Фаал	V —	4-рукнда
8	Аҳтам	Фаувл	V ~	4-рукнда

³⁶⁵ Шамс Қайс Розий. Юқоридаги асар. — Б. 96.

³⁶⁶ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. — Калькутта, 1872. — С. 43.

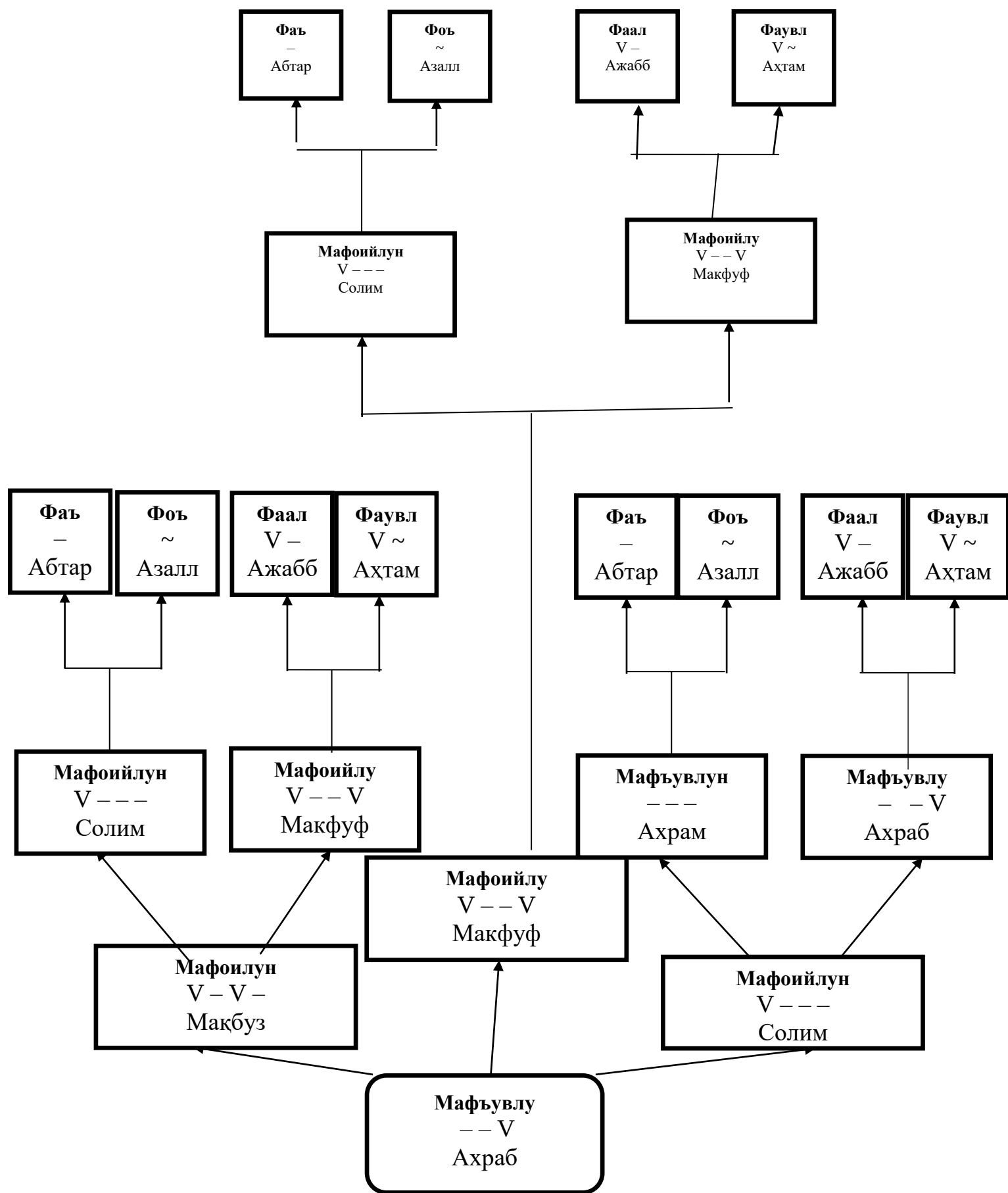
³⁶⁷ Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий (жанрнинг поэтикаси ва тарихи). — Т.: Фан, 1981. — Б. 14.

9	Абтар	Фаъ	—	4-рукнда
10	Азалл	Фоъ	~	4-рукнда

Ушбу рукнларнинг турли хилдаги таркибидан юқорида таъкидлаганимиз 24 та вазн ҳосил қилинади. Бу вазнлар иккита катта гуруҳга ажратилиб, улар арузшуносликка доир рисоаларда дарахт ва унинг шохлари шаклида ифодаланганлиги учун уларни “шажара” (дарахт) деб аташ қабул қилинган.

Ахраб шажарасига мансуб вазнларни кўриб чиқадиган бўлсак, ушбу вазнлардан тўрттасининг иккинчи рукнлари мафойилун аслий рукнининг мақбуз тармоғи – мафойилунга, тўрттасининг иккинчи рукнлари шу аслий рукннинг макфуф тармоғи – мафойилуга ва яна тўрттасининг иккинчи рукнлари мафойилун аслий рукнининг солими – мафойилунга тенг бўлишини кузатиш мумкин бўлади. Иккинчи рукнлари мафойилун ва мафойилудан таркиб топган вазнлардан тўрттасининг учинчи рукни мафойилунга, яна тўрттасининг учинчи рукни мафойилуга тенгдир. Ўз навбатида иккинчи рукни мафойилун бўлган тўрт вазннинг учинчи рукни мафойилун аслий рукнининг ахрам тармоғи – мафъувлун ёки ахраб тармоғи – мафъувлудан иборат бўлади. Эътибор қаратилса, мафойилун аслий рукнининг мақбуз тармоғи фақат иккинчи рукндагина иштирок этипти, бунга сабаб ушбу тармоқнинг мафойилу сингари ёқимли оҳангга эга эмаслигидадир, иккинчи (чўзиқ) хижодан сўнг қисқа хижонинг келиши оҳангнинг ритмик имкониятларини камайтиради.

Одатда, учинчи рукнлар мафойилун ё мафъувлун бўлганда, тўртинчи рукнлар мафойилун аслий рукнининг абтар тармоғи – фаъ ёки азалл тармоғи – фоъга, учинчи рукнлар мафойилу ё мафъувлу бўлганда, тўртинчи рукнлар мафойилун аслий рукнининг ажабб тармоғи – фаал ёки аҳтам тармоғи – фаувлга тенг бўлади. Ушбу тармоқларни қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

4.7-расм
Ахраб шажараси вазнлари

Чизмага назар ташланадиган бўлса, даставвал ахраб (*мафъувлу*)дан учта шох (мафойилун, мафойилу ва мафойилун) “ўсиб” чикди. Ва ана шу “шох”ларнинг ҳар бири иккита, бу иккиталиклар ҳам яна ўз навбатида иккитадан шохчага эга бўлди ва натижада ахраб шажарасидан жами 12 вазн ҳосил бўлди. Агар диққат қаратилса, рубойий вазнлари, аруз тизимидаги бошқа вазнлардан фарқли ўлароқ, байт асосида эмас, балки мисра асосида пайдо бўлади ва бир мисра, одатда, мураббаъ (тўрт рукн) шаклида келади. Мисрадаги тўртинчи рукн бевосита учинчи рукнга боғлиқ бўлади, яъни учинчи рукннинг охирги хижоси чўзиқ бўлса, тўртинчи рукн ҳам чўзиқ хижо билан, агар охирги хижо қисқа бўлса, сўнгги рукн ҳам қисқа хижо билан бошланади.

Ахраб шажарасига мансуб ушбу вазнларнинг афойили ва тақтиъи куйидагича:

1. Ҳазажи ахраби мақбузи солими абтар³⁶⁸
Мафъувлу мафойилун мафойилун фаъ
 — — V / V — V — / V — — — / —
2. Ҳазажи ахраби мақбузи солими азалл
Мафъувлу мафойилун мафойилун фоъ
 — — V / V — V — / V — — — / ~
3. Ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи ажабб
Мафъувлу мафойилун мафойилу фаал
 — — V / V — V — / V — — V / V —
4. Ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи аҳтам
Мафъувлу мафойилун мафойилу фаувл
 — — V / V — V — / V — — V / V ~
5. Ҳазажи ахраби макфуфи солими абтар
Мафъувлу мафойилу мафойилун фаъ

³⁶⁸ Замонавий арузшуносликда рубойий вазнларини номлашда “мусамман” атамасидан фойдаланиш одат тусига кирган. Лекин рубойий вазнлари бошқа шеърый жанрлардан фарқли ўлароқ байт асосида эмас, мисра асосида белгиланишини, мусамман рукнли дейилганда, байт таркибидаги саккиз рукн назарда тутилишини ҳисобга олсак, бу номланишда саҳв борлиги маълум бўлади.

- – V / V – – V / V – – – / –
6. Ҳазажи ахраби макфуфи солими азалл
Мафъувлу мафойилу мафойилун фоъ
 – – V / V – – V / V – – – / ~
7. Ҳазажи ахраби макфуфи ажабб
Мафъувлу мафойилу мафойилу фаал
 – – V / V – – V / V – – V / V –
8. Ҳазажи ахраби макфуфи аҳтам
Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувл
 – – V / V – – V / V – – V / V ~
9. Ҳазажи ахраби солими ахрами абтар
Мафъувлу мафойилун мафъувлун фаъ
 – – V / V – – – / – – – / –
10. Ҳазажи ахраби солими ахрами азалл
Мафъувлу мафойилун мафъувлун фоъ
 – – V / V – – – / – – – / ~
11. Ҳазажи ахраби солими ахраби ажабб
Мафъувлу мафойилун мафъувлу фаал
 – – V / V – – – / – – V / V –
12. Ҳазажи ахраби солими ахраби аҳтам
Мафъувлу мафойилун мафъувлу фаувл
 – – V / V – – – / – – V / V –

А.Ҳожиаҳмедовнинг ёзишича, ушбу вазнлардан дастлабки тўрттаси (мақбуз шаҳобчаси асосидаги вазнлар) шеърятимизда кенг қўлланилган бўлиб, улардаги қисқа ва чўзиқ ҳижолярнинг жойлашиши туфайли вужудга келадиган ёқимли ва ўйноқи оҳанг ушбу вазнларнинг мустаъмал ва матбуъ бўлишини таъминлаган. Олимнинг таъкидлашича, ўзбек адабиётида (Навоий,

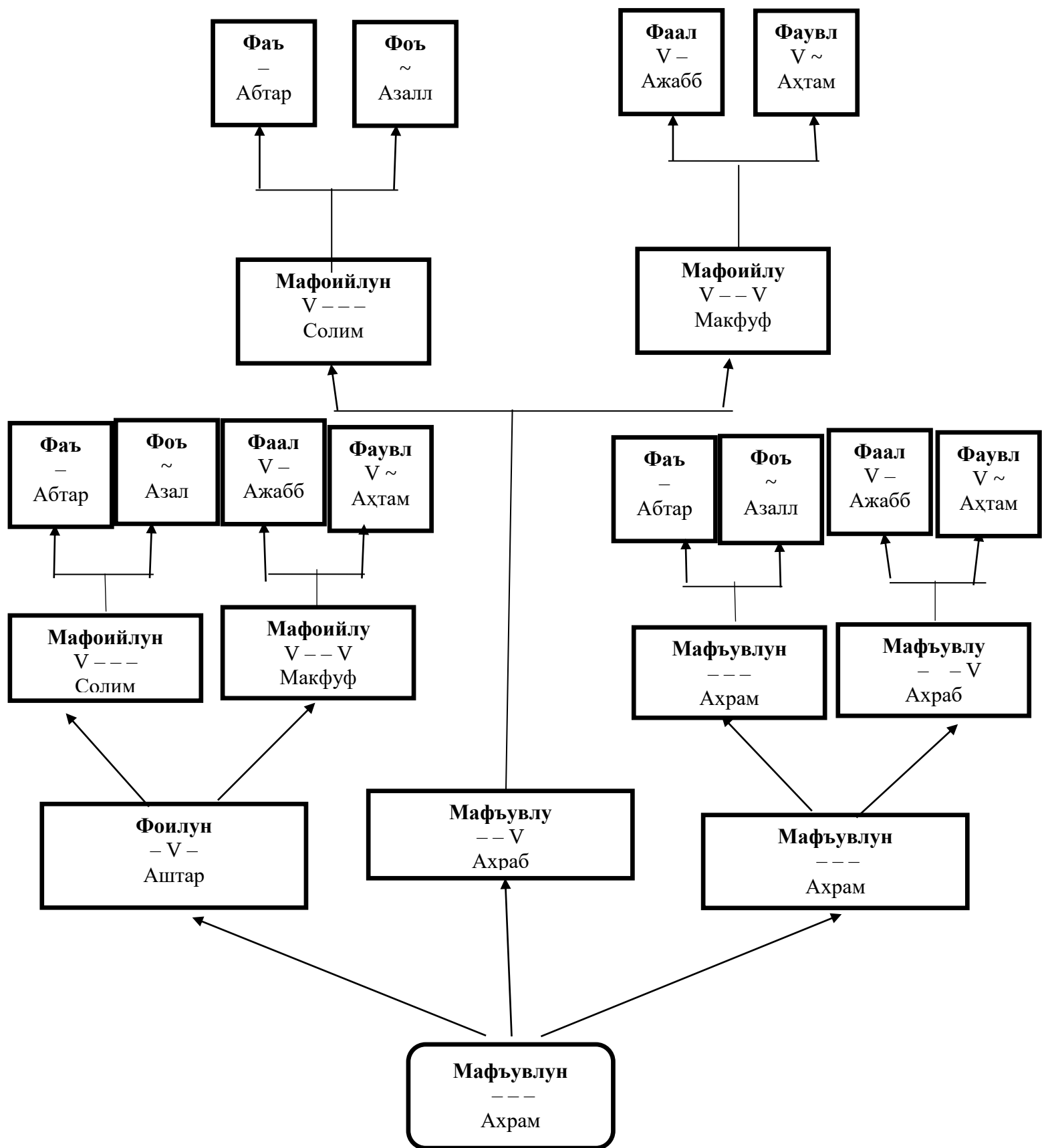
Бобур, Мунис, Огаҳий, Аваз ижодида) яратилган бир вазнли 150 рубоийдан 100 таси ушбу шаҳобча ўлчовларида битилган³⁶⁹.

Энди аҳрам шажарасига мансуб вазнларни кўриб чиқсак. Ушбу шажара *мафойилун* аслий рукнининг аҳрам тармоғи бўлимиш мафъувлун рукни билан бошланувчи 12 вазнни ўз ичига олади. Мазкур шажарага мансуб тўрт вазннинг иккинчи рукнлари мафойилун аслий рукнининг аштар тармоғи – *фоилунга*, кейинги тўрт вазннинг иккинчи рукнлари мафойилуннинг аҳраб тармоғи – мафъувлуга ва сўнгги тўрттасининг иккинчи рукнлари мафойилун аслий рукнининг аҳрам тармоғи – мафъувлунга тенг бўлади. Ўз навбатида *фоилун* ва мафъувлу шаҳобчаларининг учинчи рукнлари мафойилун ёки мафойилудан, мафъувлун шаҳобчасининг учинчи рукни эса яна мафъувлун ёки мафъувлудан иборат бўлиши мумкин. Эътибор қаратилса, худди аҳраб шажараси сингари аҳрам шажарасида ҳам энг кам иштирок этаётган тармоқ рукн мавжуд. Бу мафойилун аслий рукнининг аштар тармоғидир. Аштар тармоқ рукни фақат иккинчи рукнда бир ўринда иштирок этади, бу ҳам ушбу рукннинг ҳазаж баҳри, хусусан, рубоий вазнлари таркибида ритмик жиҳатдан чекланган имкониятларга эга эканлигини кўрсатади. Худди шундай ҳолатни аҳраб шажарасида мақбуз тармоқ рукни билан боғлиқ ўринда кузатган эдик.

Аҳрам шажарасида ҳам тўртинчи рукннинг қандай ҳижо билан бошланиши учинчи рукнга боғлиқ. Агар бундай вазнларда учинчи рукн мафойилун ёки мафъувлун бўлиб келса, тўртинчи рукн мафойилун аслий рукнининг абтар тармоғи – *фаъ* ёки азалл тармоғи – *фоъга*, агар учинчи рукн мафойилу ёки мафъувлу бўлиб келса, тўртинчи рукн мафрийлун аслий рукнининг ажабб тармоғи – *фаал* ёки аҳтам тармоғи – *фаувлга* тенг бўлади, яъни бошқача айтганда, учинчи рукн қисқа ҳижо билан тугаса, тўртинчи рукн ҳам қисқа ҳижо билан бошланади, чўзиқ ҳижо билан якунланса эса, тўртинчи рукн чўзиқ ҳижодан иборат бўлади.

Ушбу тармоқларни қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

³⁶⁹ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарқ НМК, 1998. – Б. 21.

4.8-расм

Ахрам шажараси вазнлари

Чизмага назар ташланадиган бўлса, даставвал ахрам (*мафъувлун*)дан учта шох (фоилун, мафъувлу ва мафъувлун) “ўсиб” чиқди. Ва ана шу “шох”ларнинг ҳар бири иккита, бу иккиталиклар ҳам яна, ўз навбатида, иккитадан шохчага эга бўлди ва натижада ахрам шажарасидан жами 12 вазн ҳосил бўлди. Эътибор қаратилса, мисрадаги тўртинчи рукннинг бевосита учинчи рукнга боғлиқ эканлигини кўриш мумкин, яъни учинчи рукннинг охирги ҳижоси чўзиқ бўлса, тўртинчи рукн ҳам чўзиқ ҳижо билан, агар охирги ҳижо қисқа бўлса, сўнгги рукн ҳам қисқа ҳижо билан бошланади.

Ахрам шажарасига мансуб ушбу вазнларнинг афойили ва тақтиъи куйидагича:

1. Ҳазажи ахрами аштари солими абтар
Мафъувлун фоилун мафойилун фаъ
— — — / — V — / V — — — / —
2. Ҳазажи ахрами аштари солими азалл
Мафъувлун фоилун мафойилун фоъ
— — — / — V — / V — — — / ~
3. Ҳазажи ахрами аштари макфуфи ахтам
Мафъувлун фоилун мафойилу фаал
— — — / — V — / V — — V / V —
4. Ҳазажи ахрами аштари макфуфи ажабб
Мафъувлун фоилун мафойилу фаувл
— — — / — V — / V — — V / V ~
5. Ҳазажи ахрами ахраби солими абтар
Мафъувлун мафъувлу мафойилун фаъ
— — — / — — V / V — — — / —
6. Ҳазажи ахрами ахраби солими азалл
Мафъувлун мафъувлу мафойилун фоъ
— — — / — — V / V — — — / ~
7. Ҳазажи ахрами ахраби макфуфи ажабб
Мафъувлун мафъувлу мафойилу фаал

– – – / – – V / V – – V / V –

8. Ҳазажи мусаммани ахрами ахраби макфуфи аҳтам

Мафъувлун мафъувлу мафойилу фаувл

– – – / – – V / V – – V / V ~

9. Ҳазажи ахрами абтар

Мафъувлун мафъувлун мафъувлун фаъ

– – – / – – – / – – – / –

10. Ҳазажи ахрами азалл

Мафъувлун мафъувлун мафъувлун фой

– – – / – – – / – – – / ~

11. Ҳазажи ахрами ахраби ажабб

Мафъувлун мафъувлун мафъувлу фаал

– – – / – – – / – – V / V –

12. Ҳазажи ахрами ахраби аҳтам

Мафъувлун мафъувлун мафъувлу фаувл

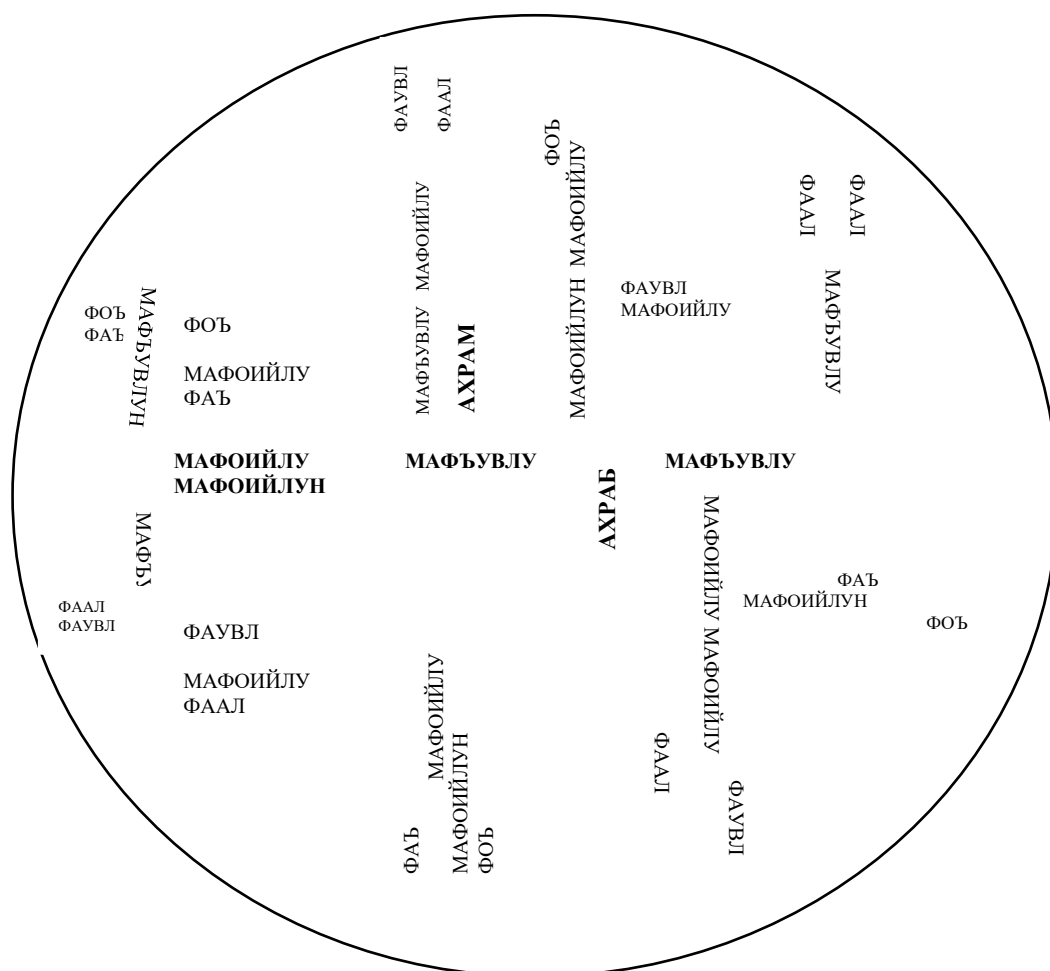
– – – / – – – / – – V / V ~

Ахрам шажараси вазнлари ахраб шажарасидан фарқли ўлароқ, чўзиқ хижолар кўплиги ҳисобига оғир оҳангга эга бўлганлиги учун шеърятда у қадар кенг қўлланилмаган.

Темурийлар даврида яратилган рисолаларда рубоий вазнларига муносабатда ҳам ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос ёндашувини сезиш қийин эмас, “... аруз илми билан машғул бўлган назариётчи олимларнинг ҳаммаси ҳам рубоий вазнлари спецификаси, уларнинг рукнлари устида тўхталиб ўтганлар”³⁷⁰. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға”да рубоий вазнларини шажара тарзида беради, лекин ушбу вазнлар билан боғлиқ мисолларни келтирмайди. Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида рубоий вазнлари *ҳазаж* баҳри таркибида келтирилиб, муаллиф рубоийни “дубайтий” ва “тарона” номи билан ҳам аташларини таъкидлайди: “Дубайтий, уни

³⁷⁰ Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий (жанрнинг поэтикаси ва тарихи). – Т.: Фан, 1981. – Б. 13.

рубойӣ ва тарона деб ҳам атайдилар, ўлчовини *Ҳазаж* баҳрининг *ахрам* – *мафъувлун* ва *ахраб* – *мафъувлу* вазнларидан чиқармишлар. Бағоят дилкаш вазн ва хуш назм бўлиб, назм устодлари унга муайян андоза (даража) белгиладилар. Рубойӣ жуда латиф бўлганидан унинг латофати икки байтни тақозо қилди ва у йигирма тўрт навъ бўлиб, икки қисмга мансубдир: Бири *мафъувлун* рукни билан бошланиб, *ахрам* деб аталади. Иккинчиси эса *ахраб* бўлиб, *мафъувлу* билан бошланади ва ўн икки навъни ўз ичига олади. Ҳар бир қисм вазнларидан уч рубойӣ ташкил топади³⁷¹. Жомий ахрам шажараси учун ҳам, ахраб шажараси учун ҳам 3 тадан рубойӣ келтирган бўлиб, уларнинг ҳар бир мисраси алоҳида вазнга эга. Жомий рубойӣ вазнларини алоҳида доира суратида келтиради:

4.9-расм

Рубойӣ вазнлари доираси

³⁷¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изохлар муаллифи Д.Юсупова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – Б. 37.

Алишер Навоийнинг рубоий вазнларига муносабати Абдурахмон Жомийникига яқин туради. Навоий ҳам рубоий вазнларини ҳазаж баҳри таркибида келтириб, шундай ёзади: “Рубоий вазниким, ани “ду байтий” ва “тарона” ҳам дерлар, ҳазаж баҳриниинг “ахрам” ва “ахраб”идин истихрож килибдурлар ва ул вазнедур асру хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян килибдурлар ва ғоят латофатидин икки байтға ихтисор қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибдур ва мажмуъи икки қисмға мухтасардур”³⁷². “Мезон ул-авзон”да ҳам худди Жомий рисоласи сингари рубоий вазнларининг ҳар бир шажараси учун 3 тадан, жами 6 та рубоий келтирилган.

Бобур “Бобурнома”да Навоийнинг “Мезон ул-авзон”да келтирган рубоий вазнлари ҳақида фикр юритиб, “йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнда ғалат қилибдур”, деб ёзади³⁷³. Бу фикр кейинроқ “Аруз рисоласи”да ҳам айтиб ўтилади. Бобурнинг “Аруз рисоласи” бўйича изланишлар олиб борган олим С.Ҳасанов Бобур “Бобурнома”да Навоийнинг рубоий вазнлари ҳақида танқидий фикрлар айтган, лекин “Аруз рисоласи”да бу ҳақда ҳеч нима демаганлигини таъкидлайди: “Фикримизча, Бобур “Мезон ул-авзон”нинг хаттот томонидан янглиш кўчирилган нусхасидан фойдаланган бўлиши керак, кейинчалик эса, мазкур рубоий вазнларида нуқсонлар йўқлигини аниқлагач, бу ҳақда гапирмайди”³⁷⁴. Лекин Бобурнинг “Аруз рисоласи”да бу фикрлар янада қатъийлашган ва конкретлашганлигини кўраимиз:

“Ахрам авзонининг рубоъийларида ахрами ахраби азалл вазни мукаррар бўлуптур, нечукким бу икки мисраъ ўшал вазндадур.

Кўз истарким кўрса жамолингни тўқ,

Ким ҳажринг кўп урди бу кўксумга ўқ.

Мафъувлун мафъувлу мафоъийлун фоъ бўлғай. Бу вазнким мафъувлун фоъилун мафоъийлун фоъ ахрами аштари азалл вазнидур, айтилмайдур.

³⁷² Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. Ж.10. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 551.

³⁷³ Бобур Заҳириддин. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Т.: Юлдузча, 1990. – Б.

³⁷⁴ Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 70.

Ахрам авзонининг рубоийларида бир ахраби мажбуб вазни мукаррар бўлубтур. Нечукким бу икки мисраъ ўшал вазндадур:

*Тан ўлса гаминг ичра ичра жонимга фидо,
Эй шўх бизинг сори бир айла назар.*

Мафъувлу мафъийлун мафъувлу фаъул бўлғай. Яна бир ахраби макбузи мажбуб вазни мукаррар бўлуптур, нечукким бу икки мисраъ ўшал вазнда воқиб бўлубтур:

*Жаврунгни кўнулга эй париваш қил бас,
Ким ҳолимга раҳким эрурмен бекас.
Мафъувлу мафъийлун мафъийлун фаъ.*

Яна бир ахраби макфуфи мажбуб вазни мукаррар бўлуптур нечукким бу икки мисраъ ўшал вазнда воқиб бўлуптур:

*Ҳажрингда фижонимга улус нола қилур,
Ё қатл ила қўйма бу ҳаётимга асар.*

Мафъувлу мафъийлу мафъийлу фаъул бўлғай уч вазн айтилмайдур”³⁷⁵.

Бунда Бобур Навоийнинг ахраб шажарасидан иккита ва ахрам шажарасидан иккита вазни такрор бериб, тўрт вазннинг номини келтирмаганлигини таъкидлаяпти. Адабиётшуносликда бу масала У.Тўйчиев ва А.Ҳожиаҳмедов томонидан махсус ўрганилган бўлиб, хатоликка асарни кўчирган котиб йўл қўйганлиги аниқланди³⁷⁶. Котиб мисралардаги баъзи сўзларнинг ўрнини алмаштириб (масалан, биринчи мисолдаги “урди кўп”нинг ўрнига “кўп урди”), баъзи сўзлардаги ҳарфларни тушириб қолдириб (учинчи мисолдаги “раҳмеки”нинг ўрнига “раҳким”) ва қофиялардаги айрим сўзларни ҳаракат (қисқа унли) воситасида ёзганлиги (иккинчи мисолдаги “назор”, “шарор”, “осор”нинг ўрнига “назар”, “шарар”, “асар”) орқали ушбу хатоликлар келиб чиққан. Демак, бу ўринда Бобурнинг ушбу фикрига эҳтиёткорлик билан ва танқидий жиҳатдан ёндашиш керак бўлади.

³⁷⁵ Бобир Захириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б.60.

³⁷⁶ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б. 19-20; Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.

“Арузи Сайфий” рисоласида рубоий вазнлари алоҳида фаслда, асарнинг энг охирида келтирилган. Сайфий Бухорий мазкур вазнлар ажам шоирларининг ихтироси эканлигини таъкидлар экан, шундай ёзади: “Билгилки, рубоий вазнлари, уларни *ду байти* ва *тарона* деб ҳам атайдилар, ҳазаж баҳридан келиб чиқади. Уларни ажам шоирлари ихтиро қилганлар. Йигирма тўрт навъдан иборат. Ушбу йигирма тўрт вазн қуйидаги ўн калимадан келиб чиқади: 1) мафойилун; 2) мафъувлу; 3) мафоилун; 4) мафойилу; 5) фаувл; 6) фаал; 7) фой; 8) фаъ; 9) мафъувлун; 10) фоилун”³⁷⁷. Кўринадики, темурийлар даври арузшунослигида фақат Сайфийнинг рисоласидагина рубоий вазнларини вужудга келтирувчи рукнлар алоҳида санаб ўтиляпти.

Атоуллоҳ Хусайнийнинг рубоий вазнларига муносабати яна ўзгачалиги билан фарқланади. Муаллиф рубоий вазнларини рисоланинг арузга доир қисмида эмас, балки бадий санъатларнинг лафзий гуруҳига доир бешинчи фаслда келтириб ўтади. Бу ҳолат Атоуллоҳ Хусайнийнинг ҳам рубоий вазнларига Халил ибн Аҳмаддан кейинги форсий арузшуносларнинг ихтироси тарзида қараганлигини кўрсатади. Муаллифга кўра, рубоий вазнлари *мушажжар* (шеърни дарахт шаклида бериш) санъатининг латиф намуналаридандир: “Латиф ва фойдалиғ мушажжарлар жумласидин икки мушажжар бордурким, Хуросон пешволаридин бири бўлмиш Хожа Ҳасан-и Қаттон ҳазаж баҳри тармоқларидин бўлмиш рубоий вазнлари учун ижод қилган ва бирин шажара-и аҳрам, иккинчисин шажара-и аҳраб деб атаган икки шажарага Шамс-и Қайс татбиқ қилиштур”³⁷⁸.

Асарда аҳрам шажараси учун ушбу сурат келтирилган:

³⁷⁷ Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – С. 45.

³⁷⁸ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 119.

1. Ҳазажи ахрами аштари азалл:
 Бо ёрам дарди дил ҳамегуфтам дӯш.
мафъӯлун / фоилун / мафойлун / фоъ
 — — — / — V — / V — — — / ~

2. Ҳазажи ахрами аштари абтар:
 Бо ёрам дарди дил ҳамекард дй.
мафъӯлун / фоилун / мафойлун / фаъ
 — — — / — V — / V — — — / —

3. Ҳазажи ахрами аштари макфуфи маҷбуб:
 Бо ёрам дарди дил ҳамегуфт дилам.
мафъӯлун / фоилун / мафойлу / фаал
 — — — / — V — / — — — V / V —

4. Ҳазажи ахрами аштари макфуфи аҳтам:
 Бо ёрам дарди дил ҳамегуфт фалон.
мафъӯлун / фоилун / мафойлу / фаӯл
 — — — / — V — / — — — V / V ~

5. Ҳазажи ахрами муханнақи ахраби маҷбуб:
 Бо ёрам мегуфтам дар хасм машав.
мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлу / фаал
 — — — / — — — / — — V / V —

6. Ҳазажи ахрами муханнақи азалл:
 Бо ёрам мегуфтам ин чаврат чанд?
мафъӯлун / мафъӯлун / мафъӯлун / фоъ
 — — — / — — — / — — — / ~

7. Ҳазажи ахрами муханнақи абтар:
 Бо ёрам мегуфтам ин чаврат бас.

мафъулун/ мафъулун/ мафъулун/ фаъ

— — — / — — — / — — — / —

8. Ҳазажи ахрами муханнақи ахраби аҳтам:

Бо ёрам меғуфтам дар ҳаҷр макўш!

мафъулун/ мафъулун/ мафъулу/ фаўл

— — — / — — — / — — V / V ~

9. Ҳазажи ахрами ахраби абтар:

Бо ёрам дирўз ҳамеғуфтам сир.

Мафъулун / мафъулу / мафъулун / фаъ

— — — / — — V / — — — / —

10. Ҳазажи ахрами ахраби азалл:

Бо ёрам дирўз ҳамеғуфтам роз.

мафъулун/ мафъулун/ мафойлуи/ фой

— — — / — — — / — — V / ~

11. Ҳазажи ахрами ахраби макфуфи аҳтам:

Бо ёрам дирўз ҳамеғуфт фалон:

мафъулун/ мафъулу/ мафойлу/ фаал

— — — / — — V / V — — V / V —

12. Ҳазажи ахрами ахраби макфуфи маҷбуб:

Бо ёрам дирўз ҳамеғуфт дилам:

мафъулун/ мафъулу/ мафойлу/ фаал

— — — / — — V / V — — V / V —

Атоуллоҳ Ҳусайний рисоласида аҳраб шажараси эса қуйидаги кўринишга эга:

Ундаги мисралар:

Шачаран ахраб

1. Ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи маҷбуб:

Гуфтам, ки туро шавам, чарой ту ба ғам?

мафъӯлу/ мафоилун/ мафойлу/ фаал

— V / V – V – / V — V/ V –

2. Ҳазажи ахраби мақбузи азалл:

Гуфтам, ки туро шавам, нигорино, зуд

мафъӯлу/ мафоилун/ мафойлун/ фоъ

— V / V – V – / V — — / ~

3. Ҳазажи ахраби мақбузи абтар:

Гуфтам, ки туро шавам, нигорино, кай?

мафъӯлу/ мафоилун/ мафойлун/ фаъ

— V / V – V – / V — — / —

4. Ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи аҳтам:

Гуфтам, ки туро шавам, чарой ту ба ранҷ?

мафъӯлу/ мафойлун/ мафойлу/ фаӯл

— V / V — — / V — V/ V ~

5. Ҳазажи ахраби маҷбуб:

Гуфтам, ки саранҷомат маълум нашуд.

мафъӯлу/ мафоилун/ мафойлу/ фаӯл

— V / V – V – / — V/ V ~

6. Ҳазажи ахраби муханнақи азалл:

Гуфтам, ки саранҷомат маълумам гашт.

мафъӯлу/ мафойлун/ мафъӯлун/ фоъ

— V / V — — — / — — — / ~

7. Ҳазажи ахраби муҳаннақи абтар:

Гуфтам, ки саранҷомат маълумам шуд

мафъӯлу/ мафойлун/мафъӯлун/ фаъ

— V / V — — — / — — — / —

8. Ҳазажи ахраби аҳтам:

Гуфтам, ки саранҷомат маълум нагашт.

мафъӯлу/ мафойлун/ мафъӯлу/ фаӯл

— V / V — — — / — — V / V ~

9. Ҳазажи ахраби макфуфи маҷбуб:

Гуфтам, ки зи ишқи ту дилам гашт хичил

мафъӯлу/ мафойлу / мафойлу/ фаал

— V / — — V / — — V / V—

10. Ҳазажи ахраби макфуфи азалл:

Гуфтам, ки зи ишқи ту хичил гаштам дӯш.

мафъӯлу/ мафойлу / мафойлун / фоъ

— V / V— — V / — — — / ~

11. Ҳазажи ахраби макфуфи абтар:

Гуфтам, ки зи ишқи ту хичил гаштам дӣ.

мафъӯлу/ мафойлу / мафойлун / фаъ

— V / — — V / — — — / —

12. Ҳазажи ахраби макфуфи аҳтам:

Гуфтам, ки зи ишқи ту дилам гашт малӯл

мафъӯлу/ мафойлу / мафойлу / фаӯл

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да ҳам рубоий вазнлари ажам шоирларининг ихтироси эканлиги айтилиб, ушбу вазнларнинг *ҳазаж* баҳри зиҳофларидан пайдо қилиниши таъкидланади: “Билгилким, рубоийким ду байти ва тарона ҳам дерлар, вазни ҳазаж баҳрининг музоҳафотидиндур. Шеърнинг авзонидин ушбу вазндурким ғоят латофатидин устозлар анга ҳадди муаййан муқаррар қилибтурлар, бу ажам шуъаросининг мухтараотидиндур, йигирма тўрт навъ келибтур, мажмуъи ўн вазндин мураккабдур: мафоийилун (солим), мафоийлун (мақбуз), мафоийилу (мақфуф), мафъувлун (ахрам), мафъувлу (ахраб), фоийлун (аштар), фаъувл (аҳтам), фаъул (мажбуб), фоъ (музолл), фаъ (ахрами мажбуб)”³⁷⁹.

Шунингдек, Бобур рубоий вазнларининг манбаларда келтирилиши билан боғлиқ баъзи мулоҳазаларини ҳам баён қилиб, аввалги арузшунослар рубоий вазнларни доира шаклида келтиришларига манфий муносабат билдиради: “Мутааххирин бу авзон забти учун доира расм қилибтурлар, махфий қолмағайким, доира бу авзоннинг забти учун кўб номулойим ва бемуносибтур”³⁸⁰.

Дарҳақиқат, Абдурахмон Жомийнинг рисоласида кўринганидек, рубоий вазнлари доира шаклида берилганда, бир қанча ноқулайликлар кўзга ташланади. Биринчидан, рубоий вазнлари жами йигирма тўртта бўлганлиги учун уларни бир доира таркибида бериш анча мушкул ва чалкашликларга сабаб бўлади. Иккинчидан, доира таркибида фақат рукнларнинг афойилинигина бериш мумкин, уларнинг вазн таркибидаги ном (фуруъ)ларини келтириш имконсиз. Учинчидан, рубоий вазнларининг ҳар бирига мос келувчи мисраларни бериш имконияти ҳам чекланган бўлиб,

³⁷⁹ Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 55.

³⁸⁰ Бобур. Юқоридаги манба. – Б.55.

буларсиз рубоий вазнлари ва рубоий муносабатини кузатиш мумкин бўлмай қолади.

Умуман олганда, рубоий вазнлари темурийлар даври арузшунослигида ўзига хос ёндашув маҳсули бўлиб, уларнинг рисоаларда уч хил: 1) *ҳазаж* баҳри таркибида; 2) баҳрларга боғлиқ бўлмаган ҳолда рисоланинг сўнгида; 3) бадий санъатлар таркибида келтирилиши бу давр арузшуносларининг рубоий вазнларига муносабатда бир-бирларидан фарқли позицияда бўлганликларини кўрсатади.

Тўртинчи боб бўйича хулосалар

Темурийлар давридаги туркий ва форсий рисоаларда аруз доиралари ва рубоий вазнларини таҳлил қилиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Аруз доиралари Халил ибн Аҳмад таълимотидаги алоҳида босқич бўлиб, “араб филологиясининг отаси” бешта доирани кашф қилган. Араб тилидаги манбаларда ушбу доиралар деярли ўзгаришсиз ҳолатда келтирилади. Форсий арузга доир бизгача етиб келган илк асар “Ал-мўъжам”да Халил ибн Аҳмад доираларига нисбатан ижодий муносабат кузатилади. Муаллиф “араб филологиясининг отаси” таълимотидаги дастлабки икки: араб арузига хос бўлган доираларни тарк этиб, қолган учта доирага ўзгаришлар киритади ва уларнинг номларини ҳам ўзгартиради ва шу тариқа ўз рисоласида тўртта доирани келтиради. “Меъёр ул-ашъор” асарининг муаллифи эса ўзини Халил ибн Аҳмаднинг форсий издоши санаб, у кашф қилган доираларни, асосан, сақлаб қолади, фақат уларнинг таркибига кейинчалик форсий арузшунослар томонидан кашф қилинган янги баҳрларни ҳам киритади.

2. Темурийлар даври арузшунослигида ҳам аруз доираларига нисбатан ижодий муносабат кузатилади. Шайх Аҳмад Тарозий доираларни аруз илми учун аҳамиятсиз деб ҳисоблаб, ўз рисоласида уларни акс эттирмайди. Абдурахмон Жомий доиралар тавсифида улуғ салафи Шамс Қайс Розий

йўлидан бориб, араб арузи учун хос бўлган доираларни келтирмайди, шу маънода Жомий рисоласида 4 та доира келтирилган.

3. Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадойиъ ус-санойиъ”да Шамс Қайс Розий келтирган тўрт доирани мисоллари билан айнан келтиришдан ташқари, яна бешта доирага тўхталиб ўтади. Улардан биринчиси “Доираи мухталифа”га Халил ибн Аҳмад доирасига қўшимча тарзда *мақлуби тавил* баҳрини ҳам киритади ва улуғ салафи Насириддин Тусийга эргашади.

4. Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарида бешта доира келтирилган бўлиб, Сайфий уларни келтиришда умумий анъанадан бир оз чекинади. Одатда, арузга доир рисоаларда доиралар таҳлили алоҳида фаслда, баҳрлар тавсифидан олдин берилган бўлса, Сайфий муайян ўринларда, яъни бир доирага киритилиши мўлжалланган баҳрлар изоҳидан сўнг доиралар таҳлиliga мурожаат қилади. Сайфийда барча доиралар мусаддас рукнли бўлиб, фақат “Доираи муъталифа” мусамман рукнли вазнлардан тузилган.

5. Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида 7 та доира келтирилган бўлиб, Навоий араб арузига хос доираларни фасл охирида келтиради. Доиралардан тўрттаси Алишер Навоийгача яратилган форс-тожик рисоалари, жумладан, “Ал-мўъжам” ва “Рисолаи аруз”да мавжуд эди. Навоий рисоласида келтирилган ва “Доираи мухталифа”даги тўрт баҳр ва “Доираи мунтазия”даги беш баҳр – жами 9 баҳрдан тузилган “*Доираи мужтамиа*” бевосита олимнинг ўз ихтиросидир.

6. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да 9 та доира келтирилган бўлиб, Бобур уларнинг тартибини беришда баҳрлар таснифини асос қилиб олади. Шу маънода “Аруз рисоласи”да келтирилган тўққиз доирадан бештаси муттафиқ ул-аркон, қолган тўрттаси эса мухталиф ул-аркон баҳрлардир. “Аруз рисоласи”да келтирилган “*Доираи Мужталибаи мухтариъа*” Бобурнинг ўзи томонидан кашф қилинган доирадир.

7. Рубоий мумтоз адабиётда кенг қўлланилган поэтик жанр бўлиб, унинг вужудга келиши халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Рубоий учун

асос бўлган шеърий ўлчов оҳанги халқ оғзаки ижодидан олинган. Шамс Қайс Розийнинг ёзишича, рубоийнинг вужудга келиши Абу Абдуллоҳ Рудакий шеърияти билан боғлиқ. Рудакий ушбу жанрнинг оҳангини халқ оғзаки ижодидан олган ва мазкур оҳанг асосида бир нечта тўртликлар яратган, кейинчалик бу тўртликлар *тарона* номини олган. Кейинроқ эса Хуросон имомларидан бири бўлмиш Хожа Имом Ҳасан Қаттон ўзининг аруз илмига доир рисоласида рубоий вазнларини икки шажарага: ахраб ва ахрам шажарасига жойлаштиради.

8. Ҳазаж баҳрининг ахраб шажараси ўн икки вазни, ахрам шажараси яна ўн икки вазни ўз ичига олади ва ушбу жами йигирма тўрт вазн рубоий вазнлари ҳисобланади. Рубоийнинг шеърий ўлчови билан боғлиқ муҳим хусусият шундаки, бошқа шеърий жанрлардан фарқли ўлароқ, унинг тўрт мисраси мазкур шажараларга мансуб тўрт хил вазнда ёзилиши мумкин.

9. Темурийлар даврида яратилган рисоаларда рубоий вазнларига муносабатда ҳам ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос ёндашуви кузатилади. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоғ”да рубоий вазнларини шажара тарзида келтиради, лекин ушбу вазнлар билан боғлиқ мисолларни келтирмайди. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг рисоаларида рубоий вазнлари *ҳазаж* баҳри таркибида келтирилган бўлиб, уларни ҳосил қилувчи рукнлар доира шаклида берилади. Жомий ҳам, Навоий ҳам рисоаларда ахраб ва ахрам шажарасига мисол тариқасида 6 та рубоий келтирадиларки, уларнинг ҳар бир мисраси рубоий вазнларининг алоҳида турини ўзида акс эттиради.

10. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида рубоий вазнлари асарнинг бадий санъатлар қисмида – *мушажжар* санъатини изоҳлаш билан боғлиқ ўринда келтирилган.

11. “Арузи Сайфий” рисоласида рубоий вазнлари алоҳида фаслда, асарнинг энг охирида келтирилган. Сайфий Бухорий мазкур вазнларни *ҳазаж* баҳри таркибида деб ҳисобласа-да, уларнинг Халил ибн Аҳмад таълимотидан айри ҳолда, яъни ажам шоирлари ихтироси эканлигини

таъкидлайди. Рисолада темурийлар давридаги бошқа рисоалардан фарқ қилиб, рубоийни вужудга келтирувчи рукнлар ва уларнинг *ҳазаждан* қандай тарзда келиб чиқиши билан боғлиқ маълумотлар ҳам келтириладики, бу ҳам асарнинг кўпроқ қўлланма йўналишида эканлигини кўрсатади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Темурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда арузшуносликда ягона асосга таянган ҳолда икки миллий арузшунослик назариялари: форс-тожик арузи назарияси ҳамда ўзбек (туркий) арузи назарияси яратилди ва ривожланди. Бу даврда аруз илми назарий жиҳатдан ёритилган олтига тугал рисола вужудга келди. Ҳар бир рисола муаллифи арузшунослик ривожига муайян тарзда ўз ҳиссаларини қўшди. Агар Шайх Аҳмад Тарозий туркий арузшуносликни янги баҳрлар билан бойитган ва баҳрлар ясалишида янги тамойилни бошлаб берган бўлса, Алишер Навоий туркий арузга янги доирани олиб кириб, унинг имкониятларини кенгайтирди; аруз назариясини амалиётга боғлаб, “Мезон ул-авзон”да, асосан, туркий байтларни, кўп ҳолларда ўз ғазаллари матлабсини мисол қилиб келтирди. Абдурахмон Жомий услубан мухтасар йўсинда яратилган рисоласида форсий аруз масалаларини алоҳида талқин қилди, араб арузига хос баҳр ва доиралардан воз кечди. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг рисоласи махсус аруз илмига бағишланмаган бўлса-да, кичик муқаддиманинг ўзидаёқ жузв, рукн, зиҳоф, баҳр ва доираларга муносабат муаллифнинг аруз илмида ўз ўрнини қолдириши учун асос бўлди. “Арузи Сайфий”да аруз унсурларининг батафсил ва тадрижийлик асосидаги изоҳи рисоланинг оммалашуви ва ўтган асргача ундан амалий қўлланма сифатида фойдаланиш учун замин ҳозирлади. Бобурнинг “Аруз рисоласи” орқали темурийлар даври арузшунослиги ўз тадрижий тақомилига етди: туркий аруз назарияси янги зиҳофлар, вазнлар ва янги доира билан бойиди. Бобурнинг рисоласи ушбу ритмик унсурларнинг миқдори бўйича ҳам давр арузшунослигида етакчи ўринда туради.

Ушбу давр арузшунослигининг арузга доир рисолалар мисолидаги қиёсий таҳлили натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Темурийлар даври арузшунослиги ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолган назарий ҳодиса эмас, балки унинг шаклланиши учун араб ва форс-тожик тилидаги манбалар асос бўлган. Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос”, Абу

Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг “Арузи Андалусий”, шунингдек, форс-тожик арузшунослари: Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарлари ушбу давр арузшунослиги учун назарий асос вазифасини ўтаган. Туркий арузшунослар мазкур манбалардан ижодий фойдалангани ҳолда аруз назариясини ривожлантирдилар: рисолаларда янги зиҳофлар, баҳрлар, вазнлар ва доиралар вужудга келди.

2. Темурийлар даври арузшунослигида аруз илми ритмик унсурлар: жузв, рукн, зиҳоф, баҳр, вазн ва доиралар сатҳида акс эттирилди. Рисолалар муаллифлари ушбу унсурларга ўз нуқтаи назарлари асосида ижодий ёндашдилар. Бунда рисолаларнинг яратилиш хусусиятлари, услуби, мўлжалланган ўқувчилар аудиторияси ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

3. Бу давр арузшунослигида арузнинг назарий масалалари жузвлар тавсифидан бошланди. Шайх Аҳмад Тарозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийнинг рисолаларида жузвлар сони умумий тарзда олтита деб келтирилди, бу олимлар *фосила* билан боғлиқ ихтилофли масалаларга тўхталмадилар. Атоуллоҳ Хусайний ва Сайфий Бухорий тўғридан-тўғри бўлмаса-да, лекин билвосита фосиланинг аруз илми учун аҳамиятсиз эканлигига урғу қаратдилар. Бобур анъанавий жузвларга қўшимча тарзда сабабнинг учинчи турига *сабаби мутаваасситни*, ватадга *ватади касратни* ҳам киритиш мумкинлигини таъкидлади, лекин фосилани амалий жиҳатдан жузв сифатида эътиборга молик эмас, деб ҳисоблади. Асарнинг услубий йўналишидан келиб чиқиб, “Арузи Сайфий”да жузвларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтилди.

4. Темурийлар даври арузшунослигида жами 45 та зиҳоф изоҳланган бўлиб, улардан “Фунун ул-балоға”да 35 та, “Рисолаи аруз” ва “Мезон ул-авзон”да 32 та зиҳоф келтирилган. Ушбу олимлар зиҳофлар номини умумийликда берадилар. Бобур эса “Аруз рисоласи”да 44 та зиҳофни муфрад ва мураккабга ажратиб талқин қилади. “Бадойиъ ус-санойиъ”да аввал араб арузига хос бўлган (28 зиҳоф), сўнгра ажам арузига хос бўлган (11 зиҳоф), жами 39 та зиҳоф таҳлил қилинган. “Арузи Сайфий” рисоласида зиҳофларга

махсус фасл бағишланмаса-да, баҳрлар таҳлили билан боғлиқ ўринларда 18 та зихофга тўхталиб ўтилган.

5. Агар Халил ибн Аҳмад яратган аруз тизимида 15 та баҳр мавжуд бўлса, кейинчалик Абулҳасан Ахфаш Балхий ушбу баҳрлар қаторига яна бир баҳр (*мутадорик*)ни қўшиб, араб баҳрлари сонини 16 тага етказди. Форс арузшунослари Халил ибн Аҳмад таълимотини мукаммаллаштириб, баҳрлар сонини кўпайтирдилар. Баҳром Сарахсий, Бузургмеҳр Қосимийлар арузнинг янги баҳрларини кашф этдилар. Бизгача етиб келган арузга доир илк форсий асар “Ал-мўъжам”да мавжуд 16 та баҳрга яна учта баҳр (*ғариб*, *қариб*, *мушокил*) қўшилиб, 19 та баҳр таҳлилга тортилди. Муаллиф ўз асарида форсий арузшунослар кашф қилган 21 мустаҳдас (янги) баҳрлар номини ҳам келтириб ўтди. Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарида эса 18 баҳр изоҳланган бўлиб, унда аввалги рисолада тилга олинмаган *мақлуби тавил* баҳри махсус таҳлил этилди, *мушокил* ва *ғариб* баҳрлари эса тушириб қолдирилди.

6. Темурийлар даври арузшунослигида жами 41 та баҳр назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шулардан 40 таси Шайх Аҳмад Тарозийнинг рисоласида келтирилади, улар орасида 20 та баҳр арузшуносликка доир бошқа форсий ва арабий манбаларда учрамайди. Бу ҳолат ушбу баҳрларнинг мумтоз арузшунослик учун ҳам янги экани ва уларнинг аксариятини муаллифнинг ўзи кашф қилгани билан боғлиқ фаразни илгари суришга асос бўлади. Абдурахмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Алишер Навоий ва Сайфий Бухорийларнинг рисоаларида баҳрларнинг умумий миқдори 19 та деб кўрсатилади, лекин улар орасида Абдурахмон Жомий масалага бир оз ўзгачароқ ёндашиб, “Рисолаи аруз”да фақат 14 баҳрни мисоллар билан изоҳлайди, араб арузига хос бўлган баҳрларга кенг тўхталиб ўтирмайди. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да эса 19 баҳрга қўшимча равишда яна икки баҳр (*ариз* ва *амиқ*) махсус таҳлил қилинган. Ушбу рисоалардан фақат “Арузи Сайфий”да баҳрларнинг луғавий маъноларига ҳам тўхталиб ўтиладики, бу бевосита рисолаининг қўлланма характериға эға эканлиги билан изоҳланади.

7. Шайх Аҳмад Тарозий арузшуносликка баҳрларни жуфтлаштириш (ухти) асосида ҳосил қилиш тамойилини олиб кирган ислохотчи олимдир. Бу тамойил мухталиф ул-аркон гуруҳига кирувчи баҳрлар учун аҳамиятли бўлиб, унга кўра, аруз илмида муаайян баҳрнинг ҳосил қилиниши учун унгача мавжуд бўлган баҳр асос вазифасини ўташи керак: янги баҳр рукнлари ўзидан аввалги баҳр рукнларининг акси (тескари ҳолдаги такрори)дан вужудга келиши зарур, агар бу шарт адо этилмаса, у баҳр сифатида тан олинмайди.

8. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоғ” асарида 366 та, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида 160 та, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарида 150 та, “Арузи Сайфий”да эса 93 та вазн таҳлил қилинган бўлса, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да 21 баҳр доирасида 537 вазн келтирилган. “Арузи Сайфий”да вазнлар миқдорининг камлигига сабаб сифатида муаллифнинг масалага амалий жиҳатдан ёндашгани, яъни асосан шеърятда мустаъмал бўлган баҳрларгагина тўхталиб ўтганини кўрсатиш мумкин.

9. Темурийлар даври арузшунослигида аруз доираларига нисбатан ижодий муносабат кузатилади. Шайх Аҳмад Тарозий доираларни аруз илми учун аҳамиятсиз деб ҳисоблаб, ўз рисоласида уларни акс эттирмайди. Абдурахмон Жомий доиралар тавсифида улуғ салафи Шамс Қайс Розий йўлидан бориб, араб арузи учун хос бўлган доиралардан воз кечади ва фақат форс-тожик шеъриятига хос баҳрлардан тузилган 4 та доирани келтиради. Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадойиъ ус-санойиъ”да Шамс Қайс Розий келтирган тўрт доирани мисоллари билан айнан келтиришдан ташқари, яна бешта доирага тўхталиб ўтади. Унинг доиралари таркиб жиҳатдан Насируддин Тусий доираларига яқин туради. Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарида эса бешта доира келтирилган бўлиб, мавжуд анъанадан фарқли равишда, доиралар баҳрлар изоҳидан сўнг келтирилган. Мазкур доираларнинг барчаси мусаддас рукнли бўлиб, фақат *Доираи муъталифа* мусамман рукнли вазнлардан тузилган.

10. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида 7 та доира келтирилган бўлиб, *Доираи мужтамиа* бевосита олимнинг ўз ихтиросидир. Бобурнинг “Аруз рисоласи”да таҳлил қилинган 9 та доирадан *Доираи мужталибаи мухтариъа* Бобурнинг ўзи томонидан кашф қилинган доира ҳисобланади. Бобур доираларнинг тартибини беришда баҳрлар таснифини асос қилиб олади. Шу маънода “Аруз рисоласи”да келтирилган тўққиз доирадан бештаси муттафиқ ул-аркон, қолган тўрттаси эса мухталиф ул-аркон баҳрлардан таркиб топган.

11. Темурийлар даврида яратилган рисоаларда рубоий вазнларига муносабатда ҳам ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос ёндашуви кузатилади. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға”да рубоий вазнларини шажара тарзида акс эттиради, лекин ушбу вазнлар билан боғлиқ мисолларни келтирмайди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Бобурнинг рисоаларида рубоий вазнлари *ҳазаж* баҳри таркибида таҳлил қилинган бўлиб, ҳар бир шажарага мисол тариқасида учтадан, жами 6 та рубоий келтирилган. “Арузи Сайфий” рисоласида эса рубоий вазнлари алоҳида фаслда, асарнинг энг охирида илова тарзида берилади. Сайфий уларнинг ажам шоирлари ихтироси эканлигини таъкидлайди ва *ҳазаж* баҳридан ташқарида ўрганишни маъкул кўради. Темурийлар давридаги бошқа рисоалардан фарқли равишда “Арузи Сайфий”да рубоийни вужудга келтирувчи рукнлар ва уларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ маълумотлар ҳам келтириладики, бу ҳол асарнинг ўқув қўлланмаси сифатида яратилгани натижасидир. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида эса масалага янада ўзгачароқ ёндашилиб, рубоий вазнлари асарнинг бадий санъатлар қисмида – *мушажжар* санъатини изоҳлаш билан боғлиқ ўринда келтирилган.

12. Аруз тизими урғу билан боғлиқ шеърӣ ўлчов бўлиб, унда сўз урғуси эмас, балки рукн урғуси етакчилик қилади ва бундай урғу ритм яратишга хизмат қилгани учун ритмик (просодик) урғу деб аталади. Муталаввун ҳодисасининг темурийлар давридаги арузга доир манбаларда

қайд этилиши ритмик урғунинг арузшунослик тарихида муайян ўринга эга эканини ва мумтоз арузшуносларнинг арузни урғу билан боғлиқ ҳолда талқин қилганини кўрсатади. Бу эса аруз тизимининг квантитатив шеър тузилиши бўлиш билан бирга квалитативлик хусусиятларига ҳам эга эканини тасдиқлайди.

Хулоса қилиб айтганда, арузшунослик темурийлар даврида илмнинг алоҳида йўналиши сифатида ривожланди. Арузга доир илмий рисоалар, мадрасалар учун ўқув қўлланмалари яратилди. Бу соҳага илмий-назарий ва илмий-амалий ёндашув мезонлари ишлаб чиқилди. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” асарлари арузшунослик тараққиётида янги босқични бошлаб берди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: O‘zbekiston, 2016. – 32 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: O‘zbekiston, 2017. – 483 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017. – 4 август.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: O‘zbekiston, 2017. – 32 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги Фармони // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 феврал.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари” тўғрисида // Халқ сўзи, 2017 йил, 21 апрель.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2017 йил, 20 сентябрь.

II. Матн ва манбалар:

8. Абдурахмон Жомий. Рисолаи арӯз. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди. Инв. 4326.
9. Абдурахмони Ҷомӣ. Рисолаи арӯз. Осор: Иборат аз ҳашт ҷилд. Ҷ.8. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 151-204.

10. Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изохлар муаллифи Д.Юсупова. – Тошкент: TAMADDUN, 2014. – 100 б.
11. Абдурахмон Жомий. Рисолаи мусикий (Форс тилидан Н.Шодмонов таржимаси) / Мақом назариясига доир муҳим манба. – Қарши: Насаф, 2018. – Б. 73-110.
12. Абу Закарийа (ал-Хатиб) ат-Тибризи. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (Перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова) / Классический арабский стих. История и теория аруда. – Москва: Наука, 1991. – С. 245-343.
13. Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср (Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси). Тадқиқ этувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичлар муаллифи И.Абдуллаев. –Т.: Фан, 1972
14. Абу Наср Форобий. Шеър санъати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. - 66 б.
15. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент, 1968.
16. Абу Али Ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Лирика, фалсафий қарашлар, шеър санъати. – Тошкент: 1980. – 89 б.
17. Аёзий Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – 704 б.
18. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Критик текст тайёрловчи И. Султон. – Тошкент, 1949.
19. Алишер Навоий. Хазойинул маоний (Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳ.Сулаймонов). 4 жилдлик. 1-4-жилдлар. – Тошкент: Фан, 1959-1960.
20. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2000. Т. 16. – Б. 43-98.
21. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2000. Т. 16. – Б. 7-42.

- 22.Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.1. – 804 б.
- 23.Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.2. – 772 б.
- 24.Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.3. – 764 б.
- 25.Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.4. – 840 б.
- 26.Алишер Навоий. Девони Фоний. Қасоид. Муфрадот. Хамсат ул-мутахаййирин. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.5. – 860 б.
- 27.Алишер Навоий. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.6. – 808 б.
- 28.Алишер Навоий. Хамса: Лайли ва Мажнун. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.7. – 696 б.
- 29.Алишер Навоий. Хамса: Садди Искандарий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.8. – 712 б.
- 30.Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Мажолис ун-нафоис. Маҳбуб ул-кулуб. Муншаот. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.9. – 768 б.
- 31.Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. Насойим ул-муҳаббат. Муҳокамат ул-луғатайн. Мезон ул-авзон. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Муножот. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.10. – 692 б.
- 32.Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1997. Т.13. – 284 б.

- 33.Арасту. Поэтика (Нафис санъатлар ҳақида). Ахлоқи кабир (Катта ахлоқ китоби). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 194 б.
- 34.Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъ-ус-саноеъ / Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонкулов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 223 с.
- 35.Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ / Форсчадан А. Рустамов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 398 б.
- 36.Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1971. – 412 б.
- 37.Бобур Заҳириддин. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 368 б.
- 38.Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1990.
- 39.Ваҳид Табризи. Дҷам-и мухтасар / Критический текст, перевод и примечания А.Е.Бертельса. – Москва: Восточная литература, 1959. – 158 с.
- 40.Восифий Зайниддин. Бадоеъул вақоеъ – Нодир воқеалар / Форсийдан Н.Норкулов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
- 41.Гулшани адаб. Асрҳои IX-XIII . Дар панҷ ҷилд. – Душанбе: Ирфон, 1975. Ҷ. 1. – 432 с.
- 42.Джами Абдурахман. Баҳаристан. Весенний сад. - Душанбе: 1964. – 150 с.
- 43.Заҳирад-Дин Муҳаммад Бобур. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи. Изд. текста, вступит. статья и указатели И.В.Стеблевой. – Москва, 1972.
- 44.Ибн Сина. Фанни шеър / Наука Поэтики. – Душанбе, 1985. – 74 с.
- 45.Камал ад-Дин Ҳусайн Ва-’из Кашифи. Бадаи- ал-афка-р фи- сана-и ’ал-аш’ар (Новые мысли о поэтическом искусстве). Издание текста, предисловие, примечания и указатели Р. Мусульманкулова. – Москва: Наука, 1977 .
- 46.Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-мустақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989. – С. 14. (араб тилида).

- 47.Муҳаммад ибни Умари Родуёни. Тарҷумон ал-балоға. Рашиддаддин Ватвот. Ҳадоиқ ус сеҳр фидақоийқ-уш-шеър. Таҳъи матн, муқаддима ва и тавзеҳи Х.Шарифов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 144 с.
- 48.Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Э.Шодиев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 336 б.
- 49.Муҳаммад Гиёсиддин. Гиёс ул-лугат. Иборат аз се чилд. – Душанбе: Адиб, 1988. Ч.2. – 416 с.
- 50.Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор / Ҳозиркунандаҳои чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Чалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 150 с.
- 51.Низами Арузи Самарқанди. Собрание редкостей или четыре беседы. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – 176 с.
- 52.Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар / Форсий тилдан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
- 53.Рашидаддини Ватвот. Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақоиқ аш-шеър / Таҳъи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Худой Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 144 с.
- 54.Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства / Памятники письменности Востока. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой. – Москва: Наука, 1985. – 327 с.
- 55.Сайфий. Арузи Сайфий / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Блошман. – Калькутта, 1872. – 56 с. (форс тилида).
- 56.Форобий Абу Наср. Шеър санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 67 б.
- 57.Хондамир Гиёсиддин бинни Ҳумомиддин. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 136 б.
- 58.Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан қутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма).

- 59.Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: Хази́на, 1996. – 212 б.
- 60.Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
- 61.Ҷомӣ Абдурахмон. Осори мунтахаб. Ҷ. 1-5. – Душанбе: Ирфон, 1964.
- 62.Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.
- 63.Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Cho'lpon, 2007. – 199 b.

III. Илмий-назарий адабиётлар:

- 64.Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хоросане. – Ташкент: Фан, 1984. – 292 с.
- 65.Абдулҳодий Абдурахмон ал-Шовий. Абу Ал-Жайш ал-Ансорий Андалусийнинг “Арузи Андалусий” асарига Абдулмуҳсин ал-Қайсарий шарҳи тадқиқи. – Куфа университети журна́ли, 2017. – № 45. – С. 149-206. (араб тилида).
- 66.Абдунабӣ Сатторзода. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Адиб, 2001. – 144 с.
- 67.Абдурахмонов А. Аруз илмидан сабоқлар. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2008. – 80 б.
- 68.Алишер Навоӣ ва форс–тоҷик шеърӣ (ҳалқаро конференция материаллари). – Хўҷанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашриёти, 2001. – 44 б.
- 69.Алишер Навоӣ иҷодӣ ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти (ҳалқаро илмий-назарий анжуман материаллари). – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – 176 б.
- 70.Алишер Навоӣ: қомусӣ луғат. 1-2-жилдлар /Масъул муҳаррир Ш.Сироҷиддинов. – Тошкент: Sharq НМИУ, 2016.
- 71.Афсаҳзод Аълоҳон. Лирика Абд ар–Раҳмана Джами. Проблемы текста и поэтики. – Москва: Наука, 1988. – 326 с.

- 72.Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темур. Жизнь и общественно-политическая деятельность. – Тошкент: Университет, 1999.
- 73.Амир Темур ва темурийлар даврида маданият, санъат (мақолалар тўплами). – Тошкент, 1996.
- 74.Амир Темур – илм-фан ва маданият ҳомийси (халқаро илмий конференция материаллари). – Тошкент, 1999.
- 75.Амир Темур жаҳон тарихида (мақолалар тўплами). – Тошкент: Шарқ, 2001.
- 76.Амир Темур ва ҳозирги замон (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Тошкент, 2007.
- 77.Аъзамов Абдулла. Аруз: Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 224 б.
- 78.Ахметов З. А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 460 с.
- 79.Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. – Казань, 1972.
- 80.Бертельс А.Е. Предисловие / Вахид Табризи. Джем-и мухтасар. Трактат о поэтике. Критич. текст, перев. и прим. А.Е.Бертельса. Отв. Ред. А.А.Стариков. - М: Наука, 1959. – 158 с.
- 81.Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва: Наука, 1960. – 554 с.
- 82.Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. – Москва: Наука, 1962. – 552 с.
- 83.Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – 500 с.
- 84.Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. – Москва: Наука, 1988. – 560 с.

85. Blochmann Henry Ferdinand. Prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other writers. Reprint 1970 of the edition Calcutta 1872 printed in the Netherlands (Amsterdam philo press).
86. Бобоев Т. Шеър илми таълими (Ўзбек шеърини поэтикасида сабоқлар). – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 344 б.
87. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 560 б.
88. Болдырев А.Н. Предисловие / Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей, или Четыре беседы. Под редакцией А.Н.Болдырева. – Москва: Изд. вост. лит. 1963. – С. 3-22
89. Болтабоев Ҳ. Рисолаи аруз ва аруз ҳақида // Мумтоз сўз кадри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2004.
90. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. Икки жилдда. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2013-2016. – 476 б.; - 439 б.
91. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. Биринчи жилд. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015.
92. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). – Москва, 1986.
93. Валихўжаев Б. Дар бораи “Рисолаи арузи” Сайфи Бухорои // Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷик. – Самарқанд. 1975. – Б. 1-11.
94. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – 191 б.
95. Веселовский А.Н. Историческая поэтика / Вступительная статья И.К. Горского. – Москва: Высшая школа, 1989. – 406 с.
96. Гаспаров М.Л. Современный русский стих. Метрика и ритмика. – Москва: Наука, 1974. – 486 с.
97. Гаспаров М.Л. Аристотель и античная литература. – Москва: Наука, 1978. – 230 с.

98. Гаспаров М.Л. Восток-Запад: Исследования. Переводы. – Москва: Наука, 1982. – 293 с.
99. Давронов С. Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ. – Душанбе: Дониш, 1974. – 163 с.
100. Давронов С. Сохти шеъри тоҷики. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 25 б.
101. Давронов С. Омузиши вазни шеъри тоҷики. – Душанбе: Маориф, 1992. – 176 с.
102. Давыдова Т.Т., Пронин В.А. Теория литературы. – Москва: Логос, 2003. – 232 с.
103. Devin DeWEESE. The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balagh" of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century. – Journal of Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, published at Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University – 2005, volume 29, P. 76.
104. Elwell-Sutton L.R. Persian Metrics. – Cambridge: 1976
105. Джафар Акрем. Особенности азербайджанской поэтической метрики аруза. – Москва: Наука, 1960.
106. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – Москва: Прогресс, 1979. – 318 с.
107. Жирмунский В.М. Введение в метрику. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975. – 664 с.
108. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – 408 с.
109. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – Москва: Наука, 1979.
110. Жомӣ ва ўзбек адабиёти (халқаро илмӣ-амалӣ анжуман материаллари). – Тошкент: Мовароуннаҳр – Ал-Худо, 2005. – 120 б.
111. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006. – 203 б.
112. Жўрақулов У. Назарӣ поэтика масалалари: муаллиф, жанр, хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – 356 б.

113. Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Тошкент: TURON-IQBOL, 2017. – 260 б.
114. Чəфəр Ə. Əрузун нəзəғи əсаслағи вə азəрбаучан əрузу. – Бакы: Елм, 1977. – 416 с.
115. Зехни Т. Санъати Сухан. – Душанбе : Дониш, 1979. – 324 с.
116. Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” асарида поэтика (Аруз, қофия ва бадийят илми истилоҳлари тарихига оид). – Тошкент: ТошДШИ, 2001.
117. Имомназаров М. Мумтоз форс шеърятини бадийятшунослиги ва жанрлар типологияси. – Тошкент: ТошДШИ, 2015. – 280 б.
118. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: O‘zbekiston, 2006. – 320 б.
119. Капранов В.А. “Лугати фурс” Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. – Душанбе: Издательство Академии наук, 1964. – 214 с.
120. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. –Т.: Фан, 1993.
121. Конрад Н.И. Запад и Восток (статьи). – Москва: Главная редакция Восточной литературы, 1972. – 496 с.
122. Корш В. Всеобщая история литературы. Т. 1. – С – Пб.: Издание Карла Риккера, 1881.
123. Котенко В.П. Компаративистика – новое направление методологии анализа научной деятельности и развития науки // Библиосфера. – М., 2007. – № 3.
124. Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке // Изб. Соч. – Москва –Л.: Академия наук. Т. II . – 1956. – 712 с.
125. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Т. 2-3. – Москва: Университет, 1912-13. – 227 с.
126. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – Москва: Наука, 1983. – 262 с.

127. Курбанмамедов А. Эстетика Абдурахмана Джами. – Душанбе: Ир-Дониш, 1984. – 140 с.
128. Курбатов Х.Р. Метрика “аруз” в татарском стихосложении // Советская тюркология. – № 6, 1973. – С. 83-90.
129. Кэрэн Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан Б.Эрматов таржимаси. – Тошкент: Маънавият, 1999.
130. Landau J. De rythme & de raison. Paris: Presses Sorbonee nouvelle, 2013. – 292 p.
131. Lavati M. S. Amir Temur a great uzbek statesman. Diplomatic focus. – Pakistan, 2016.
132. Литературный энциклопедический словарь / Под общей редакцией В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
133. Лотман Ю.М. Лекции по структуральной поэтике. Выпуск I. – Tartu, 1964. – 195 с.
134. Мардони Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 398 с.
135. Meisami J.S. Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry. – London, 2003. – 507 p.
136. Мусульманкулов Р. Атауллах-и Махмуд-и Хусайни. – Душанбе: Дониш.1983. -196 с.
137. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) – Москва: Наука, 1989. – 240 с.
138. Мусулмониён Рахим. Персидский аруз теоретическая основа тюркского аруза. / Вклад иранских народов в развитие мировой цивилизации: история и современность. – Душанбе: Дониш. 1992. – С. 46-97.
139. Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва темурийлар салтанати. – Тошкент, 1994.

140. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент, 1993.
141. Нарзикул М. Адабиётшиносии форси–тоҷикӣ дар асрҳои XIII–XIV. – Душанбе: Адиб, 2004. – 112 с.
142. Олимов М. Рисолаи аруз. – Тошкент: Ёзувчи, 2002. – 88 б.
143. Олмосли Э.Т. Аруз. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – 162 б.
144. Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX–X вв. – Москва: Наука, 1974. – 267 с.
145. Османов М.-Н.О. Из истории литературы народов Хоросана и Мавераннахра VIII–IX вв.// Советское востоковедение. – 1956. №2. – С. 105–118.
146. Пруцков Н. Историко-сравнительный анализ произведений художественной литературы. – Ленинград: Наука, 1974.
147. Ражабов М. Абдурахман Джами и таджикская философия XV века. – Душанбе: Ирфон, 1968.
148. Рамиз Дениз. Насирэддин Туси ученый, опередивший века. – Баку, 2013. – 404 с.
149. Родуёни, Мухаммад ибн Умари. Красноречивый толкователь. – Душанбе: Дониш, 1987. – 143 с.
150. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Фан, 1972. – 56 б.
151. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
152. Рустамий С. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ходисаларининг ёритилиши. – Тошкент: Наврӯз, 2017. – 170 б.
153. Рысалиев К. Киргизское стихосложение. – Фрунзе, 1965. – 140 с.
154. Саримсоқов Б.И. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – 128 б.
155. Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX–XV вв). - Душанбе: Адиб, 2002. - 260 с.

156. Simidchieva M. Imitation and Innovatsion in Timueid Poetics: Kashifi's Badayi al-afkar and Predecessors, al-Mu'jam and Hada'iq al-sihr / Iraninan Studies, volume 36, number 4, December 2003.
157. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – 65 б.
158. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.
159. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – 326 б.
160. Сирус Б. Арўзи тоҷикӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963. – 288 с.
161. Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии. – С., 1953.
162. Стариков А.А. Аль-Беруни о метрике индусов // Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964. – С. 304
163. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – Москва: Наука, 1971. – 300 с.
164. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – Москва: Наука, 1964. – С. 288– 299.
165. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в ранне-классический период. – Москва: Наука. 1976. – 213 с.
166. Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – Москва: Наука, 1993. – 180 с .
167. Стеблева И.В. Изучение теории восточных литератур в России: XX век. – Москва: Восточная литература, 1996. – 48 с.
168. Стеблева И.В. Изучение тюркских литератур в России: XX век. – Москва: Восточная литература, 1998. – 55 с.

169. Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков. – Москва: Восточная литература, 2007. – 208 с.
170. Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв. – Москва: Восточная литература, 2012. – 200 с.
171. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005. – 272 b.
172. Тагирджанов А.Т. Первый трактат Шамса Фахри Исфохани по персидской поэтике // Вестник ЛГУ, Сер. Ист., яз. и лит. – № 14. Вып. 3. – С. 61-66.
173. Талабов А. Араб арузи. – Тошкент: ТошДУ, 1977. – 115 б.
174. Теория жанров литератур Востока / Составитель и ответственный редактор И.В. Стеблева. – Москва: Наука, 1985.
175. Теория литературы. Том первый. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. – Москва: Академия, 2007. – 510 с.
176. Теория литературы. Том второй. – Москва: Академия, 2007. – 359 с.
177. Тилавалди А. Рифма и проблемы звуковой организации уйгурского стиха. – Алматы: Гылым, 1996. – 176 с.
178. Тилавалди А. Древнетюркский книжный стих. – Алматы: АГУ, 2005. - 285 с.
179. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – Москва: Просвещение, 1976. – 548 с.
180. Тожибоева М. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2017. – 260 б.
181. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – 560 с.
182. Тоиров У. Қомуси қофия ва арузи шеърӣ Ачам. Ҷ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 512 с.
183. Тоиров У. Таҳқиқ ва таълими аруз. – Душанбе: Дониш, 1995. – 194 с.

184. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – Москва-Л.: Художественная литература, 1959. – 264 с.
185. Тронский И.М. История античной литературы. – Москва: Высшая школа, 1988. – 463 с.
186. Туйчиева Г.У. Аруз в контексте газелей Амир Хосрова Дехлеви. – Ташкент: Издательство ТашГИВ, 2005. – 204 с.
187. Туйчиева Г. У. “Поэтика” Аристотеля и взгляды Абу Райхана Бируни на литературу // Филологические науки в России и за рубежом. – СПб. : Реноме, 2012. - С. 36-39.
188. Тухлиев Б. Вопросы поэтики “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. – Ташкент, 2004. – 120 с.
189. Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Тошкент: Фан, 1978. – 42 б.
190. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Тошкент: Фан, 1981. – 48 б.
191. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – 207 б.
192. Тўйчиев У. Лирик тур белгилари. Масаланинг ўрганилиш тарихига оид // Адабий турлар ва жанрлар. Иккинчи том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 4-15.
193. Тўйчиев У. Ўзбек адабиётида бадиийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 508 б.
194. Тўйчиева Г. Форс арузи рисоалари. – Тошкент: ТошДШИ, 2008. – 134 б.
195. Тўйчиева Г. Ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол.фан.бўйича доктор. (Dsc) дисс... – Тошкент, 2018. – 260 б.;
196. Тўйчиева Г.У. Халил ибн Аҳмад ва унинг назарияси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2007. – № 1. – Б. 50-51.

197. Улугов А. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: ЎзМУ, 2005. – 135 б.
198. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIY, 2018. – 308 b.
199. Umurov H. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – 264 b.
200. Усманов Х.К. К характеристике ритмического строя тюркского стиха // Народы Азии и Африки, 1968. – № 6.
201. Федотов О.И. Основы теории литературы. В 2 ч. Стихосложение и литературный процесс. Ч.2.– М: ВЛАДОС, 2003. – 252 с.
202. Fitrat R.R. Aruz haqida. – Taskent: Fanlar komiteti nasriyati, 1936. – 76 b.
203. Фитрат А. Адабиёт қоидалари: Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 112 б.
204. Фитрат. Аруз ҳақида: Адабиёт муаллимлари ва илм толиблари учун / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
205. Фитрат А. Муҳаммад Солиҳ. Танланган асарлар. Ж. 2. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 72-81.
206. Фитрат А. Шеър ва шоирлик. Танланган асарлар. Ж. 4. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.8-9.
207. Фролов Д.В. Теория ‘аруда: просодия и ритм // Проблемы арабской культуры (сборник статей). – Москва: Наука, 1987. – С. 124-142.
208. Фролов Д.В. Классический арабский стих: История и теория аруда. – Москва: Наука, 1991. – 395 с.

209. Фролов Д.В. Арабская филология. Грамматика, стихосложение, корановедение. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 440 с.
210. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1999. – 398 с.
211. Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2018. – 276 б.
212. Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения (на материале уйгурской классической и современной поэзии). – Алма-Ата: Издательство АН, 1963. – 215 с.
213. Хамраев М.К. Очерки теории тюркского стиха. – Алма-Ата, 1969.
214. Харлап М.Г. Ритм и метр в музыке устной традиции. – Москва: Музыка, 1986. – 104 с.
215. Харлап М.Г. Квантитативное стихосложение // Краткая литературная энциклопедия. – Москва, 1966. –С. 467–470.
216. Холшевников В.Е. Основы стиховедения. Русское стихосложение. Ленинград, 1962. – 148 с.
217. Холшевников В.Е. Теория стиха (сборник статей). – Л.: Наука, 1968. – 316 с.
218. Чалисова Н.Ю. Ватват и его трактат “Сады волшебства в тонкостях поэзии” // Ватват. Сады волшебства. – Москва: Наука. 1985. – 327 с.
219. Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики //Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – Москва: Восточная литература. – 465 с.
220. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар / Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 430 б.
221. Шенгели Г.А. Техника стиха. – М.: Гослитиздат, 1960. – 312 с.
222. Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – Москва: Наука, 1974. – 256 с.;

223. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 112 б.
224. Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012. – 68 b.
225. Шодмонов Н. Мақом назариясига доир муҳим манба. – Қарши: Насаф, 2018. – 168 б.
226. Шомуҳамедов Ш.М. Форс–тожик арузи. – Тошкент: ТошДУ, 1970.
227. Щербак А. Сочинение Бабура об арузе // Народы Азии и Африки. – Москва: Наука, 1969. – № 5. – С. 156-168.
228. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Тошкент: Фан, 2009.
229. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO’Z, 2011. – 144 б.
230. Юсупова Д. Сравнительный анализ ранних трактатов об арузе на персидском и тюркском языках / Наука вчера, сегодня, завтра (Сб. ст. по материалам VIII междунар. науч.-практ. конф.) № 1 (8). Новосибирск: Изд. «СибАК», 2014. – С. 66 –72.
231. Юсупова Д. Аруз вазнининг квалитативлик хусусиятларига доир // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 2008. – № 10. – Б. 80-86.
232. Yusupova D. Comparison of prosody used in the works by Alisher Navoi and Abdurakhman Jami // ISJ Theoretical & Applied Science. – Philadelphiya, USA, 2019. Issue 05, Volume, 73. – P. 281–285.
233. Qosimov A., Hamroqulov A., Xo‘jayev S. Qiyosiy adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Akademnashr, 2018. –
234. Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 2007. – 227 б.
235. Ганиева С. Алишер Навоийнинг прозаик асарлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 37 б.
236. Ганиева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Тошкент, 2009.

237. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 216 б.
238. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996. – 160 б.
239. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Н. Жумахўжа. – Тошкент: O‘zbekiston НМИУ, 2015. – 326 б.
240. Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари. – Тошкент: Фан, 1981. – 96 б.
241. Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий (жанрнинг поэтикаси ва тарихи). – Тошкент: Фан, 1981. – 100 б.
242. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
243. Ҳаққулов И. Камол эт касбким. – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 240 б.
244. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – 224 б.
245. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш (2-китоб). – Тошкент: Фан, 2011. – 200 б.
246. Ҳаққулов И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: O‘zbekiston НМИУ, 2016. – 304 б.
247. Ҳожиаҳмедов А. Фурқат арузи // Фурқат ижодиёти. – Тошкент: Фан, 1990. – 196 б.
248. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 224 б.
249. Ҳожиаҳмедов А. Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998. – 158 б.
250. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 240 б.
251. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Тошкент: Фан, 2006. – 288 б.
252. Ҳожиаҳмедов А. Ҳусни таълил санъати. – Тошкент: Фан, 2006. – 288 б.

253. Hojiahmedov A. Aruz nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 80 b.

IV. Диссертация ва авторефератлар:

254. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Бухаре при Саманидах. (X в.). Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1963. – 21 с.
255. Абдусатторов А. Становление и развитие рубайи в персидско-таджикской литературе. XVII-XIX вв. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе. 1990. – 23 с.
256. Аллахвердиев Г.А. Труд Хатиба Тебризи «Китаб ал-кафи фи-ларуз ва-л-кавафи» как источник по восточной поэтике. Автореф.дисс. ... канд.фил.наук. – Баку, 1984. – 22 с.
257. Азер А.А. Персидское стихосложение и рифма. Дисс... на соискание докт. филол наук. – Москва, 1967. – 110 с.
258. Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент, 1997. – 20 б.
259. Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. Автореф. дисс. на соискание... канд. филол наук. – Казань, 1972. – 75 с.
260. Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. на соискание ученой степени докт.филол.наук. – Казань, 1999. – 96 с.
261. Бекмурадов А. Основные тенденции развития стихосложения в туркменской советской поэзии. Автореф. дис. ... канд. филол.наук. – Ашхабад. 1980. – 33 с.
262. Болтабоев Ҳ. XX аср боши ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 1996. – 287 б.
263. Вахидов Р.Ж. Взаимосвязи узбекской и персидско–таджикской литератур во второй половине XV – начале XVI в. (Историко-

- типологический аспект): Автореферат дис. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1987. – 45 с.
264. Ганиханов М. Сравнительный анализ поэм “Хусрав и Ширин” Низами и Кутба. Автореф. дис. ... канд.филол.н. – Ташкент, 1994. – 23 с.
 265. Жўраева Н.Г. Ўзбек мумтоз шеърятда байт ва унинг поэтикаси: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент, 2004. – 24 б.
 266. Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати (ўзбек адабиёти тарихига оид тадқиқотлари мисолида). Филол. фан. номзод ... дис. автореферати. – Тошкент, 1998. – 26 б.
 267. Зиявиддинова М. Поэтика в “Мафатих ул-улум” Абу Абдаллаха ал-Хорезми. Авт. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1990. – 20 с.
 268. Калиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии. Автореф. дисс. На соискание ... канд.филол. наук. – Тошкент: ТашГИВ, 2002. – 24 с.;
 269. Куделин А.Б. Концепция канона в средневековой арабской поэтике. Дисс... на соискание докт.филол.наук. –М., 1984, - 386 с.
 270. Кулиева М. Вопросы теории арабской литературы на основе «Мифтах ал-улум» ас-Саккаки. Дис. ...канд. филол. наук. – Баку, 1983. – 153 с.
 271. Курбонов Нодир Фозилович. Лингвистические взгляды Шамса Кайса Рази. Дисс... на соискание учёной степени канд. филол. наук. – Душанбе, 2014. – 160 с.
 272. Maling J.M. The theory Arab classic metrics. Submitted in partial fullfilment of the requirements for the degree of doctor of philisofy at the Massachusets institute of technology. – USA, 1973. – 152 p.
 273. Мамажонов З. Ўхшатиш асосидаги шеъринг санъатларнинг назарий тавсифи ва таснифи. Филол.фан.бўйича фал.докт. (PhD) дисс. ... автореф. – Тошкент, 2017. – 48 б.

274. Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс... на соискание докт. филол. наук. – Душанбе, 2006. – 344 б.
275. Мирзаев С. Навоий арузи: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1947.
276. Мусульманкулов Р. Атауллах-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики. Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Душанбе: 1980. – 42 б.
277. Нагиева Дж. Алишер Навои и азербайджанская литература (XV-XIX вв.: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Баку, 1986. – 51 с.
278. Наджибуллохи А. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ...канд. филол.наук. – Душанбе, 2016. – 23 с.
279. Очилов Э.З. Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1994. – 26 б.
280. Ражабов Д.З. Бадиий образ ва ритмнинг ўзаро муносабати (70-80-йиллар ўзбек шеърияти мисолида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 26 б.
281. Рустамов Э. Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1966. – 94 с.
282. Сирожиддинов Ш.С. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV-XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (қийсий-типологик, текстологик таҳлил): Филол. фан. докт. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1998. – 45 б.
283. Сулаймонова Н.А. М.Замахшарийнинг “Асос ул-балог” асарининг манбашунослик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 2007. – 156 б.
284. Султонов И. Навоийнинг “Мезон ул-авзон”и ва унинг критик тексти. Номз. дисс. ... – Тошкент, 1947. – 145 б.

285. Талабов Э. Араб шеърятда аруз тизими. Филол. фан. док. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2004. – 46 б.
286. Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997. – 60 с.
287. Тухлиев Б. “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба и тюркоязычный фольклор (Мотивы. Образная система. Принципы художественного изображения): Автореф. дис. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1992. – 43 с.
288. Farzaad M. Persian poetic metres. – Leyden, 1967. – 21 p.
289. Хамидов Х. Фирдоуси и узбекская литература: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1991. – 50 с.
290. Хамраев А.Т. Древний книжный стих и проблема тюркского аллитерационного стиха. Автореф. дисс. ... докт. филол.н. – Алматы, 2002. – 58 с.
291. Хасанов С. Трактат Бабура об арузе. Авт. дисс. ... канд.филол.н. – Ташкент, 1972.
292. Шарипов М. Шамси Кайси Рози и его литературно-критические мысли. Автореф. дисс. ... канд.фил.наук. – Душанбе, 1985. – 24 с.
293. Шокириён М. Малые лирические жанры в поэзии Рудаки и его современников. Дисс... на соискание учёной степени канд. филол. наук. – Душанбе, 2018. – 183 с.
294. Эркинов А.С. Алишер Навоийнинг пейзаж яратиш маҳорати (“Садди Искандарий” достони мисолида): Филол. фан. номз. дисс. ... – Тошкент, 1990. – 121 б.
295. Эркинов А.С. Мастерство Алишера Навои в создании пейзажа (на примере поэмы “Садди Искандари”): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. – 22 с.
296. Эркинов А.С. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари: Филол. фан. докт. дисс. ... – Тошкент, 1998. – 220 б.

297. Гафорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий таҳлили. Филол. фан. бўйича фал.докт. (PhD) дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2018. – 48 б.

V. Интернет сайтлари:

298. <http://www.iranicaonline.org/articles/blochmann-heinrich-henry-04-09-2016>;
299. [http://en.wikisource.org/wiki/Blochmann,_Henry_Ferdinand_\(DNB0\)-04-09-2016](http://en.wikisource.org/wiki/Blochmann,_Henry_Ferdinand_(DNB0)-04-09-2016);
300. <http://www.referun.com/n/issledovanie-zhizni-i-tvorchestva-alishera-navoi-v-zapadnoevropeyskom-vostokovedenii#ixzz2HOWXH4iO-10-02-2018>;
301. <http://www.payam-aftab.com/en/news/3094/Ali-Shir-Nava%27i>
302. http://lex.uz/Pages/GetPage.aspx?lact_id=3171590
303. <http://uza.uz/oz/politics/adabyet-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017>
304. <http://hordiq.uz/2017/09/20/shavkat-mirziyoevning-bmtdagi-tarixiy-nutqi-tuliq-matn/>